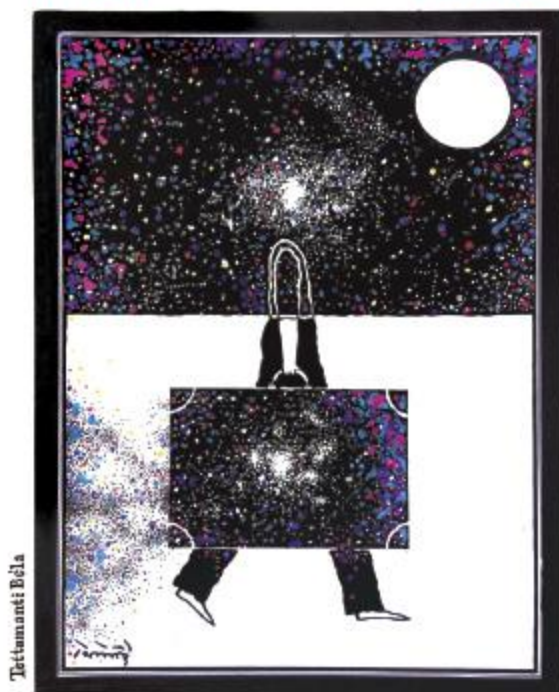

XII

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

ÜNNEPI, MERT POLITIKAMENTES GRAFIKA...

AHOGY A CSILLAG MEGY AZ ÉGEN...

DURAY MIKLÓS
JESZENKSZY GÉZA
JUHÁSZ JÓZSEF
KÉSZ ORSOLYA
KISS GY. CSABA
MARKÓ BÉLA
NÉMETH ISTVÁN
NOVÁK CSABA ZOLTÁN
ROMSICS IGNÁC
SZILÁGYI JÚLIA
TETTAMANTI BÉLA
TISCHLER JÁNOS
ZELEI MIKLÓS

12

RENDSZERVÁLTÁS KELET-
(KÖZÉP-)EURÓPÁBAN

III. FOLYAM
2019.
DECEMBER

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXX/12. • 2019. DECEMBER

TARTALOM

ROMSICS IGNÁC • A kelet-európai rendszerváltozások külpolitikai háttere	3
TISCHLER JÁNOS • Lengyelország – 1989	16
KISS GY. CSABA • „Zónaidő”. A magyarországi átmenet néhány areális összefüggése	28
DURAY MIKLÓS • Forradalom vagy hatalomátvétel?	38
TETTAMANTI BÉLA • TISZTA, romlatlan, FEHÉR lap	56
NÉMETH ISTVÁN • Rendszerváltás az NDK-ban	57
MARKÓ BÉLA • Hogyan váltsuk rendszerünket? A romániai rendszerváltás néhány tanulsága	72
JUHÁSZ JÓZSEF • Rendszerváltás vagy „államváltás”? Jugoszlávia az 1980–90-es évek fordulóján	84
JESZENSZKY GÉZA • Az Antall-kormány szomszédsági- és nemzetpolitikája	95
NOVÁK CSABA ZOLTÁN • A romániai rendszerváltás és a nemzetiségi kérdés megjelenése	107
ZELEI MIKLÓS • Az ördög tükrében	115
SZILÁGYI JÚLIA • Még mindig tanulok	118

■ TÉKA

KÉSZ ORSOLYA • Itt volnánk (*Sasszé*) 122

■ ABSTRACTS 125

■ KÉP

TETTAMANTI BÉLA

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF
(főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), PETI LEHEL (néprajz), RIGÁN LÓRÁND
(filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS,
POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, TETTAMANTI BÉLA, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap,
a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Kolozs Megyei Tanács és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural
Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 60 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revista culturală finanțată cu sprijinul Ministerului Culturii și Identității Naționale

■ Revista editată de Asociația de Prietenie Korunk

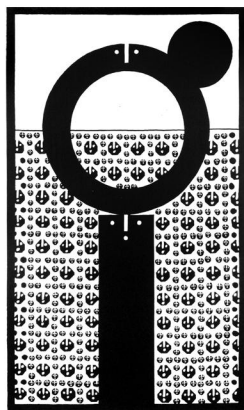
(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

ROMSICS IGNÁC

A KELET-EURÓPAI RENDSZERVÁLTOZÁSOK KÜLPOLITIKAI HÁTTERE

A Kelet-Közép- és Délkelet-Európában kialakított szovjet hegemoniát, amely létrejöttének erőszakossága miatt elmentmondott az 1945-ös jaltai megállapodás demokratikus szellemének, az Egyesült Államok elvileg sohasem ismerte el legitimnek. Hallgatólagosan, a mindennapok gyakorlatában viszont egyre inkább elfogadta, és megbékélt vele. Az 1947-ben meghirdetett *containment*, vagyis feltartóztatás, majd az 1950-es évek első felében hangoztatott *rollback*, vagyis visszagöngyölítés politikája után az Egyesült Államok 1960-as évekbeli szovjet és kelet-európai külpolitikáját a békés kötelezettségvállalás (*peaceful engagement*), a hídépítés (*bridgebuilding*), a megkülönböztetés (*differentiation*) és mindenekelőtt az enyhülés (*détente*) jelszavai uralták. E politika legemlékezetesebb állomásai a részleges atomcsendegyezmény aláírása (1963), a nukleáris fegyverek világűrbe telepítésének megtiltása (1967) és az ún. atomsorompó-egyezmény elfogadása (1968) voltak. Az enyhülési politika csúcspontjának az ún. SALT-I. aláírása tekinthető 1972-ben a hadászati rakétarendszerek korlátozásáról. Az 1962-es kubai válság óta tartó intenzív szovjet fegyverkezésnek köszönhetően a hordozóeszközök szintjén ez a szerződés már paritásos alapon jött létre. Ugyanerre az időre előrehaladt az amerikai hadsereg

1987-ben folytatódott a show. Ennek egyik látványos eseménye volt az 1987. február 14–16-án megrendezett moszkvai antinukleáris fórum, amelyen a világ számos közismert személyisége – többek között Claudia Cardinale és Gregory Peck – is részt vett.

kivonása Vietnamból, amit az 1973. január 27-én Párizsban aláírt fegyverszünet tett teljessé és befejezetté.¹

Az USA kelet-európai politikájában a *détente* a „rab nemzetek” korábbiakban hangoztatott „felszabadításáról” való lemondásként és az állami kapcsolatok szelektív, a kül- vagy belpolitikai önállósulási törekvések függvényében érvényesülő elmélyítéseként öltött testet. Ez a nyugatnémet *Ostpolitik*kal rokon „reálpolitikai” megközelítés az 1970-es évek első felében, Richard Nixon elnöksége (1969–1974) és Henry Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadósága (1969–1976) idején jutott tetőpontra. A Kongresszusnak készített 1970. februári jelentésében Nixon, illetve külpolitikai stábja a szovjet táborral kapcsolatos felfogását és céljait így összegezte: „Az Egyesült Államoknak nem szándéka a Szovjetunió legitim biztonsági érdekeit aláásni. A modern technológia fejlődésével kétségkívül elmúlt az az idő, amikor Kelet-Európa kihasználásával bármely hatalom stratégiai előnyre tehetne szert a Szovjetunióval szemben. [...] E megfontolás alapján az Egyesült Államok Kelet-Európa országait szuverénnek tekinti. [...] Készen állunk arra, hogy a kapcsolatok fokozatos normalizálása érdekében tárgyalásokba bocsátkozzunk a kelet-európai nemzetekkel.”²

E politika leglátványosabb eredménye az amerikai–romániai kapcsolatok feltűnő javulása volt az 1968-as csehszlovákiai beavatkozást követően, amelytől Románia sikeresen távol tartotta magát. Nicolae Ceaușescu román pártvezér meghívására 1969 nyarán Nixon látogatást tett Bukarestben. Jalta óta ez volt az első alkalom, hogy egy amerikai elnök kommunista országba utazott. Az Egyesült Államok és Románia közötti kereskedelmi forgalom ezt követően látványosan fellendült; Ceaușescut két alkalommal, 1970-ben és 1973-ban is fogadták a Fehér Házban; 1972-ben Romániát felvették a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank tagállamai közé; s 1975-ben – a Varsói Szerződés államai közül elsőként – a legnagyobb kereskedelmi kedvezményt biztosító státust is megkapta.³ A nyitás második számú kedvezményezettjévé Lengyelország vált, ahol 1972-ben járt az amerikai elnök. Magyarország minden tekintetben csak Románia és Lengyelország után következett. A kapcsolatok szívélýesebbé válása Mindszenty József hercegprímás 1971. szeptemberi távozásával kezdődött az USA budapesti követségéről, ahol az 1956-os forradalom leverése óta tartózkodott, majd Rogers külügyminiszter 1972-es budapesti látogatásával folytatódott. A következő évben ezt Vályi Péter miniszterelnök-helyettes viszonzotta Washingtonban. E két diplomáciai eseményhez kapcsolódva rendezték az amerikai javak háború utáni kisajátításából adódó vitás kérdéseket, valamint egyezményeket írtak alá konzulátusok létesítéséről és a tudományos kapcsolatok élénkítéséről.⁴

A *détente* az 1974 nyarán Nixon helyébe lépő addigi alelnök, Gerald Ford időszakában is folytatódott. Az 1975 júliusában aláírt helsinki megállapodásnak Washington kezdetben egyáltalán nem tulajdonított az európai *status quo* garantálásán túlmutató jelentőséget. Az eszmék szabad áramlására és az emberi jogok kölcsönös tiszteletben tartására vonatkozó kötelezettségeket (ún. harmadik kosár), amelyeket a Szovjetunió csak

rendkívül nehezen fogadott el, nem is az amerikai, hanem a francia és az olasz delegáció szorgalmazta. Ennek megfelelően a Kelet-Európával és a Szovjetunióval szembeni amerikai külpolitikát továbbra is a belügyekbe való be nem avatkozás, illetve a belső nyugalanság szításától és az ellenzéki tevékenység támogatásától való tartózkodás jellemezte. 1975 decemberében az amerikai nagykövetek bizalmas tájékoztatóján elhangzott, hogy a „Szovjetunió alkalmatlansága a lojalitás megszerzésére Kelet-Európában szerencsétlen történelmi hiba, mert Kelet-Európa természetes érdekkörébe tartozik”. Az Egyesült Államok külpolitikájának ezért „olyan fejlődést kell előmozdítania, amely a kelet-európaiak és a Szovjetunió közötti viszonyt organikussá teszi”.⁵ Az 1976-os elnökválasztási kampány során a kellő külpolitikai látókör és tapasztalat nélküli Ford ennél is tovább ment. A kihívójával, Jimmy Carterrel folytatott egyik televíziós vitában például olyan meglepő kijelentésre ragadtatta magát, hogy „nincs kelet-európai szovjet dominancia”, s hogy Románia és Lengyelország Jugoszláviához hasonlóan független és önálló állam.⁶

Ez a Szovjetunióval és Kelet-Európával szembeni békülékeny és megengedő amerikai külpolitika Jimmy Carter 1977 és 1980 közötti elnöksége alatt kezdett megváltozni. Megnőtt hadi potenciáljában bízva és a Nyugat 1973 utáni gazdasági problémáit (olajválság) érzékelve a Szovjetunió az 1970-es években – miközben a *détente* szavakban még mindig folytatódott, sőt Carter és Brezsnyev 1979-ben a hadászati támadófegyverek korlátozásáról szóló SALT-II. megállapodást is aláírta – megpróbált különböző előnyökre szert tenni. 1977-től kezdték telepíteni a kelet-európai országokba azokat az SS 20-as névre hallgató, nukleáris robbanófejekkel felszerelt nagyközép-hatótávolságú rakétákat, amelyek nyugat-európai kikötőkre, repülőterekre és ipari központokra irányultak. A Szovjetunió ezzel egy időben a harmadik világ számos pontján – elsősorban Indokínában, Közép-Amerikában és Afrikában – törekedett térnyerésre. Expanziójának egyik utolsó látványos eseménye Afganisztán 1979-es katonai megszállása volt. Eme új fejleményekre nyilvánvalóan Washingtonnak is új módon kellett válaszolni. Ezek kialakításában Carter nemzetbiztonsági tanácsadója, a lengyel származású Zbigniew Brzezinski játszott főszerepet. Brzezinski számos nyilatkozatában és belső tájékoztatójában tette nyilvánvalóvá, hogy a „Kelet-Európával szembeni nyájas érdektelenségnek” vége; hogy az Egyesült Államoknak legalább akkora érdeklődést kell tanúsítania Kelet-Európa iránt, mint amekkorát a Szovjetunió mutat Latin-Amerika iránt; s hogy a „kommunista rendszeren belüli változás előmozdítása érdekében” nemcsak az egyes országok hivatalos vezetésével, hanem a „lojális ellenzék képviselőivel, liberális értelmiségiekkel, művészekkel és egyházi vezetőkkel” is fejleszteni kell a rendszeres kapcsolattartást.⁷

A „politikai változás tudatos bátorításának”, ahogy Brzezinski kifejezte magát, egyik bevált eszköze a müncheni Szabad Európa Rádió volt, amelynek növelték a költségvetését, és amelyet hatékonyabb propagandára ösztönöztek. A másik pedig a helsinki megállapodás emberjogi dimenzióinak komolyabban vétele. Az ezzel kapcsolatos ügyek intézésére

a Külügyminisztériumban már 1976-ban külön osztályt állítottak fel, amelynek a vezetője 1977-től miniszterhelyettesi rangban állt. Ezzel egy időben minden amerikai követség egy-egy munkatársának feladatává tették az adott ország emberjogi helyzetének folyamatos szemmel tartását és a tapasztalatok rendszeres jelentését. A *State Department* mellett több más amerikai, illetve nemzetközi szervezet is figyelemmel kísérte a kelet-európai országokban tapasztalható emberi jogi, humanitárius problémákat. Ilyen volt például a New York székhelyű *Helsinki Watch* és *American Watch*, a londoni *Amnesty International* s persze mindenekelőtt a háromévente megrendezett ún. helsinki utókonferenciák intézménye. Ez utóbbi tanácskozásain rendszerint ugyancsak a harmadik kosárral összefüggő kérdések álltak a középpontban. Az amerikai, illetve általában a nyugati álláspontot a keletnémet delegáció már 1977-ben Belgrádban, az első ilyen kongresszuson „a szocialista országok elleni ideológiai aknamunkaként” értékelte. Az 1980-as madridi és az 1983-as ottawai utókonferencián folytatódott a konfrontáció.⁸

Az 1970-es és 1980-as évek fordulóján új szakasz kezdődött a fegyverkezési verseny terén is. Az évek óta tartó szovjet fejlesztésekre válaszul az amerikai törvényhozás 1980-ban 5%-kal növelte a hadikiadásokat. A NATO-val egyetértésben Washington eldöntötte azt is, hogyha a Szovjetunió 1982 végéig nem vonja ki az SS 20-asokat Kelet-Európából, akkor 1983-ban megkezdik olyan nagyközép-hatótávolságú rakéták telepítését Nyugat-Európába, amelyekkel a Szovjetunió nyugati fele minden további nélkül belőhető. Ezek egyike volt az ún. cirkálórakéta, amelyet bárholnan indítani lehetett, és olyan alacsonyan repült, hogy a radarok nem érzékelték; a másik pedig egy olyan ballisztikus rakéta (Pershing II) amely hat perc alatt ért Nyugat-Németországból Moszkvába és 30 méteres hibahatáron belül csapódott be. E két, minőségileg új fegyverrel a szovjet légtérvédelem gyakorlatilag semmit sem tudott szembeállítani.⁹

Ronald Reagan 1981 és 1988 közötti elnöksége alatt folytatódott a szovjet táborral szembeni emberjogi offenzíva és a minőségi fegyverkezés „Az emberi jogok – olvasható a *State Department* 1981 végi állásfoglalásában – külpolitikánk lényegéhez tartoznak.” Ezek „biztosítják számunkra a legjobb lehetőséget annak kifejezésére, amiben a szovjet blokkal végtére is vitában állunk”. Sőt nemcsak folytatódott az ideológiai konfrontáció, hanem általánosabb értelmezést is kapott. A szorosan vett emberjogi problematikát, amelyre a Carter-adminisztráció súlyt helyezett, a közismerten és elkötelezetten antikommunista Reagan az általános polgári és politikai jogok védelme irányába terjesztette ki. Az Egyesült Államoknak – fejtette ki például 1982 nyarán Londonban – nem egyszerűen a Szovjetunióban és másutt tapasztalható emberjogi sérelmek orvoslása a feladata, hanem a „demokratikus infrastruktúra” létrehozása, illetve erősítése, vagyis egy új „keresztes háború a szabadságért”, hogy a marxizmus-leninizmus oda kerüljön, ahová való: a „történelem szemétdombjára”. A következő év őszén George Bush alelnök látogatást tett Jugoszláviában, Romániában és Magyarországon. Útban hazafelé, Bécsben tartott sajtótájékoztatóján kijelentette: az Egyesült Államok „minden

olyan mozgalmat támogatni fog, amely elkötelezett a szociális, humanitárius és demokratikus eszmék iránt”, s továbbra is azokkal az országokkal törekszik „szorosabb politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatokra, amelyek nagyobb nyitottságról és függetlenségről tesznek tanúbizonyságot”. Miután Lengyelországban 1981 decemberétől szükségállapot uralkodott, pozitív példaként csak két kelet-európai országot említett: Romániát és Magyarországot.¹⁰

A Reagan-adminisztráció által meghirdetett „keresztes háború” céljainak elősegítése érdekében jött létre 1983 decemberében a *National Endowment for Democracy*, vagyis az Országos Alapítvány a Demokráciáért elevezésű washingtoni szervezet, amelynek alaptőkéjét a két nagy párt és az üzleti élet néhány szereplője biztosította. A CIA és a Külügyminisztérium helyett, ám velük együttműködve a továbbiakban elsősorban ez a szervezet támogatta azoknak az országoknak a pártjait, szakszervezeteit, újságjait, könyvkiadóit, valamint egyéb szervezeteit és intézményeit, amelyekben „a demokrácia gyenge lábakon állt, vagy nem létezett”. Szubvenciót kaptak ezeknek az országoknak külföldön működő emigráns szervezetei is. A kelet-európai ellenzéki csoportok közül az egyik legfőbb támogatott a lengyel Szolidaritás, illetve ennek földalatti kiadói és terjesztői hálózata volt, amely egyebek mellett „másoló és nyomdai felszereléseket” kapott. Kisebb mértékben, de a magyarországi „független csoportok” ugyancsak részesültek különböző juttatásokban.¹¹

Felgyorsult a fegyverkezés üteme is. A hadikiadások összege az 1976-os 181 milliárd dollárról 1984-re 270 milliárd dollárra emelkedett, vagyis mintegy 50%-kal nőtt. Az 1970-es évek vége és az 1980-as évek vége közötti egy évtizedben az Egyesült Államok körülbelül háromezer milliárd dollárt költött fegyverekre. Ebből fejeződött be a cirkáló rakéták és a Pershing II típusú ballisztikus rakéták kifejlesztése és nyugat-európai telepítése 1983–84-ben, valamint az ugyancsak új (Rockwell B 1 típusú) nagy hatótávolságú bombázók hadrendbe állítása 1985-ben.¹² Legnagyobb jelentősége azonban a *Strategic Defence Initiative* (SDI) névre keresztelt új védelmi rendszer programjának volt, amelyet 1983 tavaszán jelentettek be. Ez a komputer- és lézertechnikára épülő és a világűrbe telepíteni kívánt gigantikus elektronikus pajzs minden támadó rakétát időben hatástalanított volna, s mivel a Szovjetunió belátható időn belül képtelen lett volna hasonló védelmi rendszer kifejlesztésére, gyökeresen megváltoztatta volna a katonai erőviszonyokat. Röviden: az Egyesült Államok úgy mérhetett volna atomcsapást a Szovjetunióra, hogy a szovjet visszavágás teljesen hatástalan maradt volna. Ilyen helyzet az USA atommonopóliumának 1949-es megszűnése óta egyszer sem állt elő. Ma sem tudható pontosan, hogy Reagan bejelentése valódi szándékot tükrözött-e, vagy egyszerűen csak blöffölt. A cél – a jóval kevésbé hatékony szovjet gazdaságot, illetve csak a fogyasztás tartós és drasztikus visszafogása révén versenyképes szovjet hadiipart teljesíthetetlen feladatok elé állítani és ezáltal a Szovjetuniót térdre kényszeríteni – mindenestre világos volt. „Ki akarunk fejleszteni egy olyan komplex fegyverrendszert – nyilatkozta ezzel kapcsolatban maga Reagan 1985-ben –, amely – amennyi-

ben hatékony védelmet akar vele szemben találni – szükségszerűen csődbe viszi a Szovjetuniót.”¹³

A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1961-ben elfogadott határozata szerint az egy főre jutó nemzeti jövedelem terén a szovjet gazdaságnak 1970-re kellett volna elérnie, sőt túlszárnyalnia a „legerősebb és leggazdagabb kapitalista országot”, az Egyesült Államokat. Ez az ambiciózus célkitűzés azonban nem valósult meg. Bár 1960 és 1970 között a szovjet gazdaság kissé még gyorsabban fejlődött, mint az amerikai, s ennek következtében az egy főre jutó szovjet nemzeti jövedelem az amerikai 40%-áról annak mintegy 45%-ára emelkedett, 1970 után a szovjet növekedési ütem mérséklődött, s a két gazdaság termelése közötti különbség állandósult. 1970-ben az Egyesült Államok a világtermelés 27, 1985-ben 28%-át adta. A Szovjetunió viszont csak 15, illetve 14%-át. E másfél-két évtized alatt a szovjet nemzeti jövedelem évi növekedése 7,8%-ról (1965–1970) 3,2%-ra (1980-as évek közepe) esett vissza. Ráadásul a szovjet ipar struktúrája elavult és költséges volt, s a Nyugathoz viszonyított technológiai lemaradása fokozatosan nőtt. A lemaradás különösen a számítógépek, az ipari robotok és általában az informatika terén mutatkozott meg. Ahhoz, hogy az 1970-es évek végétől ismét kieleződő fegyverkezési verseny terén a Szovjetunió lépést tartson az Egyesült Államokkal, nemzeti jövedelmének jóval nagyobb részét – a különböző becslések szerint 14-20%-át — kellett katonai kiadásokra fordítani, mint az USA-nak (kb. 6-8%). A mezőgazdaság teljesítménye ugyancsak súlyos kívánnivalókat hagyott maga után. 1980 és 1985 között a termelés egyetlenegyszer sem érte el a tervezett szintet, s ezért minden évben nagy mennyiségben kellett importálni gabonát (átlagosan évi 40 millió tonnát) és húst (átlagosan évi 1 millió tonnát). A gabonaimport 1973-ban a hazai termés 13,2%-át, 1981-ben 41,4%-át tette ki. A kudarc elsősorban az egyéni érdekeltséget szinte teljesen figyelmen kívül hagyó s ezért hatékonyságnövelésre képtelen kolhozrendszer számlájára volt írható. Az alkoholizmus és a korrupció ugyanakkor egyre aggasztóbb méreteket öltött.¹⁴

A szovjet vezetés idejekorán, már az 1970-es évek végén érzékelte a válságot, ám a válaszáddal késlekedett. A hatékony ellenlépések megtételét akadályozta, hogy 1976-os infarktusa követően Brezsnyev egyre betegbb, sőt 1982. novemberi halálát megelőzően hónapokon át döntésképtelen volt. Gerontokratikus környezetétől – a Politikai Bizottság tagjainak átlag életkora az 1980-as évek elején meghaladta, a KB-titkároké és a szövetségi minisztereké pedig megközelítette a 70 évet – ugyancsak távol állt az innovatív hajlam. A Brezsnyev örökébe lépő Jurij Andropov felfogta a problémák súlyosságát, s a gazdaságirányítás terén, valamint az idős és kontraszelektált csúcsvezetés összetételében egyaránt változtatásokat kezdeményezett. Másfél évvel hivatalba lépése után, 1984 februárjában azonban ő is meghalt. Az utód utóda, a szürke, öreg – elmúlt 72 éves – és ugyancsak beteg Csernyenko még ennyire sem volt képes. Alig egyeztetendő hivatali ideje alatt egyetlen stratégiai döntést sem hozott. A problémákkal való nyílt szembenézés így 1985. március 11-ig váratott

magára, amikor Mihail Gorbacsov személyében 54 éves, tehát szovjet mércével mérve igen fiatal és agilis személyiség került a Kreml élére.¹⁵

Gorbacsov egyik legfontosabb törekvése a nemzetközi feszültség, illetve a szovjet–amerikai ellentét csökkentésére és ezáltal a szovjet gazdaság tehermentesítésére irányult. A hivatalba lépését követő hónapokban számos jól hangzó kezdeményezéssel hívta fel magára a világ figyelmét. 1985. április 7-én bejelentette az SS-20-as rakéták telepítésének felfüggesztését, majd augusztus 6-án, a hirosimai atomtámadás évfordulóján a földalatti kísérleti atomrobbantások moratóriumát. Közben különböző propagandaanyagokat adatott ki a csillagháborús tervek globális veszélyességéről és a szovjet külpolitikai doktrína egyik alapelemének számító „proletár internacionalizmust” az „egyetemes emberi értékek” gondolatával kezdte felváltani. Végül diplomáciai úton jelezte: az amerikai csillagháborús kísérletek leállítása fejében kész 30%-kal csökkenteni saját stratégiai fegyverzetét. Ezekkel a gesztusaival és javaslataival mintegy beismerte, hogy a szovjet gazdaság nem bírja elviselni a fegyverkezési versenyt, az afganisztáni háború és a belső szociális válság egyidejű terheit. 1986-ban Gorbacsov folytatta PR szempontból is jól átgondolt kampányát. Januárban egy olyan háromlépcsős fegyverzetcsökkentési elképzeléssel állt elő, amelynek eredményeként 2000-re a világ teljes atomfegyver-készletét megsemmisítették volna. Áprilisban – Kelet-Berlinből – a hagyományos fegyverzetek kölcsönös csökkentésére szólított fel az Uráltól az Atlanti-óceánig. Közben újra és újra meghosszabbította a szovjet atomkísérletek moratóriumát, s a fegyverkezési verseny folytatódásáért mindig Washington tette felelőssé. A valóságban viszont arról volt szó, hogy minden esetleges megegyezés előfeltételéül szabták az úrfegyverkezési program leállítását. A Reagan és Gorbacsov közötti első, 1985. novemberi genfi és a Reykjavíkban megrendezett második, 1986. október 10–12-i csúcstalálkozó egyaránt kudarcra végződött.¹⁶

1987-ben folytatódott a *show*. Ennek egyik látványos eseménye volt az 1987. február 14–16-án megrendezett moszkvai antinukleáris fórum, amelyen a világ számos közismert személyisége – többek között Claudia Cardinale és Gregory Peck – is részt vett. Erre az időre Gorbacsov a világsajtó ünnepelt sztárjává vált, s ha az Egyesült Államokban nem is versenyezhetett Reagan népszerűségével, a nyugat-európai államok némelyikében már őt tartották rokonszenvesebbnek. *Peresztrojka* című könyvét, amely 1987-ben jelent meg, s amelyben kül- és belpolitikájának alapelveit foglalta össze, Nyugat-Európában az „év könyveként” reklámozták. Magát Gorbacsovot 1987-ben a *Time*, 1988-ban pedig a *Spiegel* választotta az év emberévé. Erre az időre kedvezőbbé vált amerikai megítélése is. 1984-ben az amerikaiaknak még 60%-a egyetértett azzal, hogy a Szovjetunió „a gonosz birodalma”. 1987-ben viszont már csak 30% osztotta ezt a véleményt. A Gallup 1987-es felmérése szerint Gorbacsov minden idők legkedveltebb szovjet vezetőjévé vált, akit az amerikaiak több mint fele talált rokonszenvesnek.¹⁷ Ez is közrejátszott abban, hogy a harmadik, 1987. decemberében Washingtonban megrendezett Gorbacsov–Reagan-találkozó végre kézzelfogható eredményt hozott. A megállapodást törté-

nelmi jelentőségűvé avatta, hogy nem egyszerűen fegyverzetcsökkentésre, hanem a földi indítású rövid és közepes hatótávolságú nukleáris rakéták – az összes nukleáris arzenál 5-6%-a – teljes körű megsemmisítésére vonatkozott. 1972 óta ez volt a legjelentősebb fegyverzetcsökkentési megállapodás. Az úrfegyverkezési programra vonatkozólag azonban az egyezmény semmiféle előírást nem tartalmazott. Ezzel, valamint a kémiai és a hagyományos fegyverzetekkel kapcsolatban a szerződés csupán annyit rögzített, hogy azok jövőjéről további tárgyalások szükségesek. Nem érintette a szerződés a brit és a francia stratégiai erőket sem. A megállapodás tehát egyértelműen Gorbacsov veresége és Reagan győzelme volt.¹⁸

A szovjet kül- és katonapolitika újragondolásával párhuzamosan Gorbacsov jelentős belső reformokat is elindított. Elgondolásainak középpontjában a gazdaság dinamizálása (*uszkozenyije*) állt. Az első hónapokban azt hitte, hogy ez mélyreható átalakulás nélkül is elérhető lesz. A Központi Bizottság 1985. áprilisi, júniusi és októberi ülésein egyaránt olyan, a rendszer működési alapelveit nem érintő szempontokat hangsúlyozott, mint a munkafegyelem erősítése, az alkoholizmus elleni harc, a túlórázás, a megfelelő vezetők kiválasztása és az új technológiák alkalmazásának a fontossága. Ez jellemezte az 1986–1990-es időszak gazdasági és társadalmi fejlődéséről 1985 novemberében elfogadott irányelveket, valamint az 1986. február 25. és március 6. között megrendezett XXVII. pártkongresszus gazdaságpolitikai határozatait is. Az átfogóbb és radikálisabb reformok csak azután kerültek előtérbe, hogy az 1985-ös és 1986-os gazdasági eredmények számos fontos területen alatta maradtak a reméltnek és a tervezettnek. Bár a mennyiségi mutatók szerint a termelés egészében véve megelégnél, a minőségi mutatók nem javultak, a külkereskedelmi egyenleg romlott, az ellátási nehézségek fokozódtak. Súlyosbította a helyzetet, hogy a kőolaj hordónkénti ára 1985 vége és 1986 tavasza között 30 dollárról 12 dollárra zuhant, ami egyedül mintegy tízmilliárd dolláros bevételtől fosztotta meg a szovjet gazdaságot. 1986 végén Gorbacsov mindezek miatt radikálisabb lépésekre szánta el magát. 1987 folyamán lehetővé tették kisebb magánvállalatok (családi éttermek, autó-, TV- és rádiójavító szervizek, lakáskarbantartó brigádok, munkásszövetkezetek 50 főig) legális működését, jelentősen növelték a nagyvállalatok önállóságát a termelés, az árképzés és a bérezés terén, továbbá engedélyezték külföldi vegyes vállalatok alakulását. E rendelkezések legfontosabbikát, amely az állami vállalatok működésével foglalkozott, 1987 júniusában fogadták el. A fenti reformintézkedéseket kísérő sajtóvitákban és belső tanácskozások során Magyarország, illetve a magyar modell állandó hivatkozási pontként jelent meg. Gorbacsov, aki először 1983-ban, másodszor pedig 1986-ban járt Budapesten, maga is többször utalt a magyar tapasztalatokra. Ugyanakkor ehhez mindig hozzátette azt is, hogy a szovjet szocializmus „kipróbált útvjáról” nem szabad letérni, s hogy a kapitalista piaci mechanizmusok érvényesüléséről a Szovjetunióban továbbra sem lehet szó.¹⁹

A gazdaság dinamizálását, majd reformját Gorbacsov kezdettől fogva összekötötte a nyílt beszéd, a kritika és a vita, illetve az „átláthatóság” (*glasznoszty*) pártolásával. Az addigi szovjet gyakorlathoz képest talán ez

volt a legnagyobb újítása. Gorbacsov maga ezt ugyan csak az állami és a pártbürokrácia nehézkességének és visszaéléseinek a leleplezésére szánta, a szovjet értelmiség – elsősorban a művészek és az újságírók – azonban hamarosan az egész szovjet múlt és jelen kritikus átértékelésévé szélesítette. Az első ilyen értelmiségi fellépésre a szovjet írók 1985. decemberi kongresszusán került sor, ahol Jevgenyij Jevtusenko nemcsak a szovjet múlt addig elhallgatott árnyoldalaira és bűneire utalt, hanem felhozta és elítélte azt is, hogy a szovjet vezetők külön boltokban juthatnak hozzá olyan javakhoz, amelyre az átlagember még csak nem is gondolhat. A tabuk ezt követően hónapról hónapra dőltek le, és a kimondhatóság határai egyre tágultak. Gorbacsov – például az októberi forradalom 70. évfordulója alkalmából mondott beszédével – próbálta megállítani, illetve fékezni a lavinát, de nem tudta. 1987-ben helyreállították Borisz Paszternak írószövetségi tagságát, és elkezdték közölni – előbb részletekben, majd teljes terjedelmében – a *Zsivagó doktort*. Ugyanebben az évben jelent meg *Az Arbat gyermekei*, amely egy fiatalember szemével láttatta a szörnyű 1930-as évek első felét. Ezzel egyidejűleg számos emigráns orosz író műve is feltűnt a könyvesboltokban. A következő évben rehabilitálták Buharint és a sztálini koncepciók perek számos más áldozatát; 1989-ben elkezdték közölni a *Gulág-szigetcsoportot*, és megjelent Orwell kommunizmuszatírája, az *Állati gazdaság*. A külső és a belső cenzúra erre az időre szinte teljesen megszűnt.²⁰

A *demokratizacija*, vagyis a politikai intézményrendszer reformja eleinte ugyancsak nem képezte a *peresztrojka* részét. Gorbacsov erről először 1986 végén beszélt egy indiai újságírónak, s a Központi Bizottság csak 1987. januárban tűzte napirendjére. A főtitkár ekkor azt javasolta, hogy a helyi tanácstagokat ne a pártszervek nevezzék ki, hanem a lakosság válassza őket, és pedig több jelölt közül. Az elgondolás bevezetésére fokozatosan került sor. Az 1987. júniusi választásokon a körzetek 1%-ban próbálták ki az új rendszert, és a tanácstagoknak 4%-át választották több jelölt közül. Az 1988. júniusi rendkívüli pártkonferencián már jóval radikálisabban és általánosabb érvénnyel került elő a téma. Gorbacsov ekkorra jutott el odáig, hogy a gazdasági reform sikerét a politikai intézményrendszer reformjától tette függővé, s ennek következtében a demokratizálást nevezte meg legfontosabb feladatnak. A szovjet vezetők ekkor fogadták el, hogy 1989-ben új törvényhozó testületet (Népi Küldöttek Kongresszusa) választanak, és pedig úgy, hogy a párt és szatellitszervezetei csak a helyek egyharmadának betöltését tartják fenn maguknak, a tagok kétharmadát szabadon lehet jelölni és választani. Gorbacsov ezzel elsősorban saját belső helyzetét kívánta megerősíteni, amely a gazdaság feltartóztathatatlan hanyatlása, a fegyverzetcsökkentési tárgyalások sikertelensége, a konzervatív nomenklatúra ellenállása, valamint a baltikumi és a kaukázusi köztársaságok önállósulási törekvései miatt erre az időre rendkívül ingataggá vált. Hatása mindazonáltal Kelet-Európában is jelentős volt. A párt és a civil társadalom, illetve a párt és az ellenzéki szerveződések közötti korlátozott hatalommegosztás lehetővé, sőt kötelezővé tétele, hiszen erről volt szó, elsősorban Lengyelországban és Magyar-

országon talált visszhangra és követésre. Az új választójogi törvényt végül 1988. december 1-én fogadták el, s teljes körűen az 1989. márciusi parlamenti választásokon alkalmazták először. Az eredmény várható, mégis megdöbbentő volt. Az addigi notabilitások közül igen sokan kiesetek. Közöttük volt többek között Lettország és Litvánia miniszterelnöke, Moszkva és Kijev tanácselnöke, számos nagyváros párttitkára és Lenin-grád felső szintű pártvezetéséből szinte mindenki. Megválasztották viszont Andrej Szaharovot, az ország legismertebb és éveken át üldözött polgárjogi vezetőjét, valamint Jevgenyij Jevtusenko és Csingiz Ajtmatov íróit. A szavazatok 89%-val ekkor került Moszkva élére Borisz Jelcin is. A választási reform mellett a politikai intézményrendszer átalakításának másik fontos eleme az állami és a pártszervek kompetenciáinak elhatárolása és az állami hatóságok irányítói funkciónak a fokozottabb elismerése volt. A régi parlament helyébe, amely évente mindössze két hétre gyűlt össze, az új képviselők 450 fős tagú új testületet (Legfelsőbb Szovjet) választottak, amely az év 12 hónapjából 8-ban ülésezett. A kommunista párt hatalmi monopóliumával szemben ezzel olyan ellensúly képződött, amilyenre a Szovjetunió addigi történetében nem volt példa.²¹

Az 1980-as évek végéig Gorbacsov minden jel szerint őszintén hitte, hogy a katonai terhek csökkentése, a gazdaság dinamizálása, a társadalom felrázása s végül a politika rendszer reformja révén a Szovjetunió lélegzetvételhez juthat, s az új alapokról elindulva megszilárdíthatja külsőleg és belsőleg egyaránt megrendült helyzetét. A szovjet blokk belső kohéziós erejét és a kelet-európai szovjet rendszerek legitimációs tartalékait ugyancsak túlbecsülte. Feltételezte, hogy a *peresztrojka* révén a bajok ezekben az országokban is leküzdhetők lesznek, s a szocializmus visszanyeri vonzerejét. A lengyel és különösen a magyar reformtörekvéseket ezért nemcsak eltűrte, hanem kifejezetten támogatta a helyi adottságokat figyelembe vevő politikát. 1987 áprilisában, amikor Prágába látogatott, kijelentette: „minden párt független, felelősséggel tartozik saját országa népének, és jogosult eldönteni az ország fejlődésének kérdéseit”. 1987-es *Peresztrojka* című munkájában és más megnyilatkozásaiban – például az 1988. márciusi belgrádi látogatását követő kommunikében – ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy „nincs a szocializmusnak modellje, amelyet egyetemlegesen követni kellene”.²²

Az „önállóságnak” persze Gorbacsov is elég világos korlátokat szabott. Az egypártrendszer feladása, valamint a KGST-ből és a Varsói Szerződésből való kilépés az 1980-as évek legvégéig Gorbacsov számára is elképzelhetetlen és elfogadhatatlan volt. E két szervezetet nem felosztatni akarta, hanem megerősíteni és hatékonyabbá tenni. A Varsói Szerződés érvényét 1985. április 27-én ezért újabb húsz évre meghosszabbították, a KGST-n belüli együttműködés elmélyítése érdekében pedig ugyanezen év decemberében 15 éves, vagyis 2000-ig terjedő programot dolgoztak ki. Ezt minden KGST-tagállammal külön kétoldalú egyezményekben konkretizálták.²³ A „szocialista fejlődés – jelentette ki a Lengyel Kommunista Párt 1986. júniusi kongresszusának vendégeként – visszafordíthatatlan”, a „dolgozó nép nem tudná elképzelni jövőjét a szocializmus nél-

kül”, s aki a szocialista rendszert meg akarja dönteni, az „nemcsak a nép akaratát sérti”, hanem a „II. világháború utáni egész világrendet”, illetve „magát a békét is”.²⁴

A Kelet-Európában állomásoztatott több mint félmillió szovjet haderő fenntartási költségei, a KGST-n belüli áruforgalomból adódó veszteségek, a folyamatosan ránehezedő amerikai nyomás és nem utolsósorban a Szovjetunió nemzetiségi peremterületein 1987-től egyre világosabban érzékelhető szeparatista törekvések, majd fegyveres zavargások végül azonban e téren is meghátrálásra kényszerítették. Az új külpolitikai és katonai doktrína formálódásának körvonalai az 1986. februári pártkongresszuson jelentek meg először. Hosszú évek óta ekkor fordult elő először, hogy nem utaltak a „nemzeti felszabadítási mozgalmak” támogatásának a fontosságára. Elfogadták viszont, hogy a katonai kiadások csökkentése érdekében a Szovjetuniónak mérsékelni kell szerepvállalásait a világ különböző pontjain. 1987-ben megfogalmazódott a kifejezetten defenzív jellegű „elégséges védelem” doktrínája, s megkezdődtek az első csapatkivonások, egyelőre még csak Mongóliából, de a következő évben már Afganisztánból is. (Az afganisztáni csapatkivonások 1988 májusában kezdődtek, és 1989. február 15-én fejeződtek be.)²⁵ 1988 folyamán számos szakértői nyilatkozat, elemzés és nem hivatalos közlemény alapján lehetett valószínűsíteni, hogy a visszavonulás rövidesen Kelet-Európát is érinteni fogja. Oleg T. Bogomolov akadémikus például egy konferencián kijelentette, hogy a proletár internacionalizmus elveiből levezetett „testvéri kötelezettségvállalás”, vagyis az ún. Brezsnyev-doktrína alkalmazása a továbbiakban „teljességgel elfogadhatatlan és elképzelhetetlen”.²⁶ Ugyanebben az időben egy belső értekezleten maga Gorbacsov arról beszélt, hogy Kuba és Kelet-Európa több milliárd dolláros segélyezése helyett „saját népünk érdekeit kell szem előtt tartanunk”. „Őszintén kell föltennünk a kérdést a KGST-nek: integrálódjunk, vagy sem? És nekik pedig el kell töprengeniük azon, hogy mit is akarnak, mert bizony mi sem engedhetjük meg magunknak, hogy olcsó nyersanyagokkal lássuk el őket az idők végezetéig.”²⁷ John C. Whitehead amerikai külügyminiszter-helyettes az ilyen nyilatkozatok és a kelet-európai országokban tett ismételt látogatásai alapján már 1988 elején azt feltételezte, hogy az Egyesült Államok, illetve a Nyugat előtt olyan lehetőségek állnak nyitva „a kelet-európai változás befolyásolására a gazdasági és a politikai liberalizálódás irányában”, mint Churchill 1946-os fultoni beszéde óta egyszer sem. Hozzátette: „Gyakorlatilag semmi esélyét, semmi bizonyítékát nem látom annak, hogy az oroszok bármilyen módon is beavatkoznának.”²⁸

Az ENSZ 1988. decemberi ülészakán elmondott beszédével Gorbacsov hitelesítette ezeket az előrejelzéseket. Bejelentette: 1990 végéig a Szovjetunió 25%-kal csökkentti kelet-európai haderejét, s a Szovjetunió nyugati határövezetéből is hátravonja hadosztályainak és harci technikájának egy részét. Oleg T. Bogomolov, aki rendszerint a szovjet vezetést megelőzve mondott ki dolgokat, 1989 februárjában már arról beszélt, hogy a szovjet biztonsági érdekeket még az sem sértené, ha egyes kelet-európai országok, például Magyarország a semlegességet választaná.²⁹

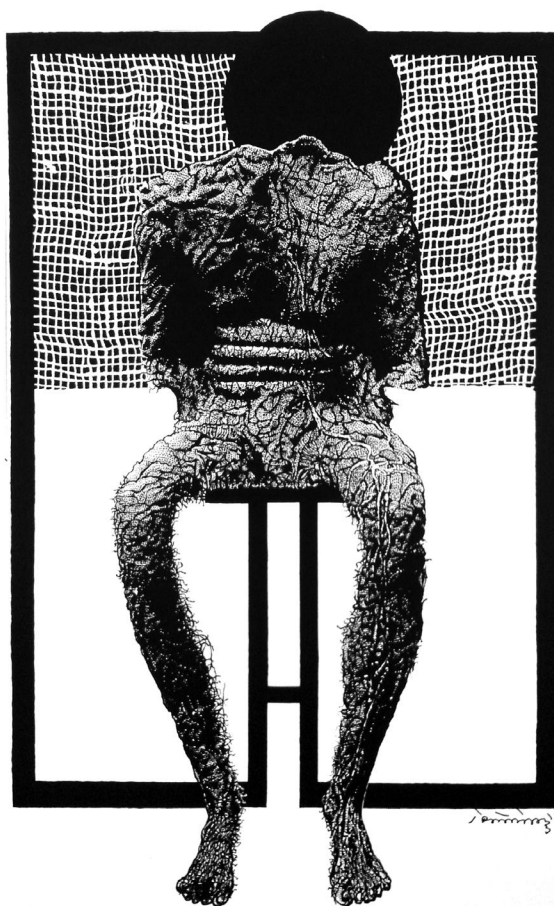

A vezetése alatt álló intézet munkatársai ugyanebben azt időben azt valószínűsítették, hogy Magyarországon az „elkerülhetetlenül hanyatló KGST-kapcsolatok és a formális VSZ-tagság mellett egyre inkább a semlegesség kerül előtérbe, és kialakulhat egy Duna-menti Föderációt szorgalmazó mozgalom”.³⁰ Gorbacsov ilyen kijelentést egyelőre nem tett. 1989 végéig, sőt részben még 1990-ben is inkább úgy képzelte, hogy az egypártrendszer feladó kelet-európai rendszerek továbbra is a Varsói Szerződés tagállamai maradnak. Az ún. Brezsnyev-doktrína érvénytelenségére azonban maga is több alkalommal utalt. Az Európa Tanács 1989. július 7-i ülésén elhangzott beszédében, Strasbourgban például leszögezte: „A társadalmi és a politikai rendszerek az egyes országokban változtak a múltban, és változni fognak a jövőben is. Ám az ilyen változás az illető ország népének kizárólagos ügye és választása. Megengedhetetlen, hogy akár barátok vagy szövetségesek, akár mások beavatkozzanak a belügyekbe, és megkíséreljék korlátozni az államok szuverenitását.”³¹ Vagyis a Brezsnyev-doktrínát az ún. Sinatra-doktrína – *I did it my way* – váltotta fel. A szovjet blokk kommunista elitjei tehát – 1956-tól, 1968-tól és áttételesen 1981-től is eltérően – a továbbiakban nem számíthattak a Szovjetunió fegyveres segítségére. A kelet-európai kommunista rendszerek jövője kizárólag saját erejüktől, társadalmi elfogadottságuktól, túlélési képességeiktől függött. Gorbacsov és tanácsadói még ekkor, 1988–1989-ben is reménykedtek a kelet-európai reformkommunizmus jövőjében. A térség és vezetői azonban egyre kevésbé és hónapról hónapra egyre kevesebben.

■ JEGYZETEK

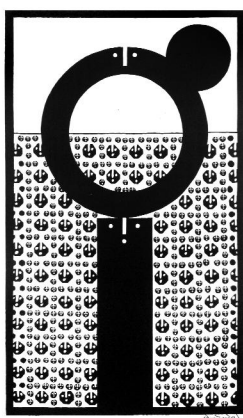
1. Geir Lundestad: *East, West, North, South. Major Developments in International Politics 1945-1990*. Norwegian University Press, Oslo, 1991. 85–89. és 104–108.
2. Bennett Kovrig: *Of Walls and Bridges. The United States and Eastern Europe*. New York University Press, New York, London, 1991. 5–119. (Idézet a 117. old.-on)
3. James M. White: „Differentiation” vs. Human Rights: The Dilemma of U.S. Policy towards Romania in the Case of the Hungarian Minority. In: *20th Century Hungary and the Great Powers*. Ed by Ignác Romsics. Boulder, Colorado & Highland Lakes, New Jersey, 1995. 337–340.
4. Bennett Kovrig: i.m. 120; *Magyar Külpolitikai Évkönyv 1972*. Kossuth Kiadó, Bp., 1973. 14. és 295.
5. Walter Isaacson: *Kissinger: a biography*. Simon and Schuster, New York, London, 1992. 664.
6. Bennett Kovrig: i.m. 124.
7. Uo. 125; Zbigniew Brzezinski: *Power and Principle. Memoirs of the National Security Adviser 1977-1981*. New York, 1985². 146–150 és 296–300.
8. Bennett Kovrig: i.m. 177–179.
9. Büky Barna: *Visszapillantás a hidegháborúra*. Balassi Kiadó, Bp., 2001. 271–272. és 294–295.
10. James F. Brown: *Eastern Europe and Communist Rule*. Duke University Press, Durham, London, 1988. 104. és Bennett Kovrig: i.m. 142.
11. David K. Shipler: *Missionaries for Democracy: U.S. Aid for Global Pluralism*. New York Times June 1, 1986. Vö. Bennett Kovrig: i.m. 181–182.
12. Büky Barna: i.m. 292.
13. John Rees: *Az új imperializmus*. Eszmélet 9–10. 1991. május. 151.
14. Zbigniew Brzezinski: *The Grand Failure. The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. Charles Scribner's Sons, New York, 1989. 35–37; Alexandra Groß: *Wandel der sowjetischen Osteuropa-Politik in der Ära Gorbatschow*. Peter Lang, Frankfurt am Main, Berlin, stb. 1992. 49–55; Szabó Lajos Mátyás: *A peresztrojka mint komplex reform létrejöttének folyamata*. Valóság 1988. 7. sz. 2.
15. Sz. Bíró Zoltán: *Politikatörténeti vázlat a késői Szovjetunióról*. In: *Peresztrojka és tulajdonát-helyezés*. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban 1985–1991. Szerk. Krausz Tamás. Magyar Ruszisztikai Intézet, Bp., 2003. 16–18.

16. Ilya Zemstov – John Farrar: *Gorbachev. The Man and the System*. Transaction Publishers, New Brunswick, Oxford, 1989. 105–177
17. Stephen White: *After Gorbachev*. Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1993¹. 218.
18. Uo. 202.
19. Ilya Zemstov – John Farrar: i.m. 49–84; Stephen White: i.m. 102–112.
20. Stephen White: i.m. 74–101.
21. Uo. 28–52; Póti László: A „szocializmus egy országban” koncepciójától a „sok ország lesz a Szovjetunióból” valósága felé – Szovjetunió 1953–1989. *Külpolitika* 1990. 2. sz. 31–32.
22. Charles Gati: *The Bloc that Failed. Soviet-East European Relations in Transition*. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 1990. 71–75.
23. Ilya Zemstov – John Farrar: i.m. 209–230.
24. Geir Lundestad: i.m. 253.
25. Stephen White: i.m. 216; Ilya Zemstov – John Farrar: i.m. 205.
26. Alexandra Größ: *Wandel der sowjetischen Osteuropa-Politik in der Ära Gorbatschow*. Peter Lang, Frankfurt, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien, 1992. 101–103.
27. Anatolij Csenyajev 1988. márc. 10-i feljegyzése. In: *Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990*. Dokumentumok. Főszerk. Békés Csaba, Malcolm Byrne. Bp., 1999. Sokszorosított iratgyűjtemény. 1. sz. dok.
28. Bennett Kovrig: i.m. 144–146.
29. Charles Gati: i.m. 166.
30. A Bogomolov Intézet Jakovlev részére készített 1989. februári memoranduma. In: *Rendszerváltozás Magyarországon 1989–1990*. i.m. 13. sz. dok.
31. The Economist 1989. júl. 15. 53. 40–41. The Gorbachev doctrine.

TISCHLER JÁNOS

LENGYELORSZÁG – 1989

Az ellenzék ötletes falragaszokkal jelent meg, elsőprő sikert aratott az a plakát, amely Gary Coopert ábrázolta a nevezetes Délidő című westernből. A magányos seriff Szolidaritás-jelvényt viselt.

■ „Lengyelország – 10 év, Magyarország – 10 hónap, NDK – 10 hét, Csehszlovákia – 10 nap” – foglalta össze tömören a közép-európai rendszerváltások időtartamát egy prágai tüntetés egyik transzparensze 1989 novemberében. Az átalakulási folyamatok nemcsak hosszúságukban különböztek, a hasonlóságok mellett számos eltérést is magukban hordoztak. Közös vonás azonban, hogy nem omlottak volna össze a kommunista rendszerek az 1980-as évek végén, ha nem kerül hatalomra hazájában Mihail Gorbacsov, és ha nagyjából erre az időre nem következett volna be a Szovjetunió totális gazdasági – és katonai – csődjé, ami javarészt Ronald Reagan amerikai elnök politikájának érdeme.

I

■ Wojciech Jaruzelski tábornok és csapata a hadiállapot 1981. decemberi bevezetésével csupán hatalmát prolongálta, és ezzel együtt elnapolta a rendszer válságát. A Szolidaritás betiltásával azonban nem oldotta meg – nem is oldhatta meg – azokat, a rendszer lényegéből fakadó problémákat, amelyek 1980-ban az egy év alatt közel tízmillióra gyarapodó független szakszervezetet életre hívták. Annnyit azonban mindenképp elértek, hogy félreérthetetlen jelzést küldtek azon keve-

seknek, akik az 1956-os, 1968-as, 1970-es és 1976-os társadalmi tiltakozások és azok elfojtása után még mindig hitték, hogy a kommunista berendezkedés megreformálható.

A hadiállapotot végül 19 hónap múltán, a július 22-i kommunista ünnepre időzítve, 1983 nyarán feloldották, az internáltakat és bebörtönzötteket többségükben hazaengedték – utolsó csoportjuk az 1986-os amnesztiával szabadult. Ezzel egyidejűleg az állambiztonsági szervek létszáma meghaladta a sztálini időszak csúcsát: 40 ezer funkcionárius szolgált a „cég” kötelékében, akik gyakran nem riadtak vissza a verésektől, kínzásoktól, sőt még a gyilkosságoktól sem, Jerzy Popiełuszko atyán kívül ennek számos áldozata volt.

A sokszor erőtlen és bátortalan korrekciós kísérletek a gazdaság állapotán vajmi keveset változtattak, a hadiállapotot közvetlenül követő rövid fellendülés elmúltával megint ugyanazok a negatív jelenségek mutatkoztak, és a jegyrendszer változatlanul érvényben maradt. A politikai helyzet az 1970 utánihoz hasonlított, annyi különbséggel, hogy a rezsim csupán személycserékkel és ígéretekkel most már időlegesen sem volt képes maga mellé tömegeket állítani. A Lengyel Egyesült Munkáspárt vezetésének az emberek nem hitték el, hogy a párt hathatósan támogatja a demokratizálást célzó reformokat. A bizalmatlansághoz hozzájárult az is, hogy a „belső egyensúly” érdekében a régi, jól bevált taktikát alkalmazva a központi pártszervekben időről időre „takarítást végeztek a széleken”, vagyis folyamatosan fegyelmezték a „betont”, illetve a „reformerek” maradványait.

Az LEMP – miközben legfőbb ellenségének tekintette – a katolikus egyházat is megpróbálta felhasználni, hogy előnyösebb képet alakítson ki magáról. Ez hamvába holt ötletnek bizonyult, különösen II. János Pál pápa lengyelországi látogatásai tükrében (1983, 1987), aki arra buzdította honfitársait, hogy „ne csüggedjenek”, s azt kívánta nekik, hogy „a jó hatalmasabbnak bizonyuljon és győzedelmeskedjék a rossz felett lengyel földön”. – „Szüntelenül ezért imádkozom” – tette hozzá. Mégsem teheték meg, hogy megtagadják a „legnagyobb lengyeltől” a hazalátogatási lehetőséget.

A tömegtámogatás hiánya azzal együtt is igaz, hogy a szokásos, egy népfrontlistás koreográfia szerint 1985-ben megtartott „választásokon” a földalatti Szolidaritás bojkottfelhívása ellenére a hivatalos adatok szerint a lakosság 78,8 százaléka vett részt. Sőt az sem változtatott ezen, hogy kifejezett emelkedést mutatott azon lengyelek száma, akik úgy vélték, az 1981-es hadiállapot végső soron a „kisebbik rossz” megoldást jelentette. Ugyanis ezt egy szovjet fegyveres beavatkozás eshetőségével vetették össze, de ettől a vezetés még nem lett népszerűbb. Jaruzelski tábornok szintén kezdte belátni az alapvető változások szükségességét. A hadiállapot bevezetése, valamint eltörlése óta eltelt esztendőik megmutatták, hogy semmilyen reformot nem lehet végrehajtani a társadalom aktív támogatása nélkül. Az emberek passzívak voltak és bizalmatlanok, nem óhajtottak kapcsolatba kerülni a hatalommal. Ráadásul Mihail Gorbacsov 1985-ös megválasztása és az ezzel párhuzamosan meginduló pe-

resztrojka tükrében a „kisebbik rosszra” való állandó utalás lassan, de biztosan devalválódott.

A Szolidaritás-ellenzék egységes elutasító magatartása – ekkor még amúgy sem kívántak velük szóba állni – arra készítette a vezetést, hogy kerülő utakat igyekezzen találni a társadalomhoz. Ezért úgy döntöttek, népszavazást rendeznek, hogy így ismertessék el programjukat. Ez azért is előnyös húzásnak ígérkezett, mert siker esetén nem lettek volna egy konkrét politikai erő vagy társadalmi csoport lekötelezettjei. Kiírták hát a népszavazást 1987 novemberére. A feltett kérdéseket nagy általánosságban fogalmazták meg („a gazdaság állapotának javítása”, „a politikai élet mélyreható demokratizálása”), tulajdonképpen nem tettek mást, mint az addig is unalomig ismételt varázsszavakat (reform, demokratizálás) bocsátották a köznép elé, konkrét gyakorlati lépések felvázolása nélkül. Az annyira óhajtott társadalmi támogatást elsőpró arányban akarták megszerezni, emiatt – a két évvel korábbi „választások” eredményén felbuzdulva – igen magas követelményeket támasztottak önmagukkal szemben: a népszavazás akkor eredményes, ha igennel szavaz a jogosultak 50 százaléka plusz 1 fő, noha ilyen esetben rendszerint a leadott szavazatok 50 százaléka plusz 1 fő is elegendő szokott lenni. Ez igencsak megkönnyítette az ellenzék feladatát, amely bojkottra vagy „kétszer nemre” szólította fel az embereket. A hivatalos adatok szerint a részvétel 63,3 százalékos volt, az első kérdésre a szavazók 66, a másodikra 69 százaléka felelt igennel. Ez azt jelentette, hogy kis híján – mindössze 5 százalékon múlt –, de egyik „igen” válasz sem érte el a kijelölt alsó határt. Ezután Jaruzelskinek és társainak tudatosítaniuk kellett magukban, hogy ha nem akarnak megint a fegyverekhez nyúlni a rendszer fenntartása érdekében, akkor csak egyetlen esélyük maradt: irányító szerepük és a rezsim alapelveinek érintetlenül hagyásával valamiképp megosztani a hatalom néhány szegmensét – s ezzel együtt a politikai felelősséget – a saját maguk által 1981 végén betiltott és meghurcolt ellenzékkel, hogy megszerezzék az áhított támogatást a reformprogram számára. Ez ellen Gorbacsov sem emelt különösebb kifogást 1988. júliusi varsói látogatásán.

1988 augusztusában ismételten sztrájkok törtek ki – előbb Sziléziában, majd a Tengeremelléken. Ezeket részben a Szolidaritás ellensúlyaként és tagjainak átcsábítására 1984-ben létrehozott állami „érdekvédelmi” szerv, az Országos Szakszervezeti Egyetértés inspirálta. Ennek vezetője, Alfred Miodowicz úgy gondolta, hogy a gyakorlatban is megmutatja a társadalmi problémák iránti érzékenységet. Ráadásul a hatmillió tagot számláló s ilyen értelemben valóban a Szolidaritás konkurenciáját jelentő szakszervezeti szövetség jelentős része elégedetlen volt a dolgok állásával és főként saját vezetésének semmittevésével. Az Országos Szakszervezeti Egyetértés az 1985 novembere óta hivatalban lévő, Zbigniew Messner vezette kormány megbuktatására játszott, amit végül sikerült is elérnie: 1988. szeptember 19-én a kormány lemondott, nyolc nappal később új kabinet alakult Mieczysław Rakowski vezetésével. Rakowski az 1957-ben a Władysław Gomułka-féle normalizáció propagálására létrehozott, de az 1960-as évektől kezdve szabadabb hangvételű írásaival ma-

gas olvasottságot elért *Polityka* című hetilap főszerkesztője volt (1958–82), az LEMP-ben a „kitartó revizionisták” egyikének számított. A Rakowski-kormány nem akart gesztusokat tenni az ellenzéknek, meghagyta szóvivőnek a közutálattal övezett Jerzy Urbant, és első döntései egyikeként elrendelte a Gdański Hajógyár bezárását. A gazdasági indoklások jóformán senkit sem érdekeltek, a határozatot a Szolidaritás bölcsőjével szembeni bosszúként értékelték.

Mindeközben már augusztus 20-tól kezdődően a lengyel Püspöki Kar és Lech Wałęsa, a Szolidaritás elnökének felhatalmazásával a köztisztelenben álló Andrzej Stelmachowski professzor (többek között a varsói Katolikus Értelmiségi Klub elnöke) előzetes megbeszéléseket folytatott Józef Czyrellal, az LEMP Központi Bizottságának titkárával. Augusztus 26-án minderről tájékoztatták a KB éppen zajló ülésének résztvevőit. Ezt viharos vita követte, de az egybegyűltek végül is beleegyeztek az ellenzékkel való párbeszéd megkezdésébe. Másnap Jaruzelski jobbkeze, Czesław Kiszczak belügyminiszter, egyben a Politikai Bizottság tagja nyilvánosan is kifejezte készségét a párbeszédre a „különféle társadalmi és munkáscsoportok képviselőivel”. A feltétel a Lengyel Népköztársaság alkotmányos rendjének elfogadása volt, ami nem látszott teljesíthetetlennek, mégis lehetőséget adott a hatalom számára, hogy válogathasson a tárgyalófelek közül. Néhány próbálkozás után azonban nemsokára be kellett látniuk, hogy az ellenzék a kisebb-nagyobb szakadások ellenére viszonylag egységesen felsorakozott Wałęsa mögött. Pedig ezen az oldalon sem volt könnyű meghozni a döntést. A Szolidaritás vezérkara bizalmatlan volt Jaruzelskivel és társaival szemben, hiszen 1980–81-ben is zajlottak tárgyalások, aztán a rezsim mégis erőszakhoz folyamodott, föld alá kényszerítette a szakszervezetet, üldözte, internálta és bebörtönözte számos vezető tagját. Másrészt viszont erre az időszakra a Szolidaritás lendületét veszítette, részben felőrlődött a hosszú évek óta tartó illegalitásban, társadalmi támogatottsága is megcsappant. Érzékelték azt is, hogy az emberek döntő többsége nyugalmat akar, elege van a konfrontációból, az állandó feszültségből, a sorban állásból, az üres boltokból.

Augusztus 31-én Kiszczak tábornok Varsóban találkozott Wałęsával, Stanisław Ciosek, a PB póttagja valamint Jerzy Dąbrowski püspök jelenlétében. Az eseményről kiadott hírügynökségi közlemény arról számolt be, hogy a „felek megvitatták a kerekasztal-tárgyalások megszervezésének előzetes alapelveit és a lefolytatás módját”. Szeptember 16-án Kiszczak másodszor is tárgyalt Wałęsával, ezúttal a Varsó melletti Magdalenkában, a belügyminisztérium exkluzív villájában. Mindkettejüket tanácsadók is elkísérték, és jelen voltak a Püspöki Kar képviselői is. Megállapodtak, hogy október második felében megkezdődnek a tárgyalások. Erre azonban akkor mégsem került sor – a külön az erre az alkalomra elkészített kerek asztalt szétbontották –, mégpedig több ok miatt. Először is időközben kormányváltás történt, de nem ez volt a leglényegesebb, noha Rakowski miniszterelnök kijelentése, miszerint a lengyeleket „nem érdekli a kerekasztal, csak az, amit a sajátjukon találnak”, nem volt éppen biztató megfogalmazás. A fő indok abban rejlett, hogy hiányzott az LEMP

vezető szerveinek álláspontja a Szolidaritás legalizálása ügyében, amit az ellenzék alapfeltételként szabott. Illetve álláspont létezett, csak az éppen elutasító volt, és minden azon múlt, vajon Jaruzelskinek sikerül-e ezt megváltoztatnia. A pártapparátus jó része ugyanis 1981. december 13. után ahol csak tudott, törlesztett a Szolidaritásnak a tőle elszenvedett „sérelmekért”, és esze ágában sem volt még egyszer szerephez juttatni őket.

A helyzetet a holtpontról a vezetés részéről rosszul kiszámított manőver mozdította ki. Alfred Miodowicz, aki akkoriban már a PB tagja volt, nagyban hiteltelenné téve ezzel az Országos Szakszervezeti Egyetértés hatalomtól való állítólagos függetlenségét és a munkás-érdekvédelem mindenek fölé helyezését, nyilvános televíziós vitára hívta ki legfőbb ellenségét, Lech Wałęsát. A Politikai Bizottság némi ingadozás után belement ebbe, arra számítottak, hogy a jó szónok hírében álló Miodowicz könnyen elboldogul Wałęsával. A vitára november 30-án került sor, és ezen a Szolidaritás első embere teljes vereséget mért ellenfelére. Neki ugyanis Miodowiczcsal ellentétben nem kellett taktikáznia, egyszerű igazságokat közölt, amire partnere képtelen volt érdemi válaszokat adni. Wałęsa győzelme mellett a tény, hogy az addig a „volt Szolidaritás volt vezetőjének” aposztrofált Nobel-békedíjas politikus megjelenhetett a képernyőn, ismét a lengyelek millióiban erősítette meg, hogy nélküle és a Szolidaritás nélkül semmiféle kibontakozás nem képzelhető el. A vesztes vitát az LEMP-vezérkarnak keserű pirulaként le kellett nyelnie, bár Jaruzelski férfiasan beismerte: „Azt hittem, Miodowicz kikészíti őt.”

A Szolidaritáshoz való viszonyt a KB december 20–21-i ülésén vitatták meg ismét, ahol személyi változásokat is végrehajtottak: négy keményvonalas helyére „liberálisabb” nézeteket valló tagokat választottak, köztük a már említett Cioseket. Rakowski az ülés résztvevőinek feltett néhány kérdést, amelyet át kellett gondolniuk, és a plénum 1989. január 16–17-re tervezett második részén választ kellett adniuk. A kérdések lényegében a Szolidaritás legalizálására vonatkoztak. A januári tanácskozás nem szűkölködött drámai fordulatokban. A „beton” azonnal koncentrált támadást indított a pártvezetés ellen, amelyet kapitulálással és minden lehetséges bűn elkövetésével megvádolt. A tanácskozás szünetében Jaruzelski, Kiszczak, Florian Siwicki (Jaruzelski közeli munkatársa, nemzetvédelmi miniszter, a PB tagja) és Rakowski úgy döntöttek, bizalmatlansági indítványt kezdeményeznek önmagukkal szemben. Ez ügyes húzásnak bizonyult, mivel még az általuk képviselt politikai vonalat ellenző KB-tagok sem tudtak megfelelő saját jelöltet kiállítani. Végül *az LEMP KB álláspontja a politikai és a szakszervezeti pluralizmus kérdésében* címet viselő dokumentumot 143 igennel, 32 nem és 14 tartózkodás ellenében elfogadták. Így elhárult a legfőbb akadály a kerekasztal-tárgyalások megkezdése elől. Már csak egy volt hátra. A tárgyalásokat a hatalom részéről vezető Kiszczak tábornok közölte ugyanis, hogy nem egyeznek bele az ellenzék két meghatározó alakja, Jacek Kuroń és Adam Michnik részvételébe a kerekasztalnál, mert szélsőségeseknek tartják őket. Ezt Wałęsa nem fogadhatta el, már csak azért sem, mert a megállapodás értelmében, bár mindkét félnek meg kellett neveznie jelöltjeit, egyáltalán nem volt szük-

ség a másik oldal beleegyezésére a személyekre vonatkozóan. A hatalom ez ügyben végül is meghátrált.

A Szolidaritás-küldöttség összetételét az 1988. december 18-án életre hívott, Lech Wałęsa mellett működő Állampolgári Bizottság határozta meg. Ez a testület 135 tagot számlált, titkára pedig az 1976-ban létrejött Munkásvédő Bizottság egyik volt vezetője, Henryk Wujec lett.

II

■ A kerekasztal-tárgyalások 1989. február 6-án kezdődtek meg a varsói Helytartói Palotában, a Miniszterelnöki Hivatal épületében. Az erre a célra készült terjedelmes kerekasztalnál összesen 57 személy foglalt helyet a kormány, illetve a Szolidaritás képviselőiben. Kilenc ünnepélyes megnyitóbeszéd hangzott el, köztük a társelnök Wałęsáé, a másik társelnök Kiszczaké és Miodowiczé. A Püspöki Kar megfigyelőiként jelentek meg Bronisław Dembowski és Alojzy Orszulik atyák, de a katolikus egyház hivatalosan nem képviseltette magát, noha elévülhetetlen szerepet vállalt a tárgyalások tető alá hozásában és lefolytatásában. Az egyház a lengyeliség megtartója volt, amikor a porosz és az orosz birodalom, valamint a Habsburgok felosztották egymás közt Lengyelországot (1795–1918), és a megtörhetetlen ellenállást testesítette meg a német megszállás (1939–1945), majd 1945 után a kommunista rezsim idején.

A plenáris üléseket a televízió folyamatosan közvetítette, maga az érdemi munka, a vita és az álláspontok kidolgozása három nagy csoportban zajlott (gazdaság- és társadalompolitika, szakszervezeti pluralizmus, illetve politikai reformok), ezek összesen kilenc alcsoportra (többek között a jogrend, a tömegtájékoztatási eszközök, a bányászat és a mezőgazdaság reformját tárgyalták), és három munkacsoportra oszlottak. A munkába bevont tanácsadók és szakértők létszáma több százra tehető. Ez a hatalmas gépezet két hónapon át dolgozott, ám látható eredmény nélkül, ami a közvéleményt nyugtalanítani kezdte. A viták természetesen voltak, hiszen a politikai rendszer átépítéséről volt szó, és senki sem tudta pontosan, hogyan is fog ez végződni. Néhány alkalommal válsághelyzet alakult ki, amelyet szűk körű találkozókon oldottak fel, minden esetben a Püspöki Kar képviselőinek jelenlétében, a már említett Magdalenkában. Ezt a BM-villát azóta is egyfajta mítosz lengi körül, visszatekintve nem nevezhető szerencsésnek a nyilvánosság ily módon való kizárása, különösen, hogy Kiszczak utasítására filmre vették ezeket az egyeztetéseket, ideértve a közös étkezéseket, pohárköszöntőket, koccintásokat és fésületlen megnyilvánulásokat. Wałęsa akkori szakszervezeten belüli és kívüli ellentábor, 1990 után politikai riválissá vált számos egykori harcostársa a mai napig azt veti a korabeli főszereplők szemére, hogy az egész rendszerváltást egyszerűen lejátszották a kommunista hatalommal, az új pozíciókért cserébe átmentették az LEMP nómenklatúráját. Mindezt tetézi Wałęsa állítólagos együttműködése a kommunista állambiztonsággal az 1970-es évek első felében, amit az érintett határozottan cáfol, másrészt viszont iratok szólnak erről.

A kerekasztallal egyidejűleg sztrájkok zajlottak, valamint a hatalommal való párbeszédet elutasító radikális csoportok szerveztek tüntetéseket. Ezeket a rohamrendőrség durván szétverte, az erről készített tudósítások keveredtek a tárgyalásokról szóló beszámolókkal a tévében.

1989. április 5-én került sor a kerekasztal záró plenáris ülésére. Ez sem nélkülözte az elmaradhatatlannak tűnő drámai fordulatot, mivel Miodowicz, aki következetesen ellenezte a Szolidaritás legalizálását, az ünnepi felszólalók sorrendjének megváltoztatását követelte. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy a már meghatározott sorrend csökkenti szervezete rangját. Azzal fenyegetőzött, hogy kivonul a tanácskozásról. A vita egészen odáig fajult, hogy a helyzet tisztázásáig még a televíziós közvetítést is félbeszakították. Végül teljesítették Miodowicz követelését, Kiszcak és Wałęsa után övé lett a mikrofon.

Az elért megállapodás értelmében a Szolidaritás ismét legálisan tevékenykedhetett, létrehozták a parlament másik házát, a Szenátust, valamint az Államtanács helyett széles jogosítványokkal felruházva életre hívták a Lengyel Népköztársaság elnöki intézményét (a tervek szerint Jaruzelskivel az élen), a zökkenő- és konfrontációmentes átmenet érdekében elfogadták a parlament két házára kiírandó kompromisszumos választásokat. Ez azt jelentette, hogy a Szenátusban az összes helyet szabad választások útján töltik be, míg a Szejmnek csak a 35 százalékát, a többi mandátum automatikusan az LEMP-t és csatlós pártjait, az Egyesült Néppártot és a Demokrata Pártot illeti. Az így megválasztandó parlament dolgozza majd ki az új demokratikus alkotmányt és a választójogi törvényt.

Április 7-én, a kerekasztal befejezése után két nappal a Szejm elfogadta a „Lengyel Népköztársaság Alkotmányának módosításáról” szóló határozatot, amely többek közt tartalmazta a (nép)köztársasági elnöki intézmény és Szenátus felállítását. Ez utóbbi azért is szimbolikus jelentőségű, mert a parlament felső házát mint a II. Lengyel Köztársasággal (1918–1939) való kontinuitás egyik alapvető intézményét a kommunisták által meghamisított 1946-os népszavazás nyomán törölték el. Az akkori, manipulált eredmények szerint a szavazók 67 százaléka mondott igent a Szenátus megszüntetésére, míg a valóságban mindössze egynegyede. 1989. április 13-án az Államtanács a választások időpontját június 4-re és 18-ra tűzte ki. Négy nappal később a varsói Vajdasági Bíróság újra bejegyezte a Szolidaritás szakszervezetet, majd ezt követően a Paraszt Szolidaritást is.

Május 8-án jelent meg a *Gazeta Wyborcza* (Választási Újság) első száma, a lap főszerkesztője Adam Michnik lett. Ebben az első számban az Állampolgári Bizottság összes parlamenti jelöltjének fényképét közölték, mindegyik mellett Lech Wałęsa szerepelt, innen az elnevezés: „Lech csapata”. A Lengyel Rádióban április 28-án, a tévében május 9-én jelentkezett először a Szolidaritás Stúdió. Június 2-án ismét legálisan napvilágot látott a *Tygodnik Solidarność* (Szolidaritás Hetilap), Tadeusz Mazowiecki újbóli főszerkesztésében. A választási kampány során egyik fél sem kímélte a másikat, mindeközben a radikális csoportok figyelemfelkeltőnek szánt akcióikkal élezték a társadalmi feszültséget. Az ellenzék ötletes falragaszokkal jelent meg, elsőprő sikert aratott az a plakát, amely Gary

Coopert ábrázolta a nevezetes *Délidő* című westernből. A magányos se-riff Szolidaritás-jelvényt viselt.

Figyelembe véve a tét nagyságát, illetve hogy ezúttal valóban garantálták a választások tisztaságát, a részvétel meglepően alacsonynak bizonyult. A június 4-i első fordulóban a jogosultak 62,7 százaléka, míg a két héttel későbbi másodikban pedig mindössze 25,5 százaléka járult az urnák elé. (Éles kontraszként éppen a választások napján Pekingben a kommunista hatalom véres és kegyetlen akciót indított a Tienanmen téren szabadságot és demokráciát követelő egyetemisták ellen.) Akik elmentek, többségükben a Szolidaritásra voksoltak. A 100 szenátusi helyből már az első forduló nyomán 92-t a Szolidaritás jelöltjei tölthettek be, ehhez jött még a második fordulóban hét hely, az arány önmagáért beszélt (a be nem jutott Szolidaritás-jelölt volt az egyetlen, aki nem készített közös fotót Wałęsával). Még ennél is jobb volt az eredmény a Szejm esetében. Az elnyerhető 161 mandátumból a Szolidaritás már az első körben 160-at magáénak mondhatott, később azt az egyet is megszerezte.

A választások első fordulója mindenki számára teljes meglepetést okozott. Még a megmérettetés előtt néhány nappal is a választásokért felelős KB-titkár az egyik pártfórumon amiatt aggódott, hogyan fogadja majd a nyugati közvélemény, ha a Szolidaritásnak egyetlen mandátumot sem sikerül szereznie. Erre az optimisták megvigasztalták, hogy azért egy-két hely csak jut majd neki. Ugyanekkor a túloldalon azon töprengtek, hogyan viselkedjen majd a Szolidaritás húsz vagy valamivel több mandátuma birtokában. Mindez arról tanúskodik, hogy a főszereplők nem rendelkeztek kielégítő információkkal a társadalom hangulatáról. Ez az Állampolgári Bizottság esetében még érthető is, hiszen nem juthattak hozzá közvélemény-kutatási adatokhoz.

Június 23-án a Szolidaritás parlamenti képviselői és szenátorai létrehozták az 560 fős két házban összesen 260 tagot (99 + 161) számláló Állampolgári Frakciót, amelynek vezetőjévé Bronisław Geremek professzort választották. Június végén Wałęsa kijelentette, hogy a frakció nem alkot koalíciót az LEMP-vel. Július 3-án a *Gazeta Wyborcza*-ban megjelent Adam Michnik *Tiédtek az államelnök, miénk a miniszterelnök* című cikke, amely éles vitát váltott ki a Szolidaritásban. Noha a felvetést többen korainak tartották, rövid idő elteltével mégis ez a forгатókönyv valósult meg. Ehhez nagyban hozzájárult az, hogy Wałęsa támogatta Michnik elképzelését. Érdekes szó szerint idézni a cikk lényegi mondanivalóját: „Mi módon győzheti le egy demokratikus mozgalom a sztálinista nomenklaturát forradalom és erőszak nélkül? Állítom, hogy csak a demokratikus ellenzék és a hatalmon lévő tábor reformszárnyának szövetsége révén. Lengyelország ilyen lehetőség előtt áll. Vegyük fontolóra: nem könnyű kilábalni az egyeduralkodó kommunista rendszerből. Ez eddig senkinek sem sikerült. Következésképpen egy példa nélküli dologba kell belevágnunk. [...] Egy új, minden fő politikai erő számára elfogadható megállapodásra van szükség. Egy újra, amely ugyanakkor a folyamatos-ságot is biztosítja. Ilyen megoldás lehet az a megegyezés, amelynek értelmében a Lengyel Egyesült Munkáspárt jelöltje lesz az államfő, a minisz-

terelnöki tárca és a kormányalakítási megbízás pedig a Szolidaritás jelöltjének jut. Egy ilyen államfő biztosítani fogja a hatalom, a nemzetközi szerződések és a katonai szövetségek folytonosságát. Egy ilyen kormány a lengyelek hatalmas többségének felhatalmazásával fog rendelkezni, és biztosítja a gazdasági és politikai rendszer következetes átalakítását. Csak egy ilyen hatalmi rendszer valósíthatja meg a gyakorlatban a »nagykoalíció« követelményét, csak ennek van esélye arra, hogy megfelelő segítséget kapjon az ország gazdasági újjáépítéséhez. És ez a rendszer hiteles lesz Lengyelország és a világ számára is.”

A cikk megjelenésekor egy párizsi konferencián feltették a kérdést. Vagyim Zaglagicinnak, Gorbacsov tanácsadójának, mi a véleménye Michnik írásáról, és miként viszonyul majd a Szovjetunió egy esetleges Szolidaritás-kormány megalakításához Lengyelországban. Röviden azt válaszolta, hogy mindez „lengyel barátaink belügye”. Ami azt jelentette, hogy ha jönnek is tankok, hogy a folyamatot visszafordítsák, azok csak lengyel harckocsik lehetnek. De ekkor már ezeket sem akarták küldeni.

Mindezek után július 19-én a Nemzetgyűlés (a Szejm és a Szenátus együttes ülése) Wojciech Jaruzelski tábornokot köztársasági elnökké választotta – egy szavazati többséggel. A Szolidaritás nem állított ellenjelöltet, és az Állampolgári Frakció jó néhány képviselője be sem ment az ülésterembe, vagy szándékosan érvénytelen szavazatot adott le, hogy megkönnyítse Jaruzelski megválasztását. Figyelemre méltó, hogy az új elnök minden pártból, még a sajátjából is kapott ellenszavazatot. Megválasztása után a tábornok lemondott az LEMP KB első titkári funkciójáról, helyére Mieczysław Rakowski került.

Jaruzelski államelnök – mint a „győztes” párt egyik vezetőjét – Kiszczak tábornokot kérte fel kormányalakításra (a választások után a Rakowski-kormány lemondott). Hamar kiderült, hogy Kiszczak nem képes erre. Ezzel egyidejűleg a Szolidaritás kulisszák mögötti megbeszéléseket kezdett az LEMP két csatlóspártjának vezetőjével, Roman Malinowskival (Egyesült Néppárt) és Jerzy Józwiakkal (Demokrata Párt). Mindkét párt – miután még aktívan közreműködött Jaruzelski elnökké választásában – gőzerővel igyekezett kitörni az LEMP gyámsága alól és átmenteni magát a jövőre. Augusztus 17-én Kiszczak hivatalosan kérte Jaruzelskit, mentse fel őt a kormányalakítási megbízatás alól. Ugyanezen a napon Wałęsa, Malinowski és Józwiak nyilatkozatot adtak ki, amely szerint „azon felelősségérzettől vezéreltetve, hogy Lengyelország kilábalhasson a gazdasági válságból, mindhárman kifejezik készségüket, hogy Lech Wałęsa, a Szolidaritás elnökének javaslata alapján létrejöjjön a nemzeti felelősség koalíciós kormánya”. (Malinowski szűk hónappal később távozni kényszerült pártja éléről, Józwiak sem sokáig maradhatott a posztján, pártja pedig 1991-ben követte őt – és Malinowskit – a süllyesztőbe. Az Egyesült Néppárt a történelmi Lengyel Néppárt nevet vette fel, azóta is parlamenti párt.)

Két nappal később Jaruzelski elfogadta Kiszczak lemondását, és a népszerű katolikus ellenzékit, Tadeusz Mazowieckit bízta meg kormányalakítással. Augusztus 24-én a Szejm Mazowieckit miniszterelnöknek választotta 378 igen szavazattal, 4 nem és 41 tartózkodás mellett. Ő lett az

első nem kommunista lengyel miniszterelnök a második világháború után, és kormánya létrejöttével az addigi kommunista rendszer megszűnt létezni hazájában. Igaz ez akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a Mazowiecki-kormánynak viszonylag szűk mozgástere volt, különösen a külpolitikában, és a törvényhozó hatalom képviselői csupán részben szabad választások révén kerültek a Szejmbe (a teljesen szabad választásokat 1991 októberében tartották), és a köztársasági elnöki választásokra is csak 1990 őszén került sor.

Az új miniszterelnök expozéjában kijelentette, hogy a jogállamiság talaján álló kormányra van szükség, minden állampolgárnak biztosítani kell a nemzetközi szerződések, előírások és konvenciók alapján őt megillető jogokat. Meg kell teremteni a feltételeit annak, hogy az állampolgárok érezzék a szabadságot, a biztonságot, és ezzel egyidejűleg részt is kell vállalniuk a demokrácia gyakorlásában. Elhangzott az is, amit utána gyakorta citáltak: „A múlt és a jelen közé választóvonalat húzunk. Csak azért fogunk felelni, amit mi csináltunk, hogy kivezessük Lengyelországot a megtörtség állapotából.” A kormányfő ellenfelei ugyanis az első mondat alapján azt vetették a szemére, hogy a régi hatalmi elitnek tiszta lapot adott, hogy elkerülhessék a felelősségre vonást.

III

1989. szeptember 12-én a Szejm 402 igen, egy tartózkodás és ellenszavazat nélkül elfogadta a Mazowiecki miniszterelnök által beterjesztett koalíciós kormánynévsort. A 24 tagú kabinet felét adta a Szolidaritás, négy-négy tárca jutott az Egyesült Néppártnak és az LEMP-nek, három a Demokrata Pártnak. A Rakowski-kormányból az újra is átkerült Czesław Kiszczak tábornok – miniszterelnök-helyettes és belügyminiszter –, illetve Florian Siwicki tábornok nemzetvédelmi miniszter. A külügyi tárcát, párton kívüli függetlenként Krzysztof Skubiszewski professzor vette át, aki addig a politikában annyi szerepelt vállalt, hogy 1986-ban eleget téve Jaruzelski tábornok invitálásának, tagja lett a hatalom által felállított – egyébként szinte az egész ellenzék által elutasított – Konzultációs Tanácsnak. De a legfontosabb kinevezés nem ez volt, hanem egy addig szélesebb körben ismeretlen fiatal tudományos munkatársé a varsói Tervezési és Statisztikai Főiskoláról: Leszek Balcerowiczé, aki miniszterelnök-helyettesi és egyben pénzügyminiszteri tárcát kapott. Az ő nevéhez fűződik a gazdasági reform bevezetése és végrehajtása, amely alig néhány év alatt kiemelte Lengyelországot a csődből. Színes egyéniségnek bizonyult, és fontos szerepet játszott a Balcerowicz-féle sokkterápia kiváltotta társadalmi elégedetlenség lecsillapításában Jacek Kuroń, aki a munkaügyi és szociálpolitikai tárcát irányította. Nem volt szakember, de képes volt a kormányprogram ráeső részét megvalósítani, emellett tudott szólni az emberekhez. Ő lett az első politikus, aki miniszterségéhez ügyesen használta fel a televízió nyújtotta lehetőségeket. Hetente jelentkező műsorát, amelyet ellenfelei „tévés esti mesének” neveztek, igen sokan nézték, és a politikusok bizalmi rangsorát is vezette.

A kormányban a novíciusok határozott többséget alkottak, az eltérő múltú, különféle nézeteket vagy értékrendet valló miniszterekből Mazowieckinek sikerült egyfajta csapatot formálnia. Nem törték ki éles konfliktusok a miniszterelnök és Jaruzelski között. Ez utóbbi államfőként arra törekedett, hogy az átalakulás Lengyelországban vérontás nélkül menjen végbe, Mazowiecki pedig realista politikát folytatott, és tisztában volt a még mindig fennálló belső és külső veszélyekkel. Elegendő csak annyit megemlíteni, hogy 1989 augusztusában Nicolae Ceaușescu azzal az indítvánnyal állt elő, hogy a Varsói Szerződés hajtson végre katonai beavatkozást Lengyelországban. Szerencsére ehhez már nemigen talált partnereket.

A kormány hamarosan fontos külpolitikai sikert könyvelhetett el: Helmut Kohl nyugatnémet kancellár kezdeti ellenkezése dacára Lengyelország végül is bekapcsolódott a 2 + 4 állam (NSZK, NDK és a négy nagyhatalom: USA, Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország) konferenciájába az egyesülendő Németországról. Emellett gyorsan felvették az 1967-ben moszkvai utasításra megszakított diplomáciai kapcsolatokat Izraellel. Az új Lengyelország leendő pozíciója azonban legfőképp attól függött, sikerül-e az átmenet a kommunista gazdaságból a kapitalistába, végre tudják-e hajtani a mély gazdasági reformot. 1989 decemberében terjesztette elő Balcerowicz pénzügyminiszter a Szejmben tizenegy pontból álló, a jogi megalapozással együtt mindössze négy hónap alatt előkészített csomagját (ez többek között a pénzügypolitikát, a vállalatok tevékenységét, az adókat, a deviza- és vámszabályokat és a bankszektor érintette). Ezt a Szejm – a hitelekre és monopóliumokra vonatkozó 11. pont elvetésével, amelyet kidolgozatlannak talált – megszavazta, és a bevezetés időpontját 1990. január 1-jére tűzte ki.

Balcerowicz legfontosabb feladatának a lassan hiperinflációba forduló pénzromlás megfékezését tartotta. A vállalatoknál progresszív adót vezetett be a bérek normatív mértéket meghaladó emelése után, szigorúan rögzítette a dollár árfolyamát, felemelte a kamatlábakat, és csökkentette a deficités népgazdasági ágakba áramló állami dotációt. Mindez igazi sokkterápiának bizonyult. Az árak januárban 40-50 százalékkal nőttek, az infláció decemberhez képest mintegy 80 százalékot tett ki. Már január végén állami ellenőrzés alá kellett vonni a liszt és a péksütemények árát, mert szédületes tempóban kezdett nőni. A társadalom felkészületlen volt egy ilyen drasztikus lépésre, nem csoda, hogy az elégedetlenség sztrájkokban és különféle tiltakozó megmozdulásokban öltött testet. A kedélyek lecsillapítása Kurońra, a Szolidaritásra és mindenekelőtt Wałęsára várt, aki mindenhol ott termett, ahol jelenléte szükségesnek mutatkozott. Ugyanakkor szította a feszültséget Alfred Miodowicz (1991-ben tűnt el a politikai színtérről), aki hirtelen a sérelmet szenvedett nép szóvivőjének szerepében kezdett tetszelegni. A reform nagy vesztesei elsősorban a keleti és az északi, amúgy is elmaradott régiók lakói és főként a mezőgazdasági termelők közül kerültek ki. Hirtelen több részre szakadt a társadalom: létrejött a munkanélküliek két és fél milliós tábora, másrészt pedig folyamatosan bővült a tehetősök és a még tehetősebbek rétege.

Balcerowicz vaskövetkezetességgel védte reformja alapelveit. Nem engedett a minden oldalról érkező nyomásnak, a támadásoknak. Az első eredmények már néhány hónap múltán megmutatkoztak. Előbb az infláció növekedését sikerült megfékezni (ez 1990-ben érte el csúcspontját 585 százalékkal), rövidesen pedig magát a pénzromlást is: ez utóbbi 1991-re két számjegyűvé, majd 1999-re egy számjegyűvé zsugorodott. A Mazowieckit követő kormányok többé-kevésbé Balcerowicz politikáját folytatták az ezredfordulói, még ha ezt gyakran maguknak sem vallották be.

Ilyen radikális és fájdalmas lépést csak a Visztula mentén hajtottak végre, így az ebből fakadó gazdasági sikereket is csak Varsó tudta felmutatni. Amikor Balcerowicz ismertette programját, kijelentette, hogy „ennek nyomán a színlelt életet a sikeres élet váltja majd fel”. Ez annyiban feltétlenül igaz, hogy megszűnt a jegyrendszer, az idegőrlő, nemritkán félnapos sorban állás a boltok előtt, az üres pultok, az arrogáns kiszolgálás, az eladók megvesztegetése, az üzletek a reformok nyomán szinte várászsűtésre megteltek áruval.

Az állampárt sem sokáig maradt már fent. 1990 januárjában utolsó, XI. kongresszusán feloszlatta önmagát, és a több mint 1200 küldött túlnyomó része megalakította a Lengyel Köztársaság Szociáldemokráciáját, amelynek élére Aleksander Kwaśniewski (később köztársasági elnök, 1995–2005) és Leszek Miller (miniszterelnök 2001–2004 között) állt. Az új párt az LEMP reformáramlatának folytatójaként határozta meg magát, és már 1993-ban majd 2001-ben – maga köré tömörítve más baloldali csoportosulásokat és szakszervezeteket – választásokat is nyert.

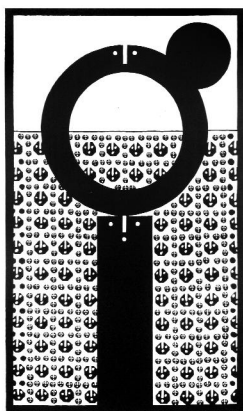
A Szolidaritás-táborban hamar kitörték a személyi konfliktusok, ami a vezetők különféle nézeteit tekintve elkerülhetetlen volt. A legnyilvánvalóbb ellentét Wałęsa és Mazowiecki között alakult ki. Wałęsa Gdańskban maradt, de a legendás város már nem vonzotta mágnesként a külföldi politikusokat és újságírókat. A nem kommunista miniszterelnök legalább annyira érdekesnek bizonyult, mint a Szolidaritás vezére. Wałęsa rosszul viselte az érdeklődés hirtelen megcsappanását, ráadásul a miniszterelnök sem igen kereste őt politikai tanácsokért. Tisztában volt azzal, hogy ha ez így megy tovább, élő műemlékké válik. Ezért úgy döntött, harcba száll az államfői székért. Jaruzelski hajlandónak mutatkozott idő előtt távozni, különösen hogy kiegyensúlyozó szerepét lassan beteljesítettnek tartotta. Az 1990 őszi megtartott köztársasági elnöki választások második fordulójában Wałęsa győzedelmeskedett, s hamarosan kezdetét vette az egykori Szolidaritást szétverő „harc a csúcson” (Wałęsa megfogalmazásában: „mindenki mindenki ellen”). Ebben a harcban fő ellenségnek nem a volt kommunistákat vagy a volt csatlópártból alakult Lengyel Néppártot jelölték meg, hanem a küzdelem a Szolidaritás-táboron belül zajlott. Wałęsa ugyanis mindenképpen szét akarta törni azt a politikai felállást, amely marginalizálta őt. Mindez felemésztette a szakszervezetet, amit a mögötte álló tömegek értetlenül néztek. A háborút nem fékezték meg az 1991 őszi tartott első, valóban szabad választások sem. De ez már egy másik történet.

KISS GY. CSABA

„ZÓNAIDŐ”

A magyarországi átmenet néhány areális összefüggése

Nehéz pontosan meghatározni, mikortól számíthatjuk a Kádár-korban a rendszerrel szembeni ellenállást, az ellenzéki mozgalmakat. Attól függ, milyen kategóriákat használunk, mit tekintünk ellenzéki tevékenységnek.

■ 1995-ben látott napvilágot *Zónaidő* címmel Nagy Gáspár vers-, műfordítás- és esszé-kötete. Irodalmi tanúságtétel Kelet-Közép-Európa 1980-as éveinek történelmi idejéről. Olvasmányélményekről, az írói közérzet párhuzamairól, a hasonló történelmi és irodalmi tapasztalatok tudatosításának szükséges voltáról üzen ez a könyv. Példaadó mestereket és társakat idéz Lengyelországtól Romániáig és Csehszlovákiától Szlovéniáig. Sokatmondó a névsor, kitelnek belőle egy nem akármilyen antológia is. Olyan, a világirodalom magaslatain járó írók és költők lépnek itt elénk, mint a lengyel Czesław Miłosz vagy a cseh-francia Milan Kundera, de ott vannak közöttük régióink kiemelkedő szerzői, mint a román Marin Sorescu vagy a szlovén Edvard Kocbek. Az egész zónát látjuk itt, a maga gyakran traumatizált identitásával, amelyben különös elegyben sűrűsödik kisebbségség és fölényérzet, uralmi szellem és cselédi alázat. A sorozatos traumák, a többször megszakított történelmi folyamatosság tudata fölszabadító is lehetne, ha tudomásul vennénk, hogy nemcsak minket sújtottak nemzeti tragédiák, a többieket szintén, esetleg egy másik nagy fordulat idején. A 19. és 20. századi nacionalizmusok váltógazdaságai különböző tükrökben láttatják a térség népeinek múltját. De a közös tapasztalat és az

emlékezés kikerülhetetlen kötelessége – vallja Nagy Gáspár – összekapcsol bennünket. És épp a két 20. századi totalitarizmus emlékezete különböztet meg minket Nyugat-Európától. Annak idején a kitűnő szerb-montenegrói, magyar zsidó származású író, Danilo Kiš emlékeztetett erre *Tanácsok fiatal íróknak* című írásában: azt, aki csak Auschwitzról beszél, s nem teszi hozzá a Gulagot, el lehet küldeni valahová.

Ebben az írásban az 1988–1989-es magyarországi politikai átalakulás kelet-közép-európai párhuzamaihoz és térségbeli kapcsolataihoz kívánok néhány megjegyzést fűzni. Arról, mi az, ami hasonló volt, és mi az, ami nálunk eltért a tágabb szomszédságban lejárt eseményektől. A nagy „tranzíció” (ahogy az angol alapján a leggyakrabban mondják) gazdag hazai és külhoni historiográfiájába pillantva úgy érezhetjük, máig rengeteg a tisztázatlan mozzanat, sok a pontatlanság az összegezésekben, rendre ott van rajtuk szerzőjük nemzeti látószögének a pecsétje. Előfordul, hogy a szovjet vagy például a lengyel események fogalmai, logikája alapján mondanak véleményt arról, ami Magyarországon történt. Ezért mindenképpen szükség van a történetek „összeolvasására”, a közös elemek hangsúlyozására, ugyanakkor a nemzeti sajátosságok bemutatására. Egyetértünk Bába Ivánnal, aki összefoglaló vázlatában a következő megállapítást teszi: „A közép-európai rendszerváltoztatást, vagyis a kommunizmus bukásának folyamatát egyetlen összefüggő rendszerként kell kezelnünk, amelyben az öt közép-európai ország, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és Románia belpolitikai folyamatai közvetlenül hatottak egymásra, egymást erősítették vagy gyengítették, s nem a véletlen műve volt, hogy a kommunizmus összeomlása lényegét tekintve ugyanabban a pillanatban következett be Közép-Európában.”¹ A világtörténelmi méretű fordulat külső meghatározottságát tekintve nyilvánvalón első helyen a gorbacsovi nyitás és Szovjetunió általános válsága volt a döntő tényező, de az új korszakba való átlépés saját utakon ment végbe, nem egy esetben pedig eléggé hasonló módon. És nemegyszer fontosak voltak a szomszédságból érkező ösztönzések. Ahogy visszatekintésében (*Respektspeciál* – 1988) fogalmazott tavaly Jiří Suk cseh történész: „...minket [mármint cseheket] az »örök normalizáció« elleni lázadásra a lengyelek és a magyarok példája indított”.

Közép-Európában, pontosabban: Kelet-Közép-Európában. A kontinensnek abban a zónájában, ahol hasonló körülmények között és hasonló módon kezdődött a 19. század elején a modern nemzetté válás folyamata. Nagyjából a Balti-tenger, az Adria és a Fekete-tenger közötti térségben. Önálló, szuverén állami keret nélkül kellett itt elindulni a nemzet megteremtésének az útján. Ahol jelentős területeken különböző nyelvű és kultúrájú népek éltek együtt, és a modern nemzet terve gyakran szükségképpen szemben állt a birodalmi integrációkkal, továbbá nemegyszer a szomszédok és a kisebbségek rovására készült. A nemzetté válásban itt – eltérően Nyugat-Európától – gyakran fontos szerepet játszott a felekezeti identitás. És ami szintén az állami szuverenitás hiányából következett: a kultúra, különösen pedig az irodalom meghatározó szerepe a modern nemzeti azonosságtudat megteremtésében. Joggal írta Vladimír

Macura cseh irodalomtörténész: „A haza irodalom volt, inkább a retorika és a poétika szabályainak volt alárendelve, mint a politikának.”² Ettől a tényezőtől nem lehet eltekinteni a politikai fordulat előzményeinek vizsgálata során sem. Nem csupán olyan konkrét esetekre gondolok, mint Nagy Gáspár temetetlen holtakról szóló, Nagy Imre emlékét idéző versének (*Öröknyar: elmúltam 9 éves*) megjelenésére 1984 októberében, hanem az irodalom, az irodalmi élet szerepére a szellemi vagy tényleges ellenállásban. 1956 Magyar Írószövetsége meghatározóan hozzájárult a forradalom előkészítéséhez, majd a második szovjet invázió után három hónapig – fölfüggesztéséig – az ellenállás egyik fontos központjának számított. A Csehszlovák Írószövetség 1967-es IV. kongresszusa a prágai tavasz szellemi előkészítője volt, a Lengyel Írószövetség pedig az 1981. december 13-i hadiállapot után is – 1983 nyarán történt fölfüggesztéséig – folytatta a szellemi ellenállást. Az Írószövetség nálunk 1981-ben – első ízben demokratikusan választott vezető testületeivel – ismét a szellemi ellenállás fontos fóruma lett. 1986-os közgyűlése pedig jelentős eseménye volt az ellenzéki mozgalmak két kristályosodási pontja, az 1985-ös monori és az 1987-es lakiteleki találkozó között. Nem véletlen, hogy Közép-Európában az ellenzéki mozgalmak meghatározó személyiségei között annyi kitűnő író található, egy-egy példát említve csupán: Václav Havellel kezdve a sort, a magyar Csoóri Sándorral, a szlovák Lubomír Feldekkal, a horvát Vlado Gotovaccal és a román Mircea Dinescuval folytatva.

A hatvanas évek végének fiatal magyar író és történész nemzedéke – nem kis mértékben a Varsói Szerződés Csehszlovákia ellen elkövetett agressziójának hatására – mintegy elfelejtett régióként kezdte újra fölfedezni magának Közép-Európát a hivatalos ideológia egyoldalúan hangsúlyozott (szovjet dominanciájú) Kelet-Európája helyett. Ennek a tájékozódásnak két dimenziója volt. A szomszédok megismerésére való törekvés együtt járt a határokon túli magyar közösségek kultúrája iránti érdeklődéssel. Fontos fórumot biztosított ehhez a szegedi *Tiszatáj* folyóirat, már a hetvenes évek elején – jó évtizeddel Milan Kundera emlékezetes írása (*Az elrabolt Nyugat vagy Közép-Európa tragédiája*)³ megjelenése előtt. Ilia Mihály szerkesztői kezdeményezésével két rovatot is nyitott e témának. Nem véletlen, hogy a magyar ellenzéki mozgalmak fontos mérföldkövének tekinthető, szamizdatként megjelent *Bibó Emlékkönyvben* (1980) látott napvilágot Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című történeti esszéje, melyet számos idegen nyelven is kiadtak. A történész következetesen Közép-Kelet-Európáról beszél, amit úgy is lehet érteni, ahogy az utóbbi évtizedekben elterjedt: Közép- és Kelet-Európa együtt. Ez a forma azonban némiképp félreérthető, mivel nem tudhatjuk, meddig terjed a szóban forgó terület (ha Oroszországot is beleértjük, akár a Csendes-óceánig). Lengyelül hasonló formulát használtak a két világháború között (Oskar Halecki a varsói nemzetközi történészkongresszuson 1933-ban), de egyértelművé tették, ahogy egyébként Szűcs Jenő is, hogy Oroszország egy másik makrorégióhoz tartozik. Talán magyarul ezért alkalmasabb a Kelet-Közép-Európa kifejezés, ugyanis a közép-euró-

pai térség keleti, nem német feléről van szó. Más kifejezéssel: ez volna a harmadik Európa (Szűcs könyvét egyébként franciára és lengyelre „Három Európának” fordították). A közép-európai összetartozás gondolata jelen volt a magyarországi ellenzéki mozgalmakban. A Magyar Demokrata Fórum egyik előzményének, akár csírájának tekinthető a Bethlen Gábor Alapítvány titkársága (Nagy Gáspár vezetésével), mely a hatalom által eltűrt 1985-től működhetett. Az alapítvány tevékenységében az egyik kiűzött cél volt, hogy olyan szellemi embereket ismerjenek el a tágabb szomszédságból, akiknek munkásságában fontos szerepet játszott a régió közös sorsának tudatosítása. Így kapott Bethlen-díjat például 1987-ben a lengyel Zbigniew Herbert, majd 1988-ban a cseh Bohumil Hrabal.

A közelebbi történelmi háttér megértéséhez legalább 1945-ig kell visszapillantani. A szovjet hatalmi berendezkedés kezdetéig. Ahogy a történelemben lenni szokott, a kisebb országoknak ugyanaz a sors jutott, függetlenül attól, a második világháborúban a győztesek vagy a vesztesek közé tartoztak. A Szovjetunió alapjában véve az első világháborút lezáró rendezést fogadta el kiindulópont gyanánt. Egyúttal arra törekedett, hogy a térség országainak biztosítson némi nemzeti kárpótlást. A befolyási övezet kialakításában következetesen figyelembe véve a „szláv” szempontot. Így lett Lengyelország majdnem teljesen homogén lengyel lakosságú. Nagyjából 300 kilométerre nyugatra tolták, keleti területeit bekebelezték, a németek millióit viszont kitelepíthették (így szánták Varsót túsznak Moszkvában). Csehszlovákiából szintén elűzhették a számottevő német lakosságot (a magyarok többségét csak a nyugati hatalmak közbenjárása mentette meg ettől). A bizalom mértékét mutatja, hogy Csehszlovákiát már 1945 végén elhagyták a szovjet csapatok. Még Bulgária is kapott némi kárpótlást, Dobrudzsa egy része nála maradhatott az 1940-es határmódosításnak megfelelően. Elejtették végül a kisebb román–magyar határmódosítás tervét, hiszen Besszarábiából Moldáv Szovjet Szocialista Köztársaság lett, Moszkvában pedig nagyobb garanciát láttak a bizánci örökséghez számítható Romániában (így születhetett meg az a döntés is, hogy onnan és Bulgáriából majd 1958-ban kivonták a szovjet csapatokat). S mintha igazolta volna ezeket a megfontolásokat az egész befolyási övezetet megrázó 1956-os válság, amikor a legnagyobb robbanás Magyarországon következett be, ahol néhány nap alatt kártyavárként omlott össze az utolsó falut beleértve az egész rendszer. A csehszlovák és román kommunista vezetők még katonai segítségüket is följánlították a magyar lázadás leverésére. A másik ingatag területnek Lengyelország bizonyult, ahol az összeomlást végül sikerült megakadályozni (elsősorban Gomulkának, az új pártfőtitkárnak és Wyszyński prímásnak közreműködésével). Ott a történelmi esztendő kivételes kompromisszummal fejeződött be.

Ezzel kezdődött a lengyel külön út, mivel a megegyezésnek része volt, hogy a hatalom lemond a paraszti földtulajdon kollektivizálásáról, a katolikus egyház visszakapja autonómiáját, a szellemi élet pedig viszonylagos szabadságot nyer. A következő időkben akkor lobbant föl újra és újra társadalmi elégedetlenség (szinte évtizedeként), amikor a hatalom szűkíteni akarta a kialakult kereteket. Magyarországon a forradalom leveré-

sét követően néhány évig példa nélküli terror nyomta rá bélyegét a társadalom életére. És a szovjet befolyási övezet többi országától eltérően (ahol összeilleszthették a hagyományos nacionalizmust a bolsevik államideológiával) a fő ideológiai ellenfél a kíméletlen eszközökkel támadott magyar nacionalizmus lett, maga a nemzeti identitás. E tekintetben gyökeres volt a különbség Magyarország, illetve Románia és Bulgária között. Lucian Boia könyvében erről ezt olvashatjuk: „...legalább két évtizeden át a kommunista rezsim azon dolgozott, mégpedig minden eszközt felhasználva, hogy az emberek tudatába rögzítse a nacionalizmussal erősen átitatott történelmi-kulturális szemléletet.”⁴ Nálunk éppen ellenkezőleg történt.

A magyar külön út amnesztiával és életszínvonal-javítással kezdődött. 1963 után a hatalmi berendezkedést igyekeztek viszonylagos jóléttel legitimálni, a pártideológia a konszolidáció nyugalmát és a fogyasztói javak elérhetőségét hangsúlyozta az úgymond elavult magyar függetlenségi törekvésekhez képest. Magyarország jó másfél évtizedre a kommunista világ nyugodt szigete lett. A társadalom számottevő többsége beletörődött a megváltoztathatatlannak vélt „rendszerbe”, nem kevesen pedig többé-kevésbé azonosultak is vele. Közben jelentősen megváltozott a társadalom szerkezete, az erőszakkal megvalósított téeszervezés (1959–1961) után százazreknek kellett életüket gyökereiktől elszakítva városi lakótelepeken folytatni. A „gulyáskommunizmusnak” nevezett korszak hosszú időre meggyökerezett szociokulturális beidegződéseket alakított ki.

A következő válsághullám 1968-ban érte el a térséget. Varsóban egyetemisták tiltakozásával kezdődött, amikor betiltották Mickiewicz klasszikus drámáját. A terjedő tiltakozóhullámot durva rendőri beavatkozás számolta föl. Csehszlovákiában pedig fölülről indítottak reformfolyamatot, a tavasztól tágulni kezdő nyilvánosságot, a sajtószabadságot a társadalom egyre nagyobb része támogatta. Magyarországon ez az év volt a rendszer gazdasági reformkísérletének kezdete. A magyar társadalmat – különösen a fiatal nemzedéket – sokkhatásként érte augusztusban a Varsói Szerződés csapatainak – köztük a Magyar Néphadsereg katonáinak – agressziója Csehszlovákia ellen. A magyar értelmiség jelentős része rokonszenvenvel figyelte, mi történt előtte a szomszéd országban. A csehekkel kapcsolatos negatív előítélet ekkor fordult át pozitívvá (a filmnek és az irodalomnak is köszönhetően).

Nehéz pontosan meghatározni, mikortól számíthatjuk a Kádár-korban a rendszerrel szembeni ellenállást, az ellenzéki mozgalmakat. Attól függ, milyen kategóriákat használunk, mit tekintünk ellenzéki tevékenységnek. Bizonyos fokig a varsói tiltakozásokhoz lehet hasonlítani a nemzeti függetlenséget idéző március 15. nemzeti ünnepét. 1972-től Budapesten egyre nagyobb számban kezdtek fiatalok a hivatalos megemlékezés mellett/helyett tüntetni. 1989-ig változó intenzitással – hol enyhébb, hol durvább rendőri beavatkozásokkal – folytatódtak ezek a megemlékezések. Az enyhülő körülmények között megnőtt a kulturális szervezetek, a média szabadságfoka (ám jóval alacsonyabb volt a hatvanas-hetvenes években, mint Lengyelországban). Olyan műhelyek (folyóiratok, tudo-

mányos intézetek) formálódtak, amelyekben fokozatosan kialakultak a „Másik Magyarország” kis szigetei. Fontos volt ebben annak a fiatal nemzedéknek a szerepe, amely többnyire csupán gyermekkori emlékképeket őrzött 1956-ról. Baráti társaságok, alkalmi vitaklubok, katolikus és protestáns kisközösségek, létező társadalmi szervezetek önállóságra törekvő csoportjai (honismerettől környezetvédelemig) születtek a meglehetősen atomizált és megfélemlített magyar társadalomban. Művész körökben, szakmai műhelyekben formálódott a kritikus gondolkodás: a demokratikus intézmények hiányáról, a nemzeti identitás kérdéseiről. Valójában a hetvenes évek vége hozott minőségi változást. Amikor színre lépett a csehszlovákiai Charta 1977-ben, majd 1978, amikor Karol Wojtylát pápává választották. Nagyjából ekkorra merítette ki a Kádár-rendszer gazdasági tartalékait, s megszorító intézkedésekre (áremelések) kényszerült. 1979-ben aláírásgyűjtés indult a Charta aktivistáinak a letartóztatása ellen, ekkor kezdődött a különböző ellenzéki csoportosulások együttműködésével a – végül 1980-ban szamizdatként kiadott – *Bibó Emlékkönyv* szervezése.

Ez az évtizedforduló jelentette egyben az újabb válsághullámot térségünkben. Először a nyári lengyel sztrájkokkal 1980-ban, majd augusztus végén a Szolidaritás létrejöttével. Lengyelország mindig ott volt a magyar másként gondolkodók figyelmének a középpontjában. A Szolidaritás szakszervezet példája és tanulsága mint nemzeti függetlenségi mozgalom meghatározó jelentőségű volt a következő évekre. A marxizmus revíziójára vállalkozó fiatal értelmiségiek csoportja lengyel mintára nevezte magát „demokratikus ellenzéknek” (valójában soha pontosan meg nem határozott baráti társaság volt). A nyugati sajtó alapján elterjedt a disszidensek kifejezés ezekre, a rendszeren úgymond „kívülálló”ellenzékiekre. Csehszlovákiában és Magyarországon viszonylag szűk csoportokat jelentettek csupán, létszámukat és hatásukat nem lehet összehasonlítani a lengyel mozgalmakéval. Budapesten 1981. december 13-án (a Jaruzelski-puccs napján) indították *Beszélő* című szamizdat folyóiratukat, ami fontos előrelépés volt a korábbi írógéppel vagy stencillel sokszorosított kiadványokhoz képest. A lengyel tematika fontos helyet kapott benne. A szamizdatkészítők kapcsolatokat teremtettek lengyel partnerekkel, segítségükkel ismerték meg az ehhez szükséges nyomdatechnikát. Mindazonáltal a megszülető „második nyilvánosság” hatása nálunk szűkebb körű volt, mint az ún. „köztes nyilvánosság” (hivatalosan engedélyezett és terjesztett kiadványok) egyik-másik fórumáé, melyek rendre átlépték a tűréshatárt. 1981 márciusában például az utcai kioszkokból gyűjtötte be a rendőrség a *Mozgó Világ* folyóirat új számát a benne megjelent gdański tudósítás miatt, a *Tiszatáj* pedig júniusban kiadott tematikus lengyel száma miatt kapott hivatalos megrovást.

A szabadabb körülmények között működő lengyel kulturális és tudományos életnek a hatvanas évektől jelentős hatása volt a magyar szellemi életre. A kísérletező próbálkozásokkal, a nagyobb szűrőjű cenzúrával: az irodalomtól kezdve a film- és a képzőművészetekig. A társadalomtudományokban a lengyel szociológia eredményei kaptak megérdemelt fi-

gyelmet. A Szolidaritás szakszervezet megalakulása után még jobban megnőtt az érdeklődés a Kárpátok túloldalán történetek iránt. Az ellenzéki értelmiség, a tömegtájékoztató és a politikai rendőrség köreiben egyaránt. A lengyel változásokhoz való viszony egyre élesebb választóvonalat húzott a rokonszenvezők és a bírálók között. A hivatalos média igyekezett negatív képet terjeszteni Lengyelországról. 1956 óta a magyar-lengyel barátság hangsúlyozása amúgy is az ellenzékiesség határát súrolta. 1980 nyarától ez még inkább nyilvánvaló lett. Amikor pedig kiderült, hogy a hadiállapot sem tudta fölszámolni a földalatti lengyel ellenzéket, ami ott történt, bizonyos tekintetben hőmérő gyanánt szolgált a magyar érdeklődőknek, mutatván, hogy meddig lehet elmenni az ellenzéki tevékenység során. A magát „demokratikus ellenzéknek” nevező csoport vállalta a társadalmi peremre sodródást, ami némi kockázatvállalással járt, betöltötte ugyanakkor a politikai avantgárd szerepét, és visszhangot keltett Nyugaton, ám a kádári Magyarországon nem tudott széles körű hatást kifejteni. Másik utat jelentett a létező intézményekben meghatározó pozíciók megszerzésére törekvő igyekezet: lépésről lépésre, fokozatosan próbálták megteremteni a „szabadság kis köréit” (Bibó István). Az Írószövetség, vidéki folyóiratok, egyes Népfront-klubok, múzeumi baráti körök tevékenysége tett erről bizonyosságot.

Az évtized közepe hozott új fordulatot, amikor engedélyezték a Kommunista Ifjúsági Szövetségtől független egyetemi klubok létrehozását, és ún. szakkollégiumok keretében lehetett szakmai műhelyeket szervezni. Létrejött egy jelentős engedélyezett/eltúrt hálózat, melyet egy független szervezet (Klubtanács) koordinált. E hálózat keretében formálódott a következő évek magyar ellenzéke. A klubok rendezvényeiben fontos helye volt a közép-európai tematikának, a határon túli magyar közösségek problémáinak.

1985, 1986, 1987 – a magyar átmenet előkészítésének meghatározó éve. Gorbacsovot 1985 márciusában választották a szovjet párt főtitkárának. A hatalom lazító manővereként a júniusi választásokon először indulhatott nálunk néhány független képviselőjelölt. Ebben az évben tartották meg az ellenzékiek monori találkozóját. 1986 nyarán tiltotta be a hatalom Nagy Gáspár forradalmat idéző verse miatt a *Tiszatáj*-at, novemberben az Írószövetség közgyűlésén kiszavazták a választmányból a kollaboráns írókat. 1987 szeptemberében került sor az I. Lakiteleki Találkozóra. Novemberben jelentős munkástüntetés robbant ki Brassóban, melyet csak katonai erővel tudtak fölszámolni.

Egyszerűsítve azt mondhatjuk, mindenekelőtt a lengyel események fordulatai és a romániai magyar kisebbség helyzetének súlyosabbá válása volt fontos tényező a magyarországi átmenet során. 1988 fölgyorsuló változásaitól kezdve a lengyel és a magyar események, úgy látszik, egyre inkább – hasonlóan 1956-hoz – szinte fogaskerekként mozgatták egymást. Magyarországot sajátos geopolitikai helyzete bizonyos mértékben összekapcsolta a szomszédos országokkal, elsősorban Romániával, Csehszlovákiával és Jugoszláviával az ott élő jelentős magyar közösségek okán. A szomszédságban bekövetkező kedvező vagy kedvezőtlen válto-

zásoknak minden esetben érezhető hatása volt Magyarországon. 1956 egyik tanulságaként tartották nálunk számon, hogy a magyar forradalom végül magára maradt, csak egyszerre több országban kibontakozó mozgalom érhet el bármit, ezért reménykedő figyelem kísérte a közép-európai megmozdulásokat.

A brassói munkásokkal való szolidaritás kifejezésére az ellenzéki magyar értelmiségiek szolidaritási nyilatkozatot bocsátottak ki 1988. január 19-én, melyben románok és magyarok sorsközösségét hangsúlyozták. A Magyar Demokrata Fórum az év tavaszán széles szakértői bázison *Jelentést* készített a romániai magyar kisebbség helyzetéről, melyet nemzetközi intézményekhez juttattak el. Bukarestben a kormány ún. falurendezési tervet készített elő, ami gyakorlatilag a falusi települések jelentős számának brutális fölszámolását jelentette volna. Nemzetközi tiltakozó hullám indult, s Magyarországon is fölháborodást keltett a terv. Az ellenzéki szervezetek nagyszabású demonstrációval készültek tiltakozni ellene. A hatalom gyakorlatilag beletörődött ebbe az akcióba, így kerülhetett sor 1988. június 27-én Budapesten az 1956 után legnagyobb tömeget mozgósító – mintegy százezres, amúgy igen fegyelmezett – tüntetésre a romániai falurombolás ellen, melyen részt vett a Magyarországra menekült románok csoportja is. Érezhető volt, hogy Csehszlovákia sem marad mozdulatlanul. A megfigyelőknek ilyen üzenet volt az ún. „gyertyás” tüntetés Pozsonyban az év márciusában, amikor több ezren vonultak föl a szabad vallásgyakorlásért, Prágában pedig a 68-as bevonulás napján, augusztus 21-én tüntettek. Fontos jelként lehetett értelmezni augusztus 23-án a balti országokban a tiltakozást a Molotov–Ribbentrop-paktum emléknapiján.

Miután Lengyelországban a romló gazdasági helyzet és a nem szűnő sztrájkok, tüntetések ellenére jó ideje kilátástalan állóháborúnak látszott a helyzet, nagy föltűnést keltett ezért a hír Kiszczak belügyminiszter és Wałęsa augusztus 31-i találkozásáról. Bizonyos idő után lehetett csak megtudni, hogy tapogatózó megbeszélések kezdődtek a hatalom és a Szolidaritás képviselői között. Ezt Budapesten mindenképpen pozitív jelnek, elmozdulásnak lehetett értelmezni. Az első legális független sajtótermék, a Magyar Demokrata Fórumhoz közel álló *Hitel* novembertől jelent meg, rendszeresen foglalkozott közép-európai, lengyel témákkal. Amikor Engelmayer Ákos (az MDF varsói képviselőjére kapott megbízást) hírt adott róla, majd le is fordította az emlékezetes Miodowicz–Wałęsa-tévévitát, közölte a lap. A lengyel helyzet kedvezőbbre fordulása, a Wałęsa mellett decemberben létrejövő Állampolgári Bizottság ténye fontos változás lehetőségére mutatott. Maga az a tény, hogy a kommunista hatalom elfogadta párbeszédre alkalmas partnernek a betiltott Szolidaritás elnökét. Megalakulhatott elsőrangú értelmiségiekből tanácsadó testülete. A varsói történések fontos ösztönzést jelentettek a magyar ellenzék számára.

Kétségtelen, hogy a demokratikus átalakulás folyamatát tekintve a lengyel és a magyar út között található a legtöbb párhuzam. Mindkét országban hosszabb ideig tartott ez a folyamat, nem sorozatos tüntetések dön-

tötték meg a kommunista rendszert, mint az NDK-ban vagy Csehszlovákiában, hanem tárgyalások vezettek a politikai változásokhoz. Persze az országaink közötti jelentős különbségekről sem szabad megfeledkezni. Lengyelországban akár 1980 nyarától, a Szolidaritás létrejöttétől lehet számítani az egész társadalmat átható, 10 millió tagot számláló nemzeti szabadságmozgalmat, majd a hadiállapot után a föld alá szorított szervezetet sem lehetett fölszámolni. Magyarországon a nyolcvanas évek közepe, esetleg 1987 vehető kezdőpontnak. Nálunk azonban a társadalomnak csak jóval kisebb rétege vett aktívan részt ellenzéki tevékenységben, és csupán néhány tüntetés mozgatótt meg jelentős tömegeket. Az ellenzék erejét tekintve szintén nagy volt a különbség közöttünk. Ugyanakkor mindkét országban létezett a hatalmi pártnak egy, a változásokkal számoló reformista szárnya. Magyarországon jóval több bizalom és várakozás fogadta a politikusokat a közvélemény részéről, mint Lengyelországban.

1988 őszétől lendületesen szerveződtek Magyarországon az ellenzéki mozgalmak, színre léptek az 1948 előtti demokratikus pártok, de megglehő bizonytalanság volt afelől, hol vannak a politikai tevékenység határai, mit tesz lehetővé a moszkvai nyitás. Fölvetődött az alkotmányozó nemzetgyűlés követelése, a hatalommal való tárgyalás lehetőségeinek keresése. Ugyanakkor érezhető volt a tágabb szomszédság (NDK, Csehszlovákia, Románia, Bulgária) merev politikai vezetésének elbizonytalanító hatása. 1989 elején fontos követelések láttak nálunk napvilágot, kormányzati engedmények, ellenzéki javaslatok-tervezetek születtek a szükséges átalakulásról, és megkezdődött az ellenzéki szervezetek versengése is egymással. Csupán a továbblépés mikéntje nem volt világos. A februárban megkezdett varsói kerekasztal-tárgyalások részleteiről csak keveset lehetett tudni Budapesten, de maga a tény nagyon fontos jelzés volt. Mint hamarosan kiderült: ösztönzés egyben, hiszen március 22-én a Független Jogász Fórum civil egyesületének fölhívására létrejött a magyar Ellenzéki Kerekasztal. Más volt az útja és az időbeli lefolyása is a lengyel és a magyar kerekasztal-tárgyalásoknak. Az ottani eredményekből (április 5-én írták alá a megállapodásokat) fontos politikai következtetéseket lehetett itthon levonni. Akkor azonban nem lehetett sok fontos részletről tudni, hogy a lengyel kerekasztalnál az ellenzéki oldalon például nem vehettek részt a radikálisnak elkönyvelt mozgalmak képviselői. Abban kétségtelenül hasonló volt a két tárgyalássorozat, hogy megnyitotta az utat a demokratikus átalakuláshoz. Továbbá abban is, hogy jelentős kétségek maradtak a megállapodások társadalmi legitimitásával kapcsolatban.

A június 4-i lengyelországi – részlegesen szabad – választások eredményei a kommunista hatalom megrendülését hozták, ennek magától értetődően fölszabadító hatása volt Magyarországon. Hozzávéve természetesen a semleges moszkvai hozzáállást. Nyilvánvalóan ösztönözte ez a fontos változás nálunk az érdekelteket a háromoldalú Nemzeti Kerekasztal tárgyalásainak megkezdésére, melyre június 13-án került sor. És ettől fogva a magyar ellenzéki tárgyalópartnerek előnyösebb helyzetben érezhették magukat. Amikor zátonyra futottak az első kormányalakítási tárgyalások Varsóban, az ellenzék részéről Adam Michnik nagy

visszhangot keltő javaslatot tett: elfogadják köztársasági elnöknek Jaruzelskit, ha a Szolidaritás adhatja a miniszterelnököt. A magyarországi tárgyalásoknak fontos kérdése volt a köztársasági elnök megválasztásának a mikéntje. Valószínűnek látszott, hogy az MSZMP népszerű politikusát, Pozsgay Imrét fogja jelölni. A magyar és a lengyel politikust összehasonlítva nem látszott kétségesnek a különbség kettejük között. A köztársasági elnök kérdése azonban Magyarországon már az előzetes választási küzdelmek részévé lett. Amikor a nyári rendkívüli választások eredményeivel jelentős előnyre tett szert a Magyar Demokrata Fórum, a szabad demokraták Pozsgay Imre személye kapcsán indítottak támadást, mondván, hogy főnnáll a Fórum és az MSZMP koalíciójának a veszélye. Éles belső viták után döntött ekkor úgy az MDF, hogy saját köztársasági elnökjelöltet állít. A magyar kerekasztal-tárgyalásokon – többek között a lengyel események hatására is – az ellenzék messzebb ment követeléseiben, és el tudta fogadtatni, hogy minden korlátozás nélküli választások legyenek.

A nemzeti kerekasztalon a gyökeres politikai változásokat meghatározó szeptember 18-i megállapodás az NDK válságának kibontakozása idején született. Az augusztus 19-i, történelmi jelentőségűnek bizonyult Sopron melletti páneurópai piknik határnyitása adott alkalmat néhány száz keletnémet állampolgárnak, hogy Nyugatra meneküljenek. Szeptember 11-től pedig a magyar kormány engedélyezte kiutazásukat nyugati országokba. Tüntetések sorozata és politikai válság kezdődött ezzel az NDK-ban, megrendült a szovjet befolyási övezet fontos pillére.

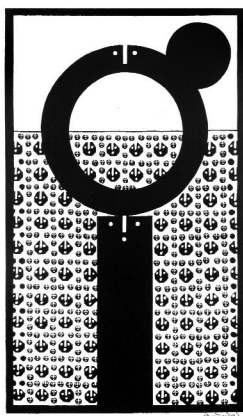
A régió eme kölcsönhatásai – melyeknek csak egy részét említhettük ebben az áttekintésben – nem kis mértékben gyorsították az átalakulás folyamatát. Olyan ösztönző példákról volt szó, melyeknek sok összefüggését máig nem ismerjük kellőképpen. Jelentősen hozzájárultak a közép-európai kapcsolatok erősítéséhez, utat mutattak a jövő felé. Emlékezetük számontartása közös kötelesség.

■ JEGYZETEK

1. Bába Iván: *A kommunizmus bukása* (Rendszerváltoztatás Közép-Európában 1989–90-ben). Szombathely, 2017. 9.
2. Vladimír Macura: *Ceskysen*. Praha, 1998.
3. Milan Kundera: Un Occident kidnappé. Le Débat, Paris, Novembre 1983.
4. Lucian Boia: *Miért más Románia?* Kvár, 2014. 75.

DURAY MIKLÓS

FORRADALOM VAGY HATALOMÁTVÉTEL?

A Nyilvánosság
az Erőszak Ellen
a magyarokat azzal
igyekezett megfélemlíteni,
hogy a kitelepítés lesz
a sorsuk, ha másokra –
pl. az Együttélésre –
szavaznak. A cigányokat
pedig azzal rémisztette,
hogy ha nem rá
szavaznak, legyilkolják
őket a bőrfejük.

A címben fölített kérdés – még ha sok ellenvetést válthat is ki – jogos azokra a társadalmi folyamatokra vonatkozóan, amelyek a 20. század nyolcvanas éveinek végén megváltoztatták a Szovjetunió érdekszférájába tartozó közép-európai országok politikai képét.

Forradalomról csak Romániában és Csehszlovákiában beszélnek. A térség többi országában átépítésről, pluralizálásról, rendszerváltozásról folynak a viták, és ezek jegyében zajlanak a politikai küzdelmek. Noha Európának minden volt „kommunista” országában ugyanarról van szó: válságba jutott, vereséget szenvedett, illetve megbukott a kommunista párttal képviselt egy pártrendszer, és csődbe jutott, illetve összeomlott az állam által központilag irányított tervgazdaság. Általánosítva: a globális politika megváltozása miatt nem lehetett tovább életben tartani a szerkezetileg, eszmerendszerében, valamint gazdasági elméletében és gyakorlatában is hibás, szocialistának nevezett politikai rendszert. Azaz nem lehetett alkalmazni még egyszer olyan erőszakot, mint 1956-ban Magyarország ellen, 1968-ban Csehszlovákiában vagy 1980-ban

A Forradalom vagy hatalomátvétel? Az 1989–1990-es rendszerváltozás időszakának áttekintése, különös tekintettel a csehszlovákiai helyzetre és a nemzetiségi kérdésre című, a Katolikus Szemle 1990. IV. számában megjelent tanulmány rövidített változata.

Lengyelországban. Ezért az eleve megszűnésre ítélt struktúra az állampolgárok kisebb vagy nagyobb nyomására egyszerűen összeroppant.

Az országokként különböző néven nevezett folyamat lényege tehát az, hogy a szétbomlasztott vagy megbuktatott politikai rendszer és a pártállam helyét egy más politikai rendszer foglalta el.

Ez a „más” Romániában különbözik legkevésbé az előbbtől, hiszen a „forradalom” után megrendezett „szabad” választások nyomán is egypárti uralom alakult ki, holott több politikai párt is létezik az országban.

Jugoszlávia – mely a kommunista országok enfant terrible-je volt – most is sajátos úton jár. Szlovénia ugyanis politikai szerkezete és gazdasági rendszere miatt már csaknem külföldnek tekinthető az omladozó államszövetségben, Horvátország kis késéssel ugyancsak, míg Szerbiában még mindig legszívesebben az egypártrendszert tartanák életben.

Lengyelország a szegénységgel és a pártossággal vívja sajátos lovagi tornáját, pedig a demokratikus választások itt dönték le leghamarabb a „kommunizmus hétfejű sárkányát”.

Magyarországon az 1956-os forradalom vérbefojtását követő diktatúra elmúltával a hatvanas évek második harmadában kezdett hegemonistává enyhülni a totalitarizmus, és itt zajlott le a legcivilizáltabban a rendszer-változás. Olyannyira, hogy a kommunista párt (azaz a Magyar Szocialista Munkáspárt) a romániaihoz vagy a csehszlovákiaihoz hasonló véres-szájú kommunistaellenes propaganda nélkül szenvedett vereséget.

Kelet-Németországban nem csupán a legmerevebb egypártrendszer dőlt meg a hivatalos magyarországi hatalom hatékony segítségével és a Budapest felől Bécsbe menekülő keletnémetek lábdobogásának kíséretében, hanem gyakorlatilag is megszűnt a Német Demokratikus Köztársaságnak nevezett sztálinista szülemény.

Csehszlovákiában pedig – öt héttel a romániai véres események előtt – 1989. november 17-én, a magyarországi ellenzékiek és a hivatalos Magyar Televízió talajelőkészítő munkálatai jóvoltából is – igaz, utolsó előttiként, de mégis – kivonult az utcára a prágai ifjúság, hogy eleget tegyen történelmi küldetésének: lebonyolítsa a „bársonyos forradalmat”.

Hatalomátvétel Csehszlovákiában

■ Az egész kelet-közép-európai átalakulásban az volt a legfigyelemreméltóbb, hogy éppen abban a Csehszlovákiában tartotta magát oly sokáig és annyira szilárdan a totalista rendszer, amelyben – a hiedelem szerint – a demokráciának mélyre nyúló gyökerei vannak.

Valóban furcsa ez a paradoxon, de aligha meglepő, ha ismerjük a körülményeket. Az ország lakossága nagy többségének érdekei – a „csehszlovák nemzetállam” vélt stabilitásának, a változatlanságból származó hamis biztonságérzetnek és a munka nélkül megszerezhető ösztársadalmi, valamint egyéni előnyöknek a szintjén – hagyományosan összefonódtak a politikai hatalommal és az állam érdekeivel. Emiatt nem alakulhatott ki tömegnyomást kifejtő társadalmi ellenzék. Emiatt nem teremthetett meg a politikai pluralizmus olyan alapja sem, mint Magyaror-

szágon vagy Lengyelországban, ahol a csehszlovákiaihoz hasonló érdek-szövetség az egyén és a hatalom között csak elvétve létezett. A Charta '77 csak szellemi gócként működött, amely – noha élesztője volt a politikai változásoknak – önmagában képtelen lett volna elindításukra. Akik a rendszer bukását óhajtották, csupán egyben reménykedhettek: az ifjúság lázad fel, mert még nem szövődött bele a hatalmi érdekek rendszerébe.

Valóban az ifjúság lázadozása volt a döntő mozzanat, melynek kitörését a felnőtt lakosság túlnyomó része passzívan várta. Voltak azonban érlelő előzmények is.

Elsősorban a lengyel és a magyar példának volt nagy hatása. A csehszlovák társadalom egy része ugyanis fokozottan kezdte érezni, hogy ha nem mozdul, akkor a felbomlóban lévő pártállami rendszerben a Szovjetunió utolsó csatlósa marad, és behozhatatlan hátrányt szenved: elveszti mindazt az előnyét, amelyet a második világháború után éppen a Szovjetunió hű szövetségeseiként megszerzett. A lengyelekkel és a magyarokkal szemben ez az érzés azonban éveken keresztül inkább negatív reakciókban nyilvánult meg. A lengyeleket lenézték a forrongások miatt, az „inkább lázonganak, mintsem dolgoznának” hamis szlogent hangoztatva. A magyarokra pedig irigykedve néztek, és várták Magyarország gazdasági összeomlását. Lengyelország felé azonban volt az érzelmeknek más lecsapódása is. A szlovák római katolikusok mintának tekintették a lengyelországi katolikus egyház társadalmi és politikai erejét. Elsősorban a cseh Charta '77 igyekezett jó kapcsolatokat kiépíteni a Solidarnośćsal, a magyarországi demokratikus ellenzékkel azonban ilyen bensőséges kapcsolatot sohasem kezdeményezett.

A másik sürgető, vagy inkább bátorító tényező a keletnémet posztstálinista hatalom gyors és vértelen összeomlása volt 1989 szeptembere–novembere folyamán. Ha ez ott így megtörténhetett, gondolták, talán ki lehet próbálni Prágában is, hátha itt is ugyanúgy sikerül.

Ma már egyre több közvetett bizonyíték tanúskodik arról – a titkosrendőrség ügynökeként leleplezett „forradalmárok” révén –, hogy a háttérben a titkosrendőrség és a szovjet titkosszolgálat is mozgatója volt az eseményeknek. Gorbacsov számára ugyanis kényelmetlenné kezdett válni mind a honeckeri, mind a husáki, mind a Ceaușescu-féle rezsim.

Csehszlovákiában ebben a légkörben – önkéntelenül is – ugrásra készen állt a Charta '77 köré csoportosulók jelentős része: ha megroppan a husáki–jakeši rendszer, átvehetik a hatalmat. Emiatt természetesen éppen a Charta-csoport volt az egyetlen ellenfele azoknak, akik – ügynökeik segítségével – hatalmon belül maradvá szerették volna túlélni az elkerülhetetlen rendszerváltozást. [...]

A „startlövés” tehát 1989. november 17-én dördült el. Ezt a dátumot néhány héttel az események után már ugyanolyan pátosszal emlegették az új hatalom alkotói, mint pl. évtizedeken át az Auróra ágyúiból 1917 novemberében leadott lövések évfordulóját a kommunisták. Tény, hogy a diákok, majd később az őket támogató néhány prágai ipari üzem munkásságának nyomására, illetve az általuk meghirdetett országos sztrájk következményeként, rövid ellenállás és néhány napos hátrálás után meg-

adta magát a hivatalban levő politikai vezetés, és összeomlott az egypárt-rendszer. November végére úgy szűnt meg működni, mintha csak azt várta volna, hogy átadhassa a kormányzást, minthogy a jövő amúgy is kilátástalannak mutatkozott. Mintha szerződést kötött volna az új hatalom várományosaival – a társadalom más alstruktúráiba való átszivárgás lehetősége ellenértékeként. Ma már úgy tűnik, hogy komolyabb ellenállást csak azok tanúsítottak közülük (pl. Prága városi pártbizottságának titkára), akik nem voltak eléggé beavatva a politikai háttérmozgások titkaiba.

A hatalomátvétel első fázisa valamivel több mint egy hónapig tartott. Három nappal év vége előtt ért véget. Ennek a szakasznak azonban volt néhány olyan állomása, amely az egész folyamatot jellemezte.

November végén – miután a Gorbacsov bukásában hiába reménykedő prágai hatalom ellenállása kilátástalannak bizonyult – lemondott Jakeš, a Csehszlovák Kommunista Párt főtitkára, és Zdeněk Urban foglalta el a helyét. Az új kormány megalakítására irányuló kísérletek azonban rendre kudarcba fulladtak. A szintérre lépő új hatalom képviselői – a prágai Polgári Fórum Koordinációs Bizottsága és a Válságstáb – ugyanis nem fogadták el a kormányalakítással megbízott kommunista politikus által javasolt kabinetet. Emiatt állandósult a sztrájkkészültség.

Ezzel párhuzamosan a kommunista párt mindent megtett annak érdekében, hogy pozícióját legalább részben megtarthassa. Ez részint sikerült is, mert december 8-án és 9-én a kommunista Čalfa vezetésével megalakult új kormányban csak eggyel kevesebb volt a párttag, mint a nem kommunista miniszter. A kommunista miniszterek azonban jó taktikai érzékkel – a miniszterelnökkel egyetemben – röviddel kinevezésük után kiléptek a pártból. Ezt kívánta tőlük az új helyzet és a közhangulat, s ezzel jelzést is adtak a párttagoknak, hogy kövessék példájukat. Az új kormányt, kellő pátozzsal – többek között emiatt is – „a nemzeti közmegegyezés” kormányának nevezték el.

E szakasz utolsó állomása volt Husák köztársasági elnök lemondása és az új elnök megválasztása. Aligha lehetett volna elképzelni, hogy ne Václav Havel kerüljön a köztársasági elnöki székbe. Nem csupán azért, mert ő volt a hatalomátvétel egyik központi alakja, s nem is azért, mert az ő nevét kapta szárnyra leginkább az utca népének hangja, hanem elsősorban amiatt, hogy az 1968-as cseh emigráció túlnyomó többsége, az otthoni ellenzék és a változásokon munkálkodó, háttérben álló politikusok Havelt preparálták olyan figurává, akit adandó alkalommal az ország élére lehet állítani – egy új Masarykká lehet tenni –, hogy visszaszerezze a cseh nemzetnek a husáki éra alatt megtépzott gloire-ját.

Havel elnökké választásának legzavaróbb mozzanata az volt, hogy az illegitimnek kikiáltott parlament választotta meg őt, kézfelemeléssel, egyhangúlag, mintha mindez a legvirágzóbb sztálinizmus idején történt volna.

Új politikai mozgalmak és a független magyar kezdeményezés

■ A hatalomátvétel első szakaszát Csehországban a hirtelen mozgalommá szerveződött, de nem teljesen hagyománytalan Polgári Fórum irányí-

totta. Ennek csírái – ellenzéki körökben – már 1968 óta bontakoztak. Szlovákiában a még inkább sebtében összeállt Nyilvánosság az Erőszak Ellen nevű mozgalom töltötte be ugyanezt a szerepkört. Ennek azonban – cseh társával ellentétben – nem volt semmilyen „történelmi”, azaz ellenzéki háttere. Mindkét mozgalom konglomerátum jellegű volt. Képviselve volt bennük a jobboldali irányzatoktól kezdve a liberálison át a nem kommunista baloldali minden lehetséges ideológia és szándék. Tagjai között voltak nemcsak korábbi ellenzékiek és a népüknek elkötelezett értelmiségiek, hanem a kommunistából hirtelen forradalmárrá és antikommunistává vedlett karrieristák, a titkosrendőrség volt ügynökei, lumpen és extravagáns elemek, valamint az egyéni számláikat másokkal szemben kiegyenlíteni akaró bosszúállók és szélsőségesek. Ennek következtében mindkét mozgalom egyszerre volt államalkotó, patetikusan világmegváltó, jakobinistán radikális, erőszakosan rendteremtő, megszállottan ellenségkereső és bolsevista módon kizárólagos.

A kezdeti szakaszban e mozgalmaknak nem voltak kinyilvánított hatalmi szándékai, noha a körjük csoportosulókat tulajdonképpen egyetlen közös szándék kötötte össze: helyet szerezni a megdöntött rendszert felváltó új hatalom színpadán. Bevallott céljuk az volt, hogy elvezessék a csehszlovák társadalmat a szabad választásokig. Václav Havel is csak néhány hónapra – a választásokig – vállalta el a köztársasági elnöki funkciót.

A november 17-ét követő néhány napnak szlovákiai vonatkozásban volt egy hagyománytalan sajátossága: nem konfrontálódtak a hagyományos nemzeti ellentétek. Ennek példátlan helyzetnek köszönhetően, valamint a Nyilvánosság az Erőszak Ellen liberális szárnyának jóvoltából kapott teret a politikai életben a november 18-án megalakult Független Magyar Kezdeményezés – működését azonban csak e nagy mozgalom szárnyai alatt fejthette ki. Ennek következményeként a magyar kisebbség ott lehetett a hatalomátvételnél, jelen lehetett a funkciók újraelosztásánál, s ennek volt köszönhető, hogy a korábbihoz képest nem vált periferikussá a helyzete: meg tudta tartani a számarányának megfelelő parlamenti képviselést, és nem veszítette el azt az egy-két másodrangú funkciót a szlovák kormányban, melyet még a kommunisták osztottak ki számára.

Az első hónap vége felé azonban már látszott, hogy mennyire korlátozottak a Független Magyar Kezdeményezés lehetőségei a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalomban. Kiderült, hogy ezek a korlátok hasonlóak azokhoz, amelyek a kommunista pártban akadályozták a magyar kommunistákat abban, hogy kisebbségi sorstársaik érdekében tevékenykedhessenek. Már decemberben nyilvánvalóvá kezdett válni, hogy a két mozgalom között kialakult kapcsolat inkább a magyar kisebbség politikai mozgásának az ellenőrzésére és féken tartására alkalmas, mintsem a többségi nemzet politikai életével egyenrangú kibontakoztatására.

Ez a helyzet több egyértelmű példával illusztrálható.

December legelején a Független Magyar Kezdeményezés vezetői javasolták, hogy az új szövetségi kormány megalakításával egy időben hozzanak létre egy nemzetiségi vagy multikulturális miniszteri posztot is. A javaslatot – látszatra – magáévá tette a Nyilvánosság az Erőszak Ellen moz-

galom és ennek nyomán a Polgári Fórum központi vezetősége is. Az utolsó – tehát a sikeres – kormányalakítási kísérlet alkalmával ezt a javaslatot is magával vitte a tarsolyában a Václav Havel által vezetett „forradalmi erők” képviselője a döntő tárgyalásra. A javaslatcsomag minden tételében sikerült megegyezésre vagy kompromisszumra jutniuk a tárgyaló feleknek, csupán az említett miniszteri poszt ügyében nem.

A köztársasági elnök által kabinetátalakítással megbízott személy – Marián Čalfa – elutasító álláspontja alkotmányjogi és politikai érvelésben merült ki.[...]

A miniszterelnök-várományos politikai kifogásai azonban sokkal figyelemreméltóbbak voltak az alkotmányjogiaknál, mert következtetni engedtek arra a folytonosságra, amely a nemzetiségi kérdésben volt kialakulóban a régi és az új hatalom között. Čalfa először a nemzeti érzelmű hírből pengette meg, amikor arra célzott: hogyan nézne ki a csehszlovák szövetségi kormány, ha helyet kapna benne egy magyar is – az elmúlt hetvenkét év leforgása alatt ez ugyanis először történt volna meg. Majd a racionalizmus hírből kezdett játszani: ha bevonnának egy kisebbséget a kormányba, jelentkezne a többi is, további bársonyszékeket követelve. Majd politikusi érveléssel lépett elő: az ország közvéleménye nincs felkészülve a nemzetiségi kérdés olyan megoldási módjának elfogadására, amelyet a nemzetiségi minisztérium megalakítása jelentene. Ez utóbbi kifogás csaknem szóról szóra megegyezett Gustáv Husák szavaival, amelyekkel 1968-ban a szovjet invázió után – a helyzetre való tekintettel – igyekezett leszerelni a magyar kisebbség politikusait. Čalfa is a komplikált helyzetre hivatkozott, de volt egy helyzetmentő javaslata is arra az időre, amikor a helyzet már kevésbé lesz bonyolult: a későbbiekben alakuljon nemzetiségi kormánybizottság. A kormányalakító „forradalmi erők” lényeges ellenvetés nélkül fogadták el ezt a mentőötletet. Ezzel a nemzetiségi minisztérium kérdése általános megnyugvás közepette lekerült a napirendről, s ez további lépést jelentett a „nemzeti közmegegyezés” felé.

A nemzetiségi kormánybizottság megalakítása februárban vált időszerré. Elkészült a működési szabályzata, de ténylegesen nem történt semmi. Az államszövetségi alkotmánytörvény értelmében ugyanis minden szövetségi intézmény megalakításához és az alkotmánytörvények megfogalmazásához ki kell kérni a két tagköztársaság kormányának és nemzeti tanácsának (parlamentjének) véleményét, illetve hozzájárulását. A Milan Čič által vezetett szlovák kormány – amint várni lehetett – nem adta beleegyezését. Véleménye az volt, hogy a nemzetiségi kérdést teljesen ki kell vonni a szövetségi szervek illetékességi köréből. Ez a szlovák kormány is a „forradalmi erők” – ebben az esetben a Független Magyar Kezdeményezést a szárnya alatt szorongató Nyilvánosság az Erőszak Ellen – jóváhagyásával került hivatalba.

A másik két példa is üres ígéretekről tanúskodik. A Független Magyar Kezdeményezés indítványozta, hogy néhány szlovákiai minisztériumban magyarok is kapjanak miniszterhelyettesi funkciót (pl. az oktatásügyben, kultúrában stb.). A kinyilvánított ígényt iktatta ugyan a Nyilvánosság az

Erőszak Ellen Központi Koordinációs Testülete, de egyetlen miniszterhelyettesi hivatal betöltésével sem bíztak meg magyar személyt.

És még egy apró adalék azoknak, akik azt hitték, hogy az egypártrendszer összeomlásával paradicsomi állapotok köszöntenek be. 1989 decemberének közepén megjelentek Pozsony utcáin az öles méretű magyar-, cigány- és zsidóellenes falfeliratok.

A hatalomátvétel törvényesítése

■ Csak a kezdete zárult le a hatalomátvételnek azzal, hogy a Szövetségi Gyűlés élére az 1968-as „prágai tavasz” által fémjelzett politikus, Alexander Dubček került; hogy megalakultak az új kormányok (a szövetségi, a cseh és a szlovák); hogy a köztársaság elnökének székébe Václav Havelt diktáltatta a tömeggel az új politika vezérkara. A következő szakasz lassúbb és hosszabb volt. Ez a képviselő-választási előkészületekig – április elejéig – tartott. Ebben a szakaszban kellett átalakítani a parlamentet, megszavazni a választási törvényt, és ez volt a pártok és mozgalmak kialakulásának a korszaka is.

A hatalomátvétel tehát mindannak ellenére nem zárult le, hogy a két nagy konglomerátummozgalom ekkorra már teljességgel átvette a kommunista párt korábbi helyét. Aktivistáik az üzemekben és hivatalokban olyan ellenőri szerepet kezdtek betölteni, amelyet a totalista rendszerben lestek el a hatalomtól. A két mozgalom különböző szintű irányítói határozták meg, hogy a választott és a kinevezett funkciókat kik tölthetik be. E tisztségekbe – gyakran – barátait, rokonaikat, esetenként családtagjait juttatták. Beleszóltak az alkalmazottak elbocsátásába, felvételébe, és helyenként átvették a szakszervezet szerepét. Még a tudományos intézetek programját is megpróbálták befolyásolni. Kezükbe kaparintották a közjavak elosztását stb.

A törvényhozó testületekben azonban még mindig ugyanazok a személyek ültek, akiket a husáki rendszerben választottak meg. Ezeknek egy részét az új hatalomnak ki kellett cserélnie, ha zavartalan háttérrel akart teremteni a kormányzáshoz és a politizáláshoz.

Egy parlament képviselő-testülete megújításának legismertebb módja a megüresedett helyekre kiírt időközi választás. Ez egyben az egyetlen demokratikus mód is. Kézenfekvő lett volna, ha a hiedelem szerint demokratikus hagyományokkal rendelkező Csehszlovákiában a demokrácia visszaállításának folyamatában éppen ezt a módot választja a formálódó új hatalom. De nem így tett, hanem a legantidemokratikusabb móddal élt: kooptáláshoz folyamodott.

A parlamenti képviselőknek kb. a felét három szakaszban (januárban, februárban, márciusban) lemondatták, illetve visszahívták. Helyükre elsősorban a két nagy politikai mozgalom nevezett ki új képviselőket, soraikba azonban bekerült az alakuló új pártok és mozgalmak néhány tagja is. Rajtuk kívül a korábban is létezett öt párt volt jogosult még erre – a kommunista párt, a Csehszlovák Néppárt, a Csehszlovák Szocialista Párt, a Szabadság Párt és a Szlovák Megújulás Pártja. Ez utóbbi még 1989 de-

cemberében felvette az 1948-ban megszüntetett Demokrata Párt nevét. A mozgalmak és a pártok által javasolt személyeket a parlament megmaradt része egyöntetű kézfelemeléssel beválasztotta tagjai közé. Az e módszerrel megújított parlament biztosította, hogy megszavazzák az új hatalom működéséhez és megszilárdulásához szükséges összes törvényjavaslatot, s hogy az új kormányral szemben ne fogad hassanak el bizalmatlansági indítványt, noha ez utóbbi jogos lett volna a sok rosszul előkészített törvényjavaslat miatt.

A képviselő-testület összetételének átalakítása kapcsán ismét rá kell mutatni arra, hogy milyen szűk mozgásteret szánt a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom a Független Magyar Kezdeményezésnek, noha az FMK ugyanúgy jogosult lett volna az önállóságra, mint a hatalomátvételt irányító szlovák mozgalom. Már csak azért is, mert hamarabb alakult. Ennek ellenére az FMK csak a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalom által javasolható képviselőket a parlamentbe. Ez ad magyarázatot arra, hogy miért fenyegették meg az új magyar képviselőket a parlamentből való kizárással, midőn azok önálló álláspontot képviselve szólaltak fel.

A törvényalkotási folyamatban a hatalomátvétel szempontjából három fontos törvényt fogadott el a parlament.

Az egyik a kommunista párt vagyonának befagyasztását és tulajdonának elszámolását elrendelő törvény volt. Ennek alapján a kommunistáknak számos épületet kellett kiüríteniük, melyek túlnyomó többségét a legerősebb politikai csoportok vették birtokukba – minden ellenérték nélkül.

Az előbbinél azonban sokkal fontosabb volt az új párttörvény. Ez teremtetette meg a politikai pluralizmus legális keretét. Minden, bizonyíthatóan ezer támogatót felmutató csoportnak lehetőséget teremtett, hogy párttá vagy politikai mozgalmá alakuljon. Ugyanakkor – a korábbi kommunista rendszertől ellesve a módszert – a két új politikai mozgalmat kivételezett helyzetbe hozta. Őket ugyanis a párttörvény név szerint legalizálta, míg a többieknek különböző feltételeket szabott.

E kivételezés a Polgári Fórumot és a Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalmat felmérhetetlen hatalmi és anyagi előnyökhöz jutatta, hiszen minden korábbi lépésüket visszamenőlegesen törvényessé tette.

A harmadik fontos lépés a választási törvény elfogadtatása volt. A választási törvényben kimondottan vagy közvetve meg volt fogalmazva néhány diszkriminatív szándék is. A két nagy mozgalom a törvény által akarta lehetetlenné tenni a kisebb pártok és mozgalmak részvételét a választásokon, illetve a törvényhozói munkában. A megválasztott képviselők és pártjaik, illetve választópolgáraik közötti kapcsolatot a minimálisra akarták csökkenteni. Lehetetlenné akarták tenni, hogy a nemzeti kisebbségek pártjai és mozgalmi önállóan vehessenek részt a választásokon. A választási törvénytervezetet a parlament jelentéktelen változtatások után elfogadta.

A törvénytervezet megfogalmazói abból az elképzelésből indultak ki, hogy a politika szervezését egy olyan – merev – vertikális szerkezetben kell megvalósítani, amely sokban hasonlít a pártállamban létezett demokratikus centralizmushoz, de attól abban különbözik, hogy pluralista.

Ennek az elképzelésnek két alaptétele volt:

- a politikai szerkezetbe ne kapcsolódhassanak be horizontális társadalmi struktúrák, azaz társadalmi és tömegszervezetek;
- a parlamenti politikában ne érvényesülhessenek helyi és regionális társadalmi érdekek.

A megválasztott képviselőknek tehát nem a választópolgárok érdekeit kell majd képviselniük a törvényhozásban, hanem az állampolitika érdekeit. Ezt nem csupán a tervezet egyik előterjesztője, Jičínsky képviselő közölte a honatyákkal, hanem ezt bizonyította a törvénytervezet ama cikkelye is, mely szerint a jogszerűen megválasztott képviselőt nem hívhatja vissza sem a pártja, sem a választópolgárok csoportja. Az utóbbiaknak azonban lehetősége sem nyílna erre, hiszen a több mint egymillió választópolgárt számláló anorganikus választási kerületekben ez gyakorlatilag lehetetlen is lenne, ugyanis a kerület északi és déli peremén élő lakosság érdekei sokszor szöges ellentétben állnak egymással. A politika szervezői azzal is számoltak, hogy a pártoknak nem is lesz okuk a képviselő visszahívására. A törvénytervezet megfogalmazói – a két nagy mozgalom hívei – a mozgalmaik elsöprő győzelmével, azaz egy újabb egypárti hatalom kialakulásával számoltak. Ilyen esetben – a pártállamban szerzett tapasztalatok alapján – nem valószínű, hogy a megválasztott képviselő hűtlen lesz a pártjához. Az engedetlen képviselőt ugyanis nemcsak politikailag lehet tönkretenni, de társadalmilag is, és derékba lehet törni civil karrierjét is – akárcsak az egypártrendszerben.

A választójogi törvény és a választások gyors kiírása azonban nem csupán a kezdetleges politikai szerkezet kristályosodását és a politikai differenciálódást akadályozta, hanem eleve hátrányos helyzetbe kívánta hozni a kisebb és az újonnan alakult pártokat, politikai mozgalmakat is. Előírta, hogy a választásokhoz való benevezéshez tízezer hitelesíthető támogató aláírás bemutatása szükséges. A választásokon pedig csak az a párt szerezhethet mandátumot, amely elnyerte az érvényes szavazatoknak legalább 5%-át (a Szlovák Nemzeti Tanácsba 3%-ot). A választásokon való részvételt a törvény csupán pártlistákon engedélyezte, egyének nem indulhattak.

A törvény egyik legszembetűnőbb célja a nemzeti kisebbségek politikai szétdarabolására irányuló szándék volt. A tervezet első olvasásakor egyik előterjesztője – Masopust képviselő – ki is mondta: nem kívánatos a nemzeti kisebbségek önálló politikai szervezkedése.

A választójogi törvény szarvashibája az volt, hogy megsértette az alkotmányt. A nemzetiségi alkotmánytörvény (az 1968-ban elfogadott 144-es törvény) ugyanis leszögezte, hogy a nemzeti kisebbségeknek joguk van a számarányuknak megfelelő képviselőre a parlamentben. Az elfogadott választási törvény azonban ennek a jognak az érvényesülését nem csupán nem támogatta, hanem az említett megkötésekkel akadályozta is.

■ A párttörvény jóvoltából alakult ki az a kezdetleges politikai szerkezet, amely alapján – jobb híján – elmondhatjuk, hogy már Csehszlovákiában is elkezdett működni a politikai pluralizmus – a többpártrendszer. Három hónap alatt több mint ötven párt alakult. Egy részük azonban vagy eleve halálra volt ítélve, vagy elkerülhetetlen kompromisszumokra kényszerült. A párttörvény elfogadása és a választásokra való benevezés között eltelt alig három hónapnyi idő alatt ugyanis egyik pártnak és politikai mozgalomnak sem bontakozhatott ki hiteles politikai arculata, és nem fejlődhetett ki a valóságnak megfelelő súlya a társadalomban.

A két nagy mozgalomnak látszólag nem volt mitől tartania, hiszen talpon maradásukhoz rendelkezésükre állt minden hatalmi és anyagi eszköz. A többieknek – főleg az újaknak – be kellett vetniük minden erejüket az érvényesülésre és a választási felkészülésre.

A korábbi pártok tagjai közül lélektanilag a kommunistáknak volt a legkevésbé irigylésre méltó a helyzetük, hiszen csaknem mindenki ellenük szurkolt. A további négy régi párt közül Csehországban a Néppárt és a Szocialista Párt közepes támogatásra számíthatott. A szlovákiai Demokrata Pártnak és a Szabadság Pártnak a helyzete azonban kevésbé volt kiszámítható, megosztottabb lévén a társadalom. [...]

Az új pártok és politikai mozgalmak közül a kereszténydemokraták előretörésére számítottak sokan, gondolván, hogy a kommunisták által elnyomott keresztény ideológia az új politikai helyzetben rendkívüli mozgósító erőként fog hatni. Főleg Szlovákiában tűnt ez reális lehetőségnek, ahol a Kereszténydemokrata Mozgalom nemcsak az ellenzéki időszakban keletkezett földalatti egyházi struktúra maradványaira támaszkodhatott, hanem az elnyomás alól fölszabadult római katolikus egyháztól elvárható intézményes támogatásra is.

A sikerre számot tartó új pártok közül a Zöldek Pártja lépkedett a legingoványosabb talajon. A rendszerváltozás kezdetét közvetlenül követő napokban kezdtek szervezkedni – tehát a legelejen –, és a természeti környezet leromlott állapota kézzelfoghatóan bizonyította létjogosultságukat, a hagyományos társadalmi érdekek mégsem kedveztek kibontakozásuknak.

A felsorolt szerveződésekén kívül meg kell említeni a csehországi Liberális Demokratákat, akik a Polgári Fórumban jelentettek külön színpoltot, valamint a morvák és a sziléziaiak regionális mozgalmait, melyek a történelmi Morva Őrgrófság és a Csehszlovákiához tartozó Szilézia önkormányzatáért indítottak küzdelmet.

Külön fejezetet igényelnek a nemzeti és az etnikai alapon szerveződött mozgalmak és a nemzeti kisebbségek politikai szervezetei.

A nemzeti alapon létrejött első politikai mozgalom a már említett Független Magyar Kezdeményezés volt. Szervezői azonban nem tudták eldönteni, hogy mi legyen tevékenységük fő célja: a magyar kisebbség politikai érdekképviselése vagy a liberálisnak hirdetett ideológiai célkitűzéseik propagálása. Liberalizmusuk – elnökük szavai szerint – elsősorban abból a döntésből származott, hogy liberális politikai erővé válnak. Ne-

vük szerint és választási programjuk alapján azonban magyar nemzeti mozgalomként fogalmazták meg mivoltukat, de magatartásuk és nézeteik miatt inkább csak kötekedő és határozatlan profilú politikai mozgalom benyomását keltették. Esetenként a magyar nemzeti színeket tűzték zászlajukra, és egyértelmű nemzeti jelszavakat hangoztattak, máskor tagadták a nemzeti alapon kialakuló politikai szerveződések létjogosultságát, vagy pedig azt hirdették, hogy először a demokráciát kell kiharcolni, hogy ezt követően a többségi nemzet automatikusan megadhatta a nemzeti kisebbségek jogait. Ez utóbbi véleménnyel – amely a proletár internacionalizmust hirdető kommunisták csődöt mondott jelszavával volt rokon – tulajdonképpen azt állították, hogy a nemzeti kisebbségek jogai nem alapvető demokratikus jogok. Ennek ellenére azt vallották: ha szükséges, felvállalják a magyar kisebbség érdekeinek a képviselését is. Egyik legvitathatóbb érvük az volt, hogy aki jogot ad, mást foszt meg jogától. Ezzel tulajdonképpen megkérdőjelezték meghirdetett programjukat is. Mindezek alapján nem tekinthető pusztán szójátéknak az a vélemény, hogy ez a mozgalom a magyaroktól független kezdeményezés volt.

A másik nemzeti szerveződés a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom volt, amely sok vajúdas közepette született meg. Létrejöttét leginkább a szlovák kereszténydemokraták fékeztek azzal az érveléssel, hogy Krisztus sem különböztette meg az embereket nemzetiségük szerint, ezért az ő égíse alatt kell megteremteni a keresztény egységet. A Hlinka és Tiso nevével jelzett politikai klerikalizmus hagyományaira építő szlovák kereszténydemokraták számára a keresztény egységet ebben az esetben az jelentette, hogy a magyarok szervezzék saját keresztény római katolikus és imaklubjukat, a szlovákok pedig majd politizálnak helyettük saját érdekeik szerint. Ez vezetett a szakadáshoz, ami azonban nem jelentett ideológiai elkülönülést, csupán azt, hogy a magyar keresztényeknek a közös keresztény célokon túl vannak sajátos magyar érdekei is. Azonban mind a szlovák, mind a magyar kereszténydemokrata mozgalom szinte kizárólag a római katolikus egyházra támaszkodik, emiatt a protestánsok nagyrészt kiszorultak ezekből a mozgalmakból.

Szlovák nemzeti – nacionalista – politikai párt és mozgalom létezett több is. A legismertebb az évszázados hagyománnyal dicsekedő Matica slovenská, mely nem politikai szervezet, hanem kulturális intézmény ugyan, de működése alapján az összes szlovák nacionalista párt bázisának tekinthető. Az újak közül a Štúr Társaság, a Szlovákok Független Pártja, a Szlovák Nemzeti Párt és a Szabadság Párt hallatott magáról a legtöbbet. Egyre inkább szaporodtak a szlovák nemzeti radikális és félfasiszta csoportosulások. Programjuk általában két tételből állt: fő célkitűzésük volt Szlovákia önállósága – tehát kiszakadása Csehszlovákiából, valamint a különböző hőfokokra melegített magyarellenesség. Azt hirdették, hogy Szlovákia a szlovák nemzeté – kirekesztve ezzel a közel egymillió más nemzetiségű állampolgárt az államalkotói közösségből és a jogegyenlőségből. Legfontosabb célkitűzésük a szlovák államnyelv kizárólagos törvényesítése volt, és a nemzeti kisebbségek nyelvének kiszorítása a közhasználatból.

Az ideológiai, nemzeti és etnikai mozgalmak, illetve pártok mellett megalakult egy sajátos politikai formáció: a nemzeti kisebbségek jogaiért és a demokráciáért szerveződött ideológiamentes és internacionalista¹ kezdeményezés, az Együttélés Politikai Mozgalom. Külön jelentősége, hogy egész Csehszlovákia területén működik, több nemzeti kisebbség tagjait tömöríti magába, és támogatói között fellelhetők a többségi nemzet tagjai is.

Az Együttélés Politikai Mozgalom keletkezésének több oka volt:

- az országban élő nemzeti kisebbségek helyzete törvényi szinten rendezetlen, társadalmi szerkezetük bomlásnak indult, függetlenül attól, hogy a második világháború után a szláv származásúakat kedvezményezték, a nem szlávokat pedig megfosztották legelemibb polgárjogaiktól is;

- a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek „kisebbségi helyzete” a csehszlovák nemzetállam megalakulásával — 1948-cal kezdődött; ezért törvény szerinti egyenjogúsításukat, valamint helyzetük rendezését országos ügyvé kell tenni;

- a nemzeti kisebbségek társadalma széttöredezne a politikai és az ideológiai pártokat elválasztó törésvonalak mentén, ha ügyük pártpolitikai kérdéssé válna; ezért az országban kialakuló sajátos nemzeti, illetve állami érdekű demokráciában a szétaprózódás fenyegetné a nemzeti kisebbségek közös érdekeit, ha nem találnák meg közös politizálásuk alapjait;

- amint egy állam kereteit a határok, az állampolgárok közös érdekei, a nemzetközi biztosítékok és az egységes gazdasági rendszer teremtik meg, úgy mindezt a nemzeti kisebbségek számára is a közös politizálás jelenti;

- az Együttélés eszménye nem csupán a nemzeti kisebbségek közös érdekérvényesítése, hanem a többségekkel való „együttélés” vezéreszméje is.

Ezen rendező elvek szerint és a felsorolt okok miatt elsősorban a magyar, a lengyel, részben pedig a rutén, ukrán és a német kisebbség tömörült ebbe a politikai mozgalomba. De éppen az „együttélés” eszméje, azáltal, hogy a mozgalom föl vállalta a nemzetiségileg vegyes házasságban élők védelmét is, sok szlovákot és csehet is a mozgalom táborába vonzott. Így egy olyan demokratikus és nemzeti elvű, de internacionalista alapítású mozgalom alakult ki, mely érthetően az összes ideológiai párt vagy az egyetlen nemzet ügyét föl vállaló mozgalom bírálatának és támadásainak a keresztjébe került. Nem véletlenül, hiszen ez a politikai mozgalom volt az egyetlen, amely senkire sem kényszerített ideológiai vagy nemzeti korlátokat, és programjában nem az állam eszméjét helyezte középpontba, hanem az egyetemes Európa eszméjét hirdette meg.

A nemzeti kisebbségek politikai mozgalmai azonban szükségszerűségük ellenére is többé-kevésbé átmeneti szerveződések. Csak addig van létjogosultságuk, ameddig a kisebbséget védelmezni és jogaiért harcolni kell. Emiatt leginkább a szakszervezetekre hasonlítanak. A kisebbségi kérdés – ezzel összefüggésben – azért emelkedik az ideológiai elválasztó határok fölé, mert a kisebbségi helyzet pszeudoosztály-jelleget kölcsönöz e csoportoknak, amely a helyzet oldódásával vagy megszűnésével szintén fellazul, vagy véget ér. Ezzel a nemzeti kisebbségek ideológia fölötti

nemzeti mozgalmait átalakulhatnak hagyományos ideológiai pártokká, de nem veszítik el szükségszerűen nemzeti irányultságukat.

A választási kampány és a magyarellenos tüntetések

■ A választási előkészületek és a választási kampány jelentették az első legális – de nem az esélyegyenlőség alapján kialakult – hatalmi harcot. Ez volt a hatalomátvétel utolsó fázisa, mely áprilistól június elejéig tartott. Huszonhárom párt, politikai mozgalom, illetve választási csoportosulás vett részt az inkább marakodásnak, mintsem vetélkedésnek nevezhető politikai versengésben.

A választási kampánynak nem volt sem írott, sem íratlan szabálya, nem volt etikai kódexe, és nem alakult ki játékszabálya sem. Mivel a választási törvény sem szögezte le egyértelműen az alapelveket, ezért a rámenősebb pártok a kampánycsendet sem tartották tiszteletben. [...]

Néhány példával érzékeltethető az egyes pártok harcmódora.

A Polgári Fórum és a Nyilvánosság az Erőszak Ellen – minthogy december 9-étől kormánypárt volt – felhasználhatott minden eszközt önmaga erősítésére és a többiek gyengítésére. Késleltette a választási kölcsönök kiutalását, amelyre csak a kisebb pártoknak volt szükségük. Saját propagandájának támogatására azonban igénybe vette az állami intézmények műszaki berendezéseit – autókat, sőt repülőgépeket is. A Polgári Fórum – a kommunistaellenességre építve – azzal agitált a kis pártok és mozgalmak ellen, hogy az ezekre szavazók a kommunista pártot erősítik. A Nyilvánosság az Erőszak Ellen a magyarokat azzal igyekezett megfélemlíteni, hogy a kitelepítés lesz a sorsuk, ha másokra – pl. az Együttélésre – szavaznak. A cigányokat pedig azzal rémisztette, hogy ha nem rá szavaznak, legyilkolják őket a bőrfejük.

A szlovák kereszténydemokraták a római katolikus egyház papjait és püspökeiket hívták segítségül. Pásztorleveleket adtak ki velük, és nyomást gyakoroltattak az alsópapságra, hogy híveiket szervezzék a Kereszténydemokrata Mozgalom támogatóinak és választóinak sorába. Aki katolikus létére nem szavaz a kereszténydemokrata mozgalom jelöltjeire, az a kommunistákkal, ateistákkal és az antikrisztussal cimborál – hirdették. Ezt a propagandát leghevesebben a magyarok körében terjesztették, hogy elriasszák a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom híveit a mozgalom koalíciós partnerétől, az Együttélés Politikai Mozgalomtól.

A kommunisták gyerekeket béreltek fel pénzért, hogy tépdessék le más pártok falragaszait. Az időseket azzal félemlítették meg, hogy elvesztik nyugdíjukat, ha nem rájuk szavaznak.

A két szlovák nemzeti csoportosulás – a Szabadság Párt és koalíciós partnerei, valamint a Szlovák Nemzeti Párt – választási programjának nagy részét a nyílt magyarellenesség jellemezte. [...]

Václav Havel, köztársasági elnökké választásának(1989. december 29.) másnapján, külföldre utazott, a Német Szövetségi Köztársaságba. A cseh–német megbékélésre tett bonni kísérlete azonban zátonyra futott. Kijelentése, miszerint a cseh-szlovákoknak bocsánatot kellene kérniük a

több mint három millió német deportálásáért, kemény ellenállásba és elutasításba ütközött a csehek és a szlovákok részéről.

Még el sem csitult az elnök befejezetlen mondata által fölkavart vihar, kitört a következő. A Szlovák Televízió január első napjaiban kerekasztal-beszélgetést sugárzott a nemzetiségi kérdésről. A beszélgetésen részt vett magyarok egyértelműen leszögezték, hogy egyenjogú és egyenrangú polgárokként szeretnének élni Csehszlovákiában, hogy végre hazájuknak érezhessék az országot. A tévéműsor, mely csupán érintőlegesen szólt erről a kérdésről, elindította a szlovák nacionalisták egyre erősödő támadásait. Ezután alakult meg a Štúr Társaság, amely hetente rendezett nacionalista, fasisztoid és magyarellenes tüntetéseket Pozsony városközpontjában.

Egy hónappal később – február elején – pedig kizárólag magyarellenes szándékkal vonultak ki a tüntetők a magyar múltú, de a második világháborút követő magyarüldözés és kitelepítés miatt nemzetiségileg vegyes lakosúvá vált Érsekújvár utcáira. E tüntetések hatására a magyar lakosság félni kezdett.

Az első magyarellenes tüntetések jelezték, hogy a bukott kommunista rezsim korábbi magyar-, illetve kisebbségellenes megnyilvánulásai (a magyar, lengyel, ukrán iskolahálózat és a magyar nyelvű oktatás elsvasztására tett kísérletek stb.) valóban összhangban voltak a szlovák társadalom jelentős részének elvárásaival. A szlovák nemzet e részét képviselő politikai erők az új helyzetben a xenofóbiát és a magyarellenességet egy sajátos szlovák nemzeti demokrácia részévé kívánták tenni. A tüntetések főleg a magyar oktatás és a magyar nyelv ellen irányultak. A tüntetők, a szervezők és a szlovák nemzeti politikai erők egy része, beleértve a kereszténydemokratákat és a Demokrata Párt vezetőit is, egy ép ésszel nehezen felfogható paradoxonra hivatkoztak. Eszerint azt a szlovák többséget, amely kezében tartja a törvényhozást, a kormányt és a gazdasági élet irányítását, elnyomja és elnemzetietleníti az a magyar kisebbség, melynek e cselekedetek végrehajtásához semmilyen eszköz nem áll a rendelkezésére. A magyarellenesség további tétele a Magyarországon élő szlovákok sanyarú helyzetének a felelőse volt. Azt hangoztatták, hogy a szlovák nemzet Magyarországon élő részét a magyarok embertelenül elnyomják.

A magyarellenes tüntetéseket azok a szlovák nemzeti mozgalmak és pártok szervezték, amelyeket Szlovákia belügyminisztere a párttörvény alapján bejegyzett. E szervezetek tevékenysége a magyarellenességük és türelmetlenséget szító propagandájuk miatt ellentétes volt az ország alkotmányával. Ennek ellenére mégsem vonták be működési engedélyüket, noha a párttörvény egyedüli feltételként az alkotmány betartását írta elő.

A Szlovák Nemzeti Párt első nyilvános föllépése külön említést érdemel. A párt a Szlovák Nemzeti Tanács épülete előtt vonultatta föl híveit. Erre az adott okot, hogy Ján Budaj, a Nyilvánosság az Erőszak Ellen Központi Koordinációs Bizottságának elnöke a Szlovák Nemzeti Tanács elnökévé akarta magát választatni. A Szlovák Nemzeti Párt ezt azért ellenezte, mert Budajt magyar eredetű neve (Budaj; y = j) miatt magyarnak tartotta. Magyar ember pedig nem állhat a legfelsőbb szlovák képviselői

testület élén. Csak később derült ki, hogy a szövetségi belügyminisztérium is meg akarta akadályozni Budajt abban, hogy betölthesse ezt a funkciót. Ciklamini belügyminiszter-helyettes későbbi vallomása szerint azért, mert már akkor tudták, hogy Ján Budaj a kommunista rendszerben együttműködött a politikai rendőrséggel. Kézenfekvő a kérdés: miért nem leplezték le őt nyíltan? Feltételezhetően azért, mert egy ilyen leleplezés a választások előtt rossz fényt vetett volna mind a rendszerváltó politikai pártokra, mind az egész politikai fordulatra.

Az utcai nacionalizmus és sovinizmus végül bejutott a parlament épületének termeibe is. Az ország elnevezése körül kirobbant hisztéria egy időre teljesen megbénította a törvényhozók munkáját a Szövetségi Gyűlésben. Az országot, melyet születése után több évtizedig Csehszlovák Köztársaságnak neveztek, 1960-ban szocialista köztársasággá nyilvánították. Havel elnök javaslatára – 1990 tavaszán – azonban sor került volna a szocialista jelző elhagyására. A szlovák „nacik” nem elégedtek meg ezzel a névmódosítással. Követelték, hogy az ország új elnevezése tükrözze a szlovák nemzet szuverén mivoltát. Az óhajt tiszteletben tartó újabb javaslatok születtek. Ezeket követően került sor a mérsékeltebb szlovák nacionalista politikai körök által provokált kötőjel vitájára.² Ezután kapta az ország az 1938-ban keletkezett kötőjeles nevéhez hasonló elnevezést. A Cseh–Szlovák Szövetségi Köztársaság elnevezés azonban alig egy hónapig maradt használatban. A szlovák nemzeti pártok sorozatos és tömegeket megmozgató akciói arra kényszerítették a Szlovák Nemzeti Tanácsot, hogy kikövetelje a Szövetségi Gyűléstől az újabb névváltoztatást, tehát az ország nevééről szóló friss törvény megváltoztatását is. Erre végül április közepén került sor. Így született meg a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság elnevezés, miközben az ország politikailag kritikus állapotba jutott.[...]

Az országban nemcsak magyarellenesség létezett, hanem csehellenesség is. Ez azonban csupán Szlovákiára volt jellemző. Már a tél folyamán több ízben megtörtént, hogy bántalmaztak cseh kirándulócsoportokat, mert csehül beszéltek. A legélesebb csehellenes tüntetésekre Havel köztársasági elnök szlovákiai választási kortesútja alkalmából, 1990 júniusának elején került sor. A választási tömeggyűlések több helyen Havel-ellenes és csehellenes demonstrációkká fajultak. Egy kivétel akadt – Komárom –, ahol a város magyar lakossága és az Együttélés Politikai Mozgalom tagjai akadályozták meg az autóbuszokon odaérkezett szlovák tüntetőket terük megvalósításában.[...]

A hatalmi harc részét alkották a választások előtt kirobbant és a választások alatt felforrósodott titkosügynök-esetek.

Néhány új képviselőről még áprilisban kiderült, hogy korábban együttműködtek a politikai rendőrséggel. A leleplezetteknek azonnal le kellett mondaniuk mandátumukról. A képviselők múltjának vizsgálatát a politikai ellenfelek egymás ellen is igyekeztek kihasználni, többnyire alaptalan vádaskodással.

A legfeltűnőbb az volt, hogy a június 8-ra kiírt választások ideje alatt, de még a hivatalos eredmények kihirdetése előtt tömegesen léptek vissza

a jelöltek. A Nyilvánosság az Erőszak Ellen jelöltjei közül csaknem negyvenen kényszerültek erre. Az elrendelt vizsgálat során ugyanis kiderült róluk, hogy a korábbi hatalom titkosrendőrségének az ügynökei voltak. A legmegdöbbentőbb volt a vezér, Ján Budaj bukása.

Figurásmód a nagy leleplezésre a szavazatok leadása után került sor. Akkor, amikor ez már nem befolyásolhatta a választópolgárok szavazási szándékát. Ha netán hamarabb derül fény az átvilágítás eredményére, a két győztes párt – a csehországi Polgári Fórum és a szlovákiai Nyilvánosság az Erőszak Ellen – aligha került volna a hatalomért folytatott versengésben az első helyre.

A parlamenti választások

■ A hatalomátvétel utolsó felvonását a parlamenti választások jelentették. Pontosabban: a választásokkal mutatkozott meg, hogy hat hónap alatt – 1989 decemberétől 1990 júniusáig – hogyan változott át a gyakorlatban és az emberek tudatában a monolitikus politikai rendszer pluralistává, és az adott pillanatban milyen alakot öltött a politikai szerkezet állandóan változó kristályrácsa.

A csehszlovákiai törvényhozási és választási rendszer az 1968 őszen elfogadott szövetségi alkotmány következtében viszonylag bonyolulttá vált. Eszerint a választók illetőségük alapján választanak képviselőket a Cseh Nemzeti Tanácsba vagy a Szlovák Nemzeti Tanácsba és mindannyian a Szövetségi Gyűlés két kamarájába. A választók 22 párt, mozgalom, választási blokk, illetve koalíció jelöltjeire adhatták le szavazataikat (egy párt visszalépett). Ebből tizenegy országos, öt csehországi és hat szlovákiai párt volt.³ [...]

A társadalom politikai szerkezetének átszerveződésére csak négy hónap állt rendelkezésre (decembertől március végéig, a választásokra való benevezés határidejéig). A választások eredménye az ennek megfelelő valós helyzetet tükrözte.

A leginkább várható eredmény a két nagy politikai mozgalom fölényes győzelme volt. E sikert az alapozta meg, hogy a még kevésbé differenciálódott politikai struktúrában ezek a mozgalmak konglomerátumként foglalták magukba a társadalom széles politikai spektrumát – a pontosan még nem megfogalmazott politikai és ideológiai irányzatokhoz tartozó csoportokat. A későbbiekben — ezek várható kiválása miatt — feltételezhetően csökkenni fog e két mozgalom politikai súlya. Emellett feltűnő, hogy a politikai szerkezetből hiányoztak a liberális és a szociáldemokrata programot meghirdető pártok, noha megnevezés szerint volt ilyen is, olyan is. Föltehető, hogy azok, akik ezekhez a hagyományos, de szárnyukat még csak bontogató pártokhoz inklinálnak, éppen a két nagy mozgalomban találtak ideiglenes helyet. Ugyanakkor figyelemre méltó a jól szervezett Csehszlovák Szocialista Párt rossz választási eredménye. Ezt feltehetően annak „köszönheti”, hogy negyven éven át kiszolgált a kommunista rendszert.[...]

A júniusi parlamenti választásoknak nemcsak kimagasló győztesei és vesztesei voltak, hanem volt két relatív győztese is.

Csehországban a morvák és a sziléziaiak önkormányzatáért küzdő mozgalom volt viszonylag a legeredményesebb, hiszen a nyolc választókerületből csupán a két morva kerületben számíthattak szavazatokra. Ennek ellenére megszerezték az összes csehországi szavazat 10%-át. Sikerrük a regionális érdekek jelentőségét tanúsítja, szemben azokkal, akik az állam, a központ, illetve a többség érdekeinek túlhangsúlyozásával elnyomják a helyi, csoport- és kisebbségi érdekeket.

Ezzel függ össze az Együttélés Politikai Mozgalom és a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom koalíciójának jó eredménye is. Az Együttélés országos szervezettsége jóvoltából a „12-es koalíció” Csehszlovákia összes választókerületében indított jelöltek, és mindenütt kapott szavazatokat. Csehországban a lengyelek lakta északmorva kerületben szavaztak a legtöbben az Együttélés jelöltjeire, Szlovákiában pedig elsősorban a magyarok lakta járásokban. Nem volt azonban egyetlen olyan szlovákiai járás sem, ahol e koalíció listájára – éppen az együttélés szelleme miatt – ne szavaztak volna. A szórványszavazatokat hozó járásokban a legtöbb szavazatot az ukránok és a rutének által lakott területen kapta az Együttélés. A német kisebbség körében azonban nem tudta megvetni lábát a mozgalom, annak ellenére, hogy a magyar, lengyel, rutén, illetve ukrán képviselőjelölteken kívül német jelöltet is indított.[...]

Az Együttélés koalíciója a magyar szavazóknak köszönheti választási eredményét. Ezzel függ össze, hogy miért tartották sokan meglepetésnek a 12-es listán induló koalíció eredményét. Egyrészt azzal számoltak, hogy a magyar szavazókat megfelelően megosztották a Nyilvánosság az Erőszak Ellen és a Szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom szavazótáborára között. Másrészt nem számoltak azzal, hogy a több mint negyvenéves elnyomás után a nemzeti kisebbségek, de főleg a magyarság politikai élete ismét felelevenedik. Az életrekelés meglepő voltát hangsúlyozza az is, hogy a második világháború végétől a nemzeti kisebbségeknek tilos volt önálló politikai szervezetet működtetniük, sőt állampolgári jogaik megvonása okán 1946-ban nem járulhattak az urnákhoz sem. Számukra 1936-ban voltak az utolsó szabad választások. A németek – úgy látszik – nem tudták még kiheverni a negyvenöt év megpróbáltatásait, de a magyarok politikai regenerálódása megkezdődött. [...]

A politikai idealisták, a szemfényvesztők és a szerencselovagok 1989 novemberében és decemberében ugyanazt mondták: gyöngéd, bársonyos, vértelen forradalom zajlik Csehszlovákiában. Azokat, akik óvatosan arra figyelmeztettek, hogy a kezdeti harmóniát a kemény konfrontációkat hozó hétköznapi fogják fölváltani, kórusban lehurrogták. [...]

Valóban forradalom zajlott le az országban? A fogalom mechanikus értelmezése szerint igen, mert a korábbi politikai rendszert egy új, más váltotta fel. A folyamat lényege szerint azonban ez nem volt valódi forradalom. Az új politikai rendszer valójában nem új, hiszen pluralizmus és parlamenti demokrácia már volt korábban is ebben a térségben. Persze

pontosan oda visszatérni, ahol ez megszakadt, nem lehet. Ezért a mostani rendszer sem lehet annak a folytatása. De a politikai változásokat kíséző nemzeti-hatalmi átalakulás és az agresszív nacionalizmus arra utal, hogy egy késleltetett fejlődési folyamat újraindulásának és hirtelen felgyorsulásának vagyunk tanúi és részesei. Tulajdonképpen egy anakronizmusban élünk – a 19. század első felét éljük meg a 20. század végén –, mely, ha rövidesen nem ér véget, robbanásszerű végkifejlethez vezethet. A romániai sorozatos tüntetések, a jugoszláviai belharok és a Szovjetunió nyugati és déli peremén zajló, polgárháborúra emlékeztető események ennek az árnyékát vetítik előre.

■ JEGYZETEK

1. Valójában multinacionalizmusról van szó.

2. Václav Havel ideiglenesen megválasztott köztársasági elnök 1990. február 26-án megtartott óvárosi beszédében vetette fel, hogy az állam nevéből ki kellene hagyni a szocialista kifejezést. Innen datálható az ún. kötőjel-háború kezdete. A későbbiek során főként a szlovák nacionalisták követelték azt, hogy a cseh és szlovák elnevezés – az egyenrangú viszony kifejezéséeként – kötőjellel kössék össze. Az ország új neve a szocialista jelző elhagyása után Cseh-Szlovák Szövetségi Köztársaság lett.

3. Az 1990-es parlamenti választások eredményei:

A Szövetségi Gyűlésbe a Cseh Köztársaságban megválasztott képviselők: Polgári Fórum: 53,15%; Csehszlovákia Kommunista Pártja: 13,49%; Kereszténydemokrata Unió: 8,69%; Mozgalom az Önkormányzati Demokráciáért – Társaság Morvaországért és Sziléziáért: 7,8%.

A Szövetségi Gyűlésbe a Szlovák Köztársaságban megválasztott képviselők: Nyilvánosság az Erőszak Ellen: 32,54%; Kereszténydemokrata Mozgalom: 18,98%; Szlovákia Kommunista Pártja: 13,81%; Szlovák Nemzeti Párt: 10,96%; Együttélés-ESW: 8,58%

A Szlovák Nemzeti Tanácsba választott képviselők: Nyilvánosság az Erőszak Ellen: 29,35%; Kereszténydemokrata Mozgalom: 19,21%; Szlovák Nemzeti Párt: 13,49%; Szlovákia Kommunista Pártja: 13,35%; Együttélés-Magyar Koalíció: 8,66%; Demokrata Párt: 4,40%; Zöldek Pártja: 3,49%.

TISZTA, romlatlan, FEHÉR lap előttem, nem sokgrammos, merített, rajzolásra teremtet. EGYSZERŰ fehér lap, amire MOST írnom KELL, TETTAMANTI BÉLÁRÓL. FELKÉRÉSRE. RÖVIDEN. Aki igen messziről ún. „képzőművésszé” fejlesztette magát, jó negyven év alatt.

RAJZSZAKKÖRÖK, KISKÉPZŐ, NAGYKÉPZŐ NÉLKÜL. EGYEDÜL.

Egyelőre BAL KÉZZEL ÍROM az apró, formás nagybetűket – mint mindig, amikor FONTOS, SZEMÉLYES LEVELEKET írok –, hogy utána a POSTALÁDA HELYETT, betűzongorázás következzen a klaviatúrán, most KOLOZSVÁR FELÉ.

NEVEK, akik segítettek, hogy „Tettamanti Bélává” válhattam: APÁM, RÉBER LÁSZLÓ, GYULAI LÍVTUSZ (két idősebb, személyes barát), az amerikai STEINBERG, a lengyel LENICA, a belga FOLON, LYKA KÁROLY, FRANK JÁNOS, PARTI NAGY LAJOS, ESTERHÁZY PÉTER. Múzeumok, képtárak, számtalan fotográfus és a JÓISTEN, aki engedett ÉLNI és gyakran BOLDOGAN ALKOTNI, és akitől szerényen, de kérnék még kicsiny időt, IGAZÁN HASZNOS LÉTEZÉSRE... (**Tettamanti Béla**)

„... tulajdonképpen összemérhetetlen másokkal, mert annyira a sajátját írja a képbe – miközben rólunk szól, az emberiségről. [...] Olyan grafikusból viszont, aki a felszín mögé lát, s ezt úgy tudja – egyéniségéhez igazítva – kifejezni, hogy (keserű, felszabadító) mosolyra, kacagásra, megszágyenültséget eláruló fintorra késztesen: ilyen grafikusból kevés, nagyon kevés jut egy-egy országra, népre.” (**Kántor Lajos**)

„...nem könnyű műfaj a Tettamantié, rajzain nem kell azonnal nevetni, megkívánják a néző együttműködését. Ez a grafikus se külföldi, se hazai messternek, senkinek sem követője. Őt sem fogják követni. [...] kerüli a pillanatnyi aktualizálást, minden vonásában, a legkisebbekben is általánosít. Ezért időszerrű minden vonása.” (**Frank János**)

„Magányos cowboy a senki földjén, mely mindenkié. [...] Szóval, ha csupán nézem, akkor értem, de ha le akarom fordítani, elszáll, félre megy, picit elhúzza a száját. És neki, mármint a képnek van igaza. [...] amit a Galéria falain látnak, az látszólag csupa aha-élmény, csupa hétköznapi ötlet, kézenfekvőség, evidens együttállás. Minden eleme ismerős, megláthattam volna a való világban én is, Önök is. De hát nem láttam és nem látták, így van ez, vannak a látók és vannak a nézők. Nézzék hát meg, nézzék meg jól, szeretni fogják.” (**Parti Nagy Lajos**)

„... nem a harsogót, nem a direktben röhögtetőt, hanem az olyat, amelyiken, mondjuk, egy apró, kicsi részlettől lesz más a világ. Az is lehet, hogy nézed, föl sem fogod elsőre, hanem csak öt perc múlva jössz rá, hogy mit láttál.” (**Andrassew Iván**)

„...T. újságrajzai nem illusztrációk, az illusztráció helyben járás, ugyanazt célozza más eszközökkel. Ezek a rajzok továbbgondolnak, bele- és visszaszólnak, kiegészítenek és kiegészülnek. Új nyelvet teremtenek, kép és szöveg közös nyelvét, nyelvtanát. [...] Ezek a képen nem metaforák, nincs nyelvi megfelelőjük. Nem mondható el a tartalmuk. Nem mondható el, miről szólnak. Megfelelnek az imaginárius nagynéném művészetkritériumának: Olyan könyvet, fiacskám, melyet össze lehet egy mondatba foglalni, nem olvasok. Ezek olvasható könyvek itt. [...] T. eminensen európai. Ezt nem dicséretnek szánom, tárgyalgosságnak.” (**Esterházy Péter**)

PROVENCE-I GÓTIKA

Tettamanti Béla

MOTOROS BERREGŐS ÚTIRAJZ

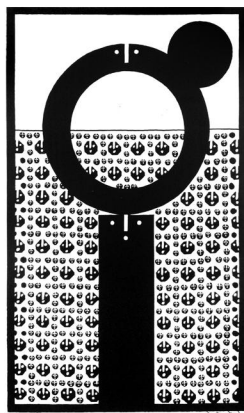
NÉMETH ISTVÁN

RENDSZERVÁLTÁS AZ NDK-BAN

Az NDK „reálisan létező szocializmusa” az 1980-as években

■ 1981 áprilisában az NSZEP 10. pártkongresszusa nem adott új impulzusokat az NDK fejlődésének. A nagy reformáttörés ismét elmaradt. A rendszer válsága folyamatosan éleződött. A gazdaság teljesítménye tovább csökkent, a környezet rombolása és szennyezése erősödött, a városok szétestek. Az NSZEP 2,2 millió tagjával tántoríthatatlanul az NDK „vezető erejének” vallotta magát, s elutasította a másként gondolkodók együttműködését. Honecker, aki körül újabb személyi kultusz alakult ki, a „gazdaság- és szociálpolitika egységének” folytatását s az európai status quo elismerését hirdette meg. 1982-ben ismét komoly ellátási gondok jelentkeztek, amelyet az import csökkentése és az export növelése okozott. Ugyanis a 10 milliárd dollár feletti külföldi adósságot a lakossági fogyasztás terhére 6,7 milliárd dollárra (1983) csökkentették.¹

Az 1980-as évek közepére Honecker pragmatizmusa válságba torkolt, s az ellátási helyzet mind súlyosabbá vált. A társadalmi különbségek megszüntetése távlati célként továbbra is fennmaradt, de a jövedelem- és oktatáspolitikában elsősorban a gazdasági haszon követelménye kezdett érvényesülni. A szociális különbségeket az intenzív növekedés hajtóerejének tekintet-

Az NDK vezetése számára nem maradt más választás, mint a kilátástalan küzdelem a lemaradás behozására, amelynek során azonban a keletnémetek növekvő igényei mindinkább eltávolodtak a gazdasági lehetőségektől.

ték. Az új társadalomszemlélet az 1980. évi lengyelországi válság után a politikai rendszer perifériáit is elérte.

Miután 1975-ben a helsinki záródokumentum aláírásával az NDK kötelezettséget vállalt az állampolgárok szabad költözködési jogának elfogadására, némiképpen enyhült a kiutazási kérelmek elbírálása. Az NSZK kelet-berlini állandó képviselőtétének elfoglalása után a rendszer lazított kiutazási gyakorlatán. Honecker 1987. szeptemberi NSZK-beli látogatása a két német állam „normalizált” kapcsolatát s az európai enyhüléshez való hozzájárulást hivatott kifejezni. A látogatás kapcsán növekedett azon európai politikusok száma, akik a két önálló német állam végleges elismerését sürgették. A szövetségi kormány azonban határozottan elutasította e követeléseket, s nem adta fel az állami egység helyreállításának célját és az egységes német állampolgárság elvét. Honecker az NDK és állampolgárságának teljes elismerését követelte. Megkísérelte elérni, hogy a lakosság „hazám, az NDK”-ra esküdjön fel. Állandóan azt hajtogatták, hogy az NDK lakosainak lényegesen jobban megy, mint szomszédjaiknak „a testvéri szocialista országokban”. Az érvelés azonban kevésbé nyugtatta meg a lakosságot, hiszen ők az NSZK életszínvonalához mérték magukat. S viszonylagos jólétüket elsősorban a nyugati támogatásra és hitelekre, mintsem az NDK gazdasági rendszere állítólagos előnyeire vezették vissza.

Az értelmiségiek, az egyházak és a fiatalok többet, mást, legalábbis jobb szocializmust sürgettek. Az NDK társadalmi szerződése mindinkább veszélybe került. A nyolcvanas évek közepén a gorbacsovi szovjet reformpolitika új reményeket ébresztett az ország lakossága körében, míg az NSZEP vezetése egyre gondterheltebben reagált rá.²

Az NSZEP-rendszer összeomlása

■ 1985 márciusa után a demokratizálást, az egyén felszabadítását, a nyitást, a gazdaság decentralizálását és a népek önrendelkezési jogát elismerő gorbacsovi irányvonal mély egyetértésre talált a németeknél. 1987 februárjára a szovjet–NDK viszony alaposan megromlott. Miközben a gorbacsovi reformpolitika 1988–1989-ben Lengyelországban és Magyarországon meghozta első „gyümölcseit”, a reformer, illetve konzervatív országok tömbön belüli szembenállásában Berlin a reformellenes Berlin–Prága–Bukarest-tengely élére állt.

Ezzel szemben az „új gondolkodás” és gyakorlata új fejezetet nyitott a szovjet–NSZK kapcsolatokban. 1989 júniusában Gorbacsov és Kohl nyilatkozatban rögzítette, hogy a népek és az államok szabadon határozzák meg sorsukat, s kapcsolataikat szuverén módon alakítják. Gorbacsov ezzel nyíltan visszavonta a közép- és kelet-európai tömb társadalmi status quóját kollektíven biztosító Brezsnyev-doktrínát, amelynek helyébe októberben a Sinatra-doktrína lépett (a népszerű *My Way* dalból levezetett „saját út” lehetősége).

Az 1980-as években mind nyilvánvalóbb lett, hogy az NDK gazdasági teljesítőképességét és polgárai anyagi helyzetét illetően még mindig a

szocialista államok között az élen áll, de az NSZK-val összevetve hanyatlás fenyegeti. Az NDK vezetése számára nem maradt más választás, mint a kilátástalan küzdelem a lemaradás behozására, amelynek során azonban a keletnémetek növekvő igényei mindinkább eltávolodtak a gazdasági lehetőségektől. Veszélyes körforgás indult meg: az NDK gyakorta a termelési ár alatt tudta értékesíteni a világpiacon termékeit, és egyúttal nyugati pénzügyi eszközökkel jelentős beruházásokat kellett elkezdenie, hogy nyugati exportja számára attraktív termékeket állíthasson elő. Ennek következtében az NDK gazdasága növekvő külkereskedelmi hiányt termelt, amelyet újabb nyugati – elsősorban az „osztályellenség” NSZK-tól – hitelekkel igyekezett befoltozni. E rendkívül kockázatos politika végül a nyolcvanas évek végén az állam csődjéhez vezetett.

A közelgő válságra az NDK-ban számos jel utalt. Az 1980-as évek második felére valamennyi területen súlyos problémák léptek fel. Az alapellátás ugyan biztosított és olcsó, de túltámogatott volt, s még így sem elégítette ki az állampolgárok Nyugatról felébresztett fogyasztási igényét. A hierarchikusan szervezett politikai hatalom pedig nem engedélyezett szabad társadalmi struktúrákat, elutasította a gorbacsovi reformpolitikát. A kiutazási kérelmek növekedése, valamint a menekülési hullám jelezte a rendszer belső állapotát, amelyet a Szovjetunió 1945 óta elsődlegesen kívülről stabilizált és tartott életben, s amely a megváltozott körülmények közepette váratlanul magára maradt. A szovjet politika elutasításában pedig a NSZEP olyan messzire ment, hogy 1988 novemberében betiltották a *Szputnyik* című szovjet folyóiratot és különböző szovjet filmeket. Eltűnt a korábbi jelszó is: „A Szovjetuniótól tanulni annyit jelent, mint győzni tanulni!”³

Bush amerikai elnök a berlini fal lebontását sürgette, de az országon belüli illegális szervezkedés időszakában Honecker továbbra is azt vallotta, hogy a fal 50 vagy 100 év múlva is állni fog. A politikai válság új méreteket öltött az 1989. május 7-i helyhatósági választásokon. A becslések szerint 10-20%-os ellenszavazati arány ellenére Egon Krenz, a választási bizottság elnöke ismét 98,89%-os hivatalos eredményt hirdetett ki.⁴ Később Günter Schabowski elismerte, hogy ez a választás sem különbözött a korábbiaktól, és a múltban minden választást manipuláltak. Ezúttal azonban az emberek nem fogadták el a kormány által kihirdetett eredményt, s panaszt emeltek. Ezek az események jelezték, hogy megváltozott a bel- és külpolitikai környezet: az ország korábbi legfontosabb szövetségei a reformok útját járták, és számos állampolgár a kormányt időközben reformellenesnek, sőt reformra alkalmatlannak tartotta. A Honecker körüli pártvezetés elveszítette támaszát a Szovjetunióban és más „testvéri országokban”, s fokozatosan elszigetelődött. Mély csalódást váltott ki Kelt-Berlin egyetértő nyilatkozata a drámai kínai eseményekre is. Az NDK vezetése a pekingi Mennyei Béke Terén 1989. június 4-én a diáklázadás brutális leverése után nyíltan állást foglalt a kínai kormány mellett, szolidaritási látogatást tett Kínában, és a tüntető diákokat ellenforradalmároknak bélyegezte. Ezt sokan figyelmeztetésnek tekintették, és tartottak az esetleges „kínai megoldástól”. Az NDK több templomában tiltakozó ren-

dezvényekre került sor, miközben a rendszer politikai szimpátialépéseket tett a kínai vezetés felé.⁵

Az 1989. május 7-i manipulált helyhatósági választásokra emlékezve júniustól minden hónap 7-én tiltakozó akciókat rendeztek. Ezen túlmenően szeptember 4-én Lipcsében a Nikolai-templomban rendezett békeimádság után megkezdődtek a „hétfői tüntetések”, amelyeken rövidesen több ezren vettek részt. Az akciók sikerén felbátorodva politikai szervezetek is alakultak, amelyek részben pártnak, részben polgári mozgalomnak vallották magukat: az Új Fórum, a Demokrácia Most, az NDK Szociáldemokrata Pártja és a Demokratikus Útrakelés. Az NSZEP vezetése így már nemcsak a közép- és kelet-európai liberalizálási tendenciákkal, az országból menekülők áradatával, hanem mindinkább saját szerveződő ellenzékével is szembekerült.⁶

Ebben a helyzetben meglehetősen rosszkor jött az NDK fennállásának 40. évfordulójára (1989. október 7.) rendezett ünnepély. Október 4-én súlyos összetűzésekre került sor a drezdai főpályaudvar előtt, amikor az NSZK prágai követségére menekült NDK állampolgárokat az NSZK-ba szállító vonat áthaladt az állomáson. Honecker 4000 vendéget hívott meg az országból, és több mint 70 külföldi delegáció fogadására készült, köztük Gorbacsovra is. Abban reménykedett, hogy hasznot húzhat a szovjet főtitkár nemzetközi elismerésének fényéből. Ő azonban arra figyelmeztette a Politikai Bizottság tagjait, hogy „aki elkésik, megbünteti az élet”. Megbeszéléseiken Honecker egy szóval sem említette a menekültügyet és belső nehézségeiket.

1989 októberében az NDK lakosságának lappangó elégedetlensége nyílt tiltakozó akciókba csapott át. Az első napokban a rendőrség még brutálisan fellépett a tüntetők ellen, de az október 9-i hetvenezer fős lipcsei tüntetés már erőszakmentesen zajlott le. Ez a nap lett az igazi „fordulat”, a „döntés napja”. Mivel Honecker továbbra is ellenzett minden változást, Egon Krenz, Günter Schabowski, Harry Tisch, a szakszervezeti szövetség elnöke és Willy Stoph miniszterelnök az október 17-i politikai bizottsági ülésen Honecker lemondását tervezték. Mivel a puccsot a megyékben és Moszkvában sem ellenezték, minden a terv szerint történt. Másnap a Központi Bizottság Egon Krenzet választotta a párt főtitkárának. Esti televíziós beszéde azonban elmaradt a várakozásoktól, mivel továbbra is a letűnt NSZEP-elit negatív képét jelenítette meg. Valójában Honecker bukásával nem oldódtak meg azok a problémák, amelyekért leváltották. Az új vezetés megígérte, hogy a jövőben a tüntetéseket a politikai kultúra részeként tolerálják, s új utazási törvényt jelentettek be. A médiákban megváltozott a tudósítások hangneme, s vita kezdődött a választásokról. Október 27-én amnesztiát hirdettek a kiutazottak, menekültek és a tüntetők számára.⁷

A tüntetések azonban továbbra is folytatódtak. A Krenz kinevezését követő első hétfői tüntetésen egyedül Lipcsében több mint 300 ezren vonultak az utcára, közülük sokan Krenz-ellenes jelszavakkal. Az országban mindenütt további nagy tüntetésekre került sor. Gorbacsov és Krenz november 1-jei moszkvai találkozóján alig esett szó az NDK válságáról.

Moszkvában ismét elég szilárdnak tartották az országot, miután Honecker leváltása után Krenz és támogatói rugalmasabb irányvonalukkal még kapcsolódni kívántak a Gorbacsov-féle peresztrojkához és glasznosztyhoz. Azonban éppen az ellenkezője történt. Amikor november 1-jén éjjel feloldották az október elején Csehszlovákiával szemben elrendelt utazási korlátozásokat, néhány óra alatt nyolcezer NDK állampolgár lépte át a határt. November első hetében a tüntetések elérték csúcspontjukat. Ezért november 7-én testületileg lemondott a Willi Stoph vezette kormány, november 8-án pedig az egész Politikai Bizottság, hogy új vezetésnek – Krenz, Hans Modrow, Schabowski, Herger – adja át helyét.

Krenz és az új NSZEP-vezetés tisztában volt azzal, hogy a rendszer megújulása számára legfontosabb az utazási szabadság ügye. Krenz november 9-én délután informálta a Központi Bizottságot az új utazási rendelkezésekről, este pedig Schabowski, az információért felelős új KB-titkár sajtótájékoztatón ismertette az új utazási rendelkezéseket tartalmazó kormányelőterjesztést. Krenz akciója azonban keresztülhúzta az időigényes menetrendet. Az eseményről a televízió híradójából értesülve még aznap este polgárok ezrei gyülekeztek a két városrészt elválasztó átkelőhelyeken, hogy személyesen győződjenek meg az új helyzetről. Schabowski félreérthető sajtónyilatkozatai azt sugallták, hogy „azonnal” felkereshetik a Nyugatot. Mivel a határőrök semmiféle új utasítást nem kaptak, kezdetben ők is rögtönöztek, majd Krenz hozzájárulása után este 10 óra tájban megnyitották a határátkelőket. Ezzel 28 év után a berlini fal leomlott. Willy Brandt, aki 1961-ben kormányzó polgármesterként szemtanúja volt a fal felépítésének, 1989. november 10-én este a schönebergi városháza előtti gyűlésen kijelentette: „most összenő, ami összetartozik”.

Magyarország és a német egység (1989)

■ A magyar nagykövetség pontosan rögzítette az NDK-ban beinduló erjedést: „A közhangulat [...] romlik. Erős az NDK polgárainak kívándorlási törekvése. Romlott az állam és egyház viszonya. 1953 óta lényegében először lépett ki az ellenzék az utcára. (1988. január 17-én a Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht meggyilkolása évfordulójának emlék-demonstrációján).”⁸

1989. május 2-án pénzügyi okokból megkezdődött a nyugati magyar határzár bontása. A keletnémet vezetés viszonylag hamar felmérte, hogy a magyar döntés hosszú távon milyen nem kívánatos következményekkel járhat az NDK-ra nézve, bár tényleges hatásait még ők sem láthatták előre.⁹ Az NDK-sok menekültkérdése Magyarországon először nem a keletnémetek, hanem a falurombolások miatt Ceaușescu Romániájából menekült magyarok miatt vált politikai kérdéssé. A menekülteket a kétoldalú egyezmények értelmében a magyar hatóságoknak vissza kellett volna toloncolni Romániába, de ezzel az embertelen gyakorlattal 1988-ban felhagytak. Végül a magyar kormány azt a megoldást választotta, hogy Magyarország csatlakozzon az Egyesült Nemzetek 1951-ben elfogadott gen-

fi menekültügyi egyezményéhez (UNHCR), mivel az ENSZ-nek Románia is tagja, és a konvenció többoldalú nemzetközi szerződésként előnyt élvez a kétoldalú államközi megállapodásokkal szemben, megtiltva a menekültek kiadását.¹⁰

Erre 1989. március 17-én került sor. Az egyezmény fontos vívmánya volt, hogy fegyverhasználatot csak önvédelemből tett lehetővé a határőrség tagjai számára, így valótlanok az állítások, miszerint a kényes nyári időszakban tűzparancs lett volna érvényben a határon.

Azonban nem csak a határon volt probléma; az NSZK budapesti nagykövetségére rövid időn belül 118 keletnémet nyomult be, ezért a követséget augusztus 13-án átmenetileg bezárták. A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága (ICRC) humanitárius okokra hivatkozva felléphetett, és ezt a magyar és nyugatnémet fél egyaránt kívánatosnak tartotta. A követség bezárásával a menekültek ellátásában nagy szerephez jutott az év elején újjáalapított Magyar Máltai Szeretetszolgálat, személyesen Kozma Imre atya, illetve német részről a magyar származású Csilla von Boeselager asszony. Első menekülttáborukat augusztus 14-én nyitották meg Zugligetben.

A nyári szabadságról visszatérő kormány augusztus 17-én foglalkozott először hivatalosan a menekültek helyzetével. Egy civil kezdeményezésű esemény azonban felgyorsította a történeteket. 1989. június 20-án Habsburg Ottó egy debreceni előadása után helyi MDF-esek adták az ötletet a piknikhez a megszűnő vasfüggöny két oldalán. Habsburg Ottó a Páneurópa Unió elnökeként elfogadta a piknikre vonatkozó védnöki felkérést. Hogy a rendezvényt politikailag is védetté tegyék, másik védnöknek Pozsgay Imrét kérték fel. A pikniket soproni ellenzékiek segítségével szervezték Sopronpuszta térségében, Soprontól északra. A piknik tengerlye Sopronkőhida és a burgenlandi Szent Margit bánya közötti régi pozsonyi országút volt, ahol augusztus 19-én 15–18 óra között az útlevelek felmutatásával lehetett átmenni a szomszéd országba; tehát a szervezők egy családi helyi rendezvényre készültek, semmiképpen sem menekültáradatra. A piknik konspirációja azonban nem volt jól megszervezve. Hogy nem történt tragédia, az egyedül Balla Árpád alezredes érdeme, aki nem próbálta meg feltartóztatni a dombos terepen a takarásából hirtelen feltűnő és a határőrök felé rohanó több száz keletnémetet.¹¹

1989. augusztus 21-én tragikus esemény keltett feltűnést: Kurt-Werner Schulz 36 éves keletnémet menekült dulakodás közben lelőtték Kőszeg térségében. A határőr nem szándékos lövést adott le; a saját testi épségét védte, amikor a rá támadó Schulz el akarta venni fegyverét; az esetet ezért balesetnek minősítették. Fennállt a veszély, hogy elpárolog a Magyarországot eddig övező nyugati jóindulat.¹²

A két német állam vitájában Magyarország egyre kényelmetlenebb szerepbe kényszerült. A Külügyminisztériumban végül arra jutottak, hogy mivel az 1969. évi magyar–NDK egyezményt a három hónapos felmondási határidő miatt nem érdemes felmondani, annak kényes pontjait egyszerűen felfüggesztik. Így kerülhetett sor 1989. augusztus 22-én a végső döntésre a menekültek szabad kiengedéséről. A miniszterelnök meghallgatta a résztvevőket, majd kimondta a döntést a határ megnyitá-

sáról. Horváth István bonni nagykövetet (a belügyminiszter névrokona) megbízták, kérjen Kohl kancellártól időpontot egy mielőbbi találkozóra.¹³

Az NSZK követségére menekültek hányatott sorsa 1989. augusztus 24-én hajnalban oldódott meg. A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága elszállította őket Ferihegyre, ahol a 108 menekült vöröskeresztes úti okmányokkal ellátva, bérelt svájci repülőn Bécsbe repült.¹⁴

Az előzetes megbeszéléseknek megfelelően szigorú titoktartás mellett, augusztus 25-én Németh Miklós külügyminiszterével Bonnba érkezett, majd a közeli gymnichi kastélyban kezdett megbeszéléseket Kohl kancellárral és Genscher külügyminiszterrel. Itt Németh Miklós elmondta, hogy Magyarországon súlyos gazdasági válságban vannak. Egyidejűleg kellene lebonyolítani a piacgazdaságra való átállást, ahol az emberek azonnali eredményeket várnak. Egyre inkább felismeri, hogy milyen károkat okozott Magyarországnak az utolsó negyven év. Az országnak 6,5 milliárd dollár adóssága van, amelyből 3 milliárd dollár behajthatatlan. Az országban 2 millióan élnek a létminimum alatt. Alapjában véve korlátozni kellett a keleti exportot, hogy javítsák az ellátást, így azonban a Szovjetunió retorziójával kell számolni, főképpen az energiaellátás terén. Újabban már egy áramkimaradás is történt. Egyébként a magyar exportkapacitás túlságosan a KGST-re és annak alacsony igényeire irányul.¹⁵

„Megkérdem Önt, szövetségi kancellár úr, számolhatunk-e a segítségükkel? Nemcsak az NSZK-ra, hanem az egész Nyugatra gondolok. Ohajtja támogatni a reformfolyamatot, vagy az a jelszó, hogy kivárni? Döntésére október 6-i pártkongresszusunk előtt szükségünk van.”¹⁶

A szövetségi kancellár három cselekvési szintet látott, és segítséget ígért.

1. Mit tud az NSZK tenni? Kohl ez ügyben szeptember első felében ígért választ.

2. Mit tud az Európai Közösség tenni? Genscher megígérte, hogy beszél Dumas-val.

3. Mit tud az Egyesült Államok tenni? Kohl megígérte, hogy beszél Bushsal.

Németh Miklós felvetette, hogy a német bankoknál – összesen 4–5 bankról van szó – egyenként 400–500 millió adósságunk van, s megoldási javaslatot is ajánlott. Kohl szerint mindez meghaladja a szövetségi kormány kompetenciáját, de megkéri Herrhausen urat a Deutsche Banknál, utazzon Magyarországra a kérdés megvitatására.¹⁷

A menekültkérdésről szólva Németh tájékoztatta Kohlt, hogy „szóba sem jöhet visszaküldésük az NDK-ba. Hacsak valamiféle külső katonai vagy politikai erő nem akadályoz meg ebben bennünket, nyitva hagyjuk a határokat az NDK-állampolgárok számára”. Kohl elérzékenyült a magyar döntés hallatán, de aggasztotta az esetleges szovjet reagálás. Ezért – bár diszkréciót ígért Németh Miklósnak – a tárgyalás után mégis felhívta Gorbacsovot, s megkérdezte, támogatja-e a magyarok döntését. Gorbacsov csak azt válaszolta: „A magyarok jó emberek.” Kohl ebből megértette, hogy Moszkvában jóváhagyták a magyar lépést. A magyar miniszterelnök egyedül Magyarországnak az Európai Közösséghez való közeledéséhez kért támogatását Kohltól, amire ígéretet is kapott.¹⁸

Augusztus 29-én Horn külügyminiszter meghívást kapott az NDK-ba, a felmerülő problémák tisztázására. Horn Pallagi Ferenc belügyminiszter-helyetessel, a magyar állambiztonság irányítójával augusztus 31-én érkezett Kelet-Berlinbe. Ott NDK-s kollégája, Oskar Fischer és a beteg Honeckert helyettesítő Günter Mittag PB-tag fogadta. Fischer keményen kikelt a határnyitás magyar „ultimátuma” ellen. Ugyanakkor kategorikusan elutasította Horn ellenjavaslatát, hogy az NDK jelentse be: pozitívan fogják elbírálni a hazatért állampolgáraik kivándorlási kérvényeit. A tárgyalás a felek teljesen eltérő álláspontja miatt eredménytelen maradt.¹⁹

Az 1989. szeptember 7-i kormányülésen a már augusztus 22-én eldöntött határnyitásról formális, de még nem nyilvános döntés született. Horn Gyula aznap délután fogadta Alexander Arnot NSZK-nagykövetet, és közölte vele, hogy a kormány döntött, és szeptember 10-én este jelentik be az aznapi határnyitást.

Horn Gyula szeptember 10-én vasárnap 19.00-kor a Magyar Televízió *A Hét* című műsorában nyilvánosan is bejelentette a döntést az aznap éjféli határnyitásról. A nyugatnémet csatornák élőben közvetítették az adást. Már aznap éjszaka négy-ötezren éltek a kiutazás lehetőségével, és a berlini fal leomlásáig (1989. november 9.) több mint 50 ezer keletnémet távozott Magyarországon keresztül az NSZK-ba.

A hálás szavakon túlmenően az NSZK létfontosságú gazdasági támogatást is nyújtott: 1989. október 5-én Budapestre látogatott Max Streibel bajor és Lothar Späth baden-würtembergi miniszterelnök, és tartományaik nevében megállapodást írtak alá 500 millió DM hitelkeretről, valamint egy további 500 milliós kontingensről, amelyet az NSZK kormánya garantált.

1989. október végén a *Der Spiegel* interjút készített Németh Miklóssal, amelyben utaltak rá, hogy a határnyitással Magyarország nemcsak saját magát reformálta meg, hanem az NDK-t is. Németh egy kérdésre így válaszolt: „A magyar kormányt kizárólag humanitárius szempontok vezették, azonban nem lennének őszinték, ha azt mondanánk, hogy a kormány e lépés lehetséges hatásait nem gondolta végig.”²⁰ A miniszterelnök újra megerősítette, hogy kormánya Moszkva jóváhagyása nélkül hozta meg a döntést.

Kohl kancellár hosszas egyeztetés után 1989. december 16-án érkezett háromnapos látogatásra Magyarországra. Szokatlan módon azt kérte az országgyűléstől, hogy támogassák a kormányt a költségvetési vitában, ennek elfogadása ugyanis az IMF hitel feltétele volt. A választások közeledtével pedig önmérsékletre és toleranciára szólította fel az ellenzéki pártokat, ezzel is kifejezve a német érdekeltséget a hatalomváltásban.²¹

Az NDK-vezetés első elképzelései

■ Az 1989. november 13-án megválasztott új miniszterelnök, a reformpárti Hans Modrow 1989. november 17-i kormánynyilatkozatában előbb „szereződésközösséget” javasolt a két német állam között, majd december 4-én felvetette a „német konföderáció” lehetőségét. De Modrownak nem

volt ideje megvalósítani reformjait. December 3-án végleg lezárult a hatalomváltás, mert az egész Politikai Bizottság és a Központi Bizottság is lemondott. Az összes kulcspozíciót Modrow hívei foglalták el.

Az NDK jövőjéről maguk a keletnémetek döntöttek; százezres tüntetéseken az újraegyesítést sürgették. Kohl és Modrow december 19-i drezdai közös nyilatkozatukban elfogadták Modrownak a két német állam „szereződésközösségére” vonatkozó javaslatát, a vízummentes forgalom bevezetését december 24-e után és december 22-én a brandenburgi kapu megnyitását a gyalogosforgalom számára. A két német államban gyakorlatilag helyreállt a németek szabad költözési joga. Hatalmas látogatási hullám indult; szilveszterkor félmillióan keltek át a brandenburgi kapun. A politikai fejlemények messze megelőzték a politikusokat. 1990. január végén Modrow kormányrésztvételt kínált a kerekasztal résztvevőinek, s rövidesen megállapodás született a Nemzeti Felelősség kabinetjének létrehozásáról, amely a márciusi választásokig maradt hivatalban.

Az NSZK kezdeti lépései

■ Genscher külügyminiszter november közepén Brüsszelben a Nyugat-európai Unióban megnyugtatta kollégáit, hogy a szövetségi kormány a „külpolitikában nem jár önálló nemzeti utat”. November 14-én pedig Kohl kancellár ismét garantálta Lengyelország nyugati határát az NDK-beli fejlemények miatt aggódó Tadeusz Mazowiecki lengyel miniszterelnöknek.

Kohl kancellár 1989. november 28-i tízpontos terve „azonnali konkrét segítséget” helyezett kilátásba az NDK számára, s támogatta a konföderatív struktúrák kialakítását. Ennek azonban nélkülözhetetlen feltétele, hogy az NDK-nak „legitim, demokratikus kormánya” legyen. A szabad választások után pedig különböző össznémet intézmények alakulhatnak: az állandó konzultációt és politikai harmonizációt végző kormánybizottság, közös műszaki bizottság és közös parlamenti testület. Ha e politika sikeres lesz, a német nép végül szabad Európában, szabad önrendelkezésben visszanyerheti egységét.²²

A tervezet több óvatos és általános megállapításával egyidejűleg határozottan kimondták, hogy az NSZK végcélja az egyesítés, de csak a Szovjetunió hozzájárulásával. Kohl érzékeltette, hogy a szabad parlamenti választásokig csak gyorssegélyt hajlandó nyújtani az NDK-nak. Az 1990. március 18-ára előrehozott választásokig a szövetségi kormány következetesen ki is tartott álláspontja mellett.²³ Minden politikai óvatossága ellenére Kohl kancellár azonban a határnyitás másnapján, november 10-én Nyugat-Berlin schönebergi városháza előtt biztosította a keletnémeteket, hogy „ebben a nagy és történelmi órában” nincsenek egyedül, és folytatniuk kell szabadságukért vívott harcukat, mivel „oldalaton állunk. Mi egy nemzet vagyunk”.

Az 1990. február 7-i NSZK-kabinetülés az NDK-nak hivatalosan is pénzügyi unió létesítését javasolta. A bonni kormány teljes felelősséget vállalt az NDK gazdaságáért, a pénzügyi stabilitásért, a foglalkoztatásért, a nyugdíjakért, a szociális ügyekért és infrastruktúráért. De azt követel-

te, hogy a nyugatnémet gazdasági rendszert az NDK-ban is vezessék be, mert a nyugatnémet gazdaság-, pénzügy- és pénzügyi politika csak egységes piacgazdasági rendszerben érvényesülhet. Az NDK hozzáigazítását a szövetségi köztársaság rendszeréhez államszerződésben rögzítik. Bonnban a pénzügyi részleteket alárendelték az NDK-beli választások eredményének, s a két márka átváltási árfolyamát is függőben hagyták. Egy választási gyűlésen Kohl azonban megígérte, hogy a kisebb megtakarításokat 1:1 arányban váltják át.²⁴

Az Egyesült Államok álláspontja

■ Miközben London és Párizs a német újraegyesítéstől az európai rendszert látta veszélyeztetve, Washingtonban higgadtan, sőt elégedetten szemléltek azt, mivel a kelet–nyugati konfliktusban közelinek tűnt céljuk megvalósulása, Közép- és Kelet-Európa felszabadítása a kommunizmus alól. Bonnban visszafogottanak mutatkoztak, hogy meggondolatlan lépésekkel ne terheljék a bonyolult helyzetet. Az Egyesült Államokban egyetértettek a kancellár tervével, ugyan hiányolták az előzetes konzultációt. Egyetértésüket ahhoz a feltételhez kötötték, hogy az NSZK továbbra is a nyugati szövetség része marad. Utaltak a szövetségesek Németország-politikai jogaira is, hogy visszatartsák Bonnt az egyedüli cselekvéstől.

A Szovjetunió lépései

■ Az egyesítési lépések konkrét tervezése 1990. január végén – február elején kezdődött. Január 24-én Moszkvában ismét Portugalov adott impulzusokat az egyesítési folyamatnak, amikor kijelentette: ha az NDK lakói az újraegyesítést akarják, az be is következik. A Szovjetunió nem ellenzi ezt a döntést, „s nem fogunk beavatkozni”. Bonnban Portugalov kijelentését a német újraegyesítéssel kapcsolatos szovjet álláspont gyökeres változásának tekintették.

Január 30-án reggel Gorbacsov – Modrow jelenlétében – kijelentette, hogy a német újraegyesítést többé nem lehet kizárni a „jövő lehetőségei közül”. A Szovjetunió tiszteletben tartja a német nép önrendelkezési jogát. Lehetőleg legfelsőbb szintű négyhatalmi tárgyalásokat kell kezdeni és olyan megoldást találni, amely az NDK érdekeit is figyelembe veszi.

A német egységben a döntő áttörés Kohl és Genscher 1990. február 10-i moszkvai tárgyalásain történt, ahol Gorbacsov beleegyezett a német egyesítésbe. Teljes körű jogot biztosítva, szabad kezét adott belső módosításai kidolgozásához és külső keretfeltételei (az ún. 2 + 4 tárgyalások, a két német kormány és az egykori megszálló hatalmak bevonásával) megkezdéséhez.²⁵

A 93 százalékos választási részvétellel lebonyolított 1990. március 18-i választásokon a CDU a szavazatok 40,59, az SPD 21,76, a PDS 16,32, a Német Szociális Unió 6,27 százalékát szerezte meg. A Népi Kamarában kétharmados többségű kormánykoalícióra törekedtek, mivel elképzeléseik megvalósításához alkotmánymódosításra volt szükség. Végül is széles

bázison (kereszténydemokraták, a Német Szociális Unió – DSU, a Demokratikus Útrakelés – Demokratischer Aufbruch, a liberálisok, a nőszövetség, a szabaddemokraták és a szociáldemokraták részvételével) jött létre a történelmi jelentőségű koalíció, a Szövetség Németországért (Allianz für Deutschland), amely 1990. október 3-ig alakította az NDK kormánypolitikáját. Április 12-én a kereszténydemokrata Lothar de Maizière-t az NDK miniszterelnökévé választották, s megkezdődött az operatív Németország-politika időszaka.²⁶

Négyhatalmi tárgyalások

■ Miközben a német egyesítés gazdasági és belpolitikai körülményeiről alapvetően a németek döntöttek, a külpolitikai kérdések rendezése az érvényes nemzetközi szerződések értelmében csak az egykori négy szövetséges hozzájárulásával történhetett. A négy hatalom részvételének szükségessége abból is adódott, hogy a német egyesítés az egész európai rendszert érintette. Az NDK elvesztése s az előrehaladott lengyel, magyar és csehszlovák események miatt a szovjet befolyás várható megszűnése ezekben az országokban is az egész európai szovjet impérium összeomlásával fenyegetett.

A berlini fal megnyitása után a francia álláspontot történelmi terheltségek, a Németország gazdasági hatalmától való aggodalom és az európai rendszer és béke veszélyeztetettségének félelme szötte át. François Mitterrand francia elnök a német újraegyesítést „jogilag és politikailag lehetetlennek” tartotta, s az egyesített Németország „önálló, ellenőrizhetetlen hatalomként” elviselhetetlen Európa számára. Még a régi francia–orosz szövetség megújítása is felmerült, ha az egyesült Németország túlságosan nagy súlyra tenne szert.

Margaret Thatcher brit miniszterelnök a klasszikus brit európai egyensúlyi gondolkodás hagyományai értelmében az erős, egyesített Németországot a második világháború utáni stabilitás komoly kihívásának tekintette, nem katonai értelemben, hanem az Európai Közösségbe kapcsolt német gazdaság további erősödése miatt. Ezért az egyesítést nem szabad „elsietni”. Giulio Andreotti szerint Kohl tíz pontos terve „rosszkor” érkezett, s a német konföderáció vagy az egyesítés nem aktuális.²⁷

Az Egyesült Államokban azonban pozitívan szemlélték a németországi eseményeket, s az egyesítést a hosszú távú nyugati politika beteljesüléseként üdvözölték. Bush elnök és Baker külügyminiszter csupán arra tartott igényt, hogy az egyesítési folyamatot kezeljék összhangban az amerikai–szovjet kapcsolatok konstruktív fejlődésével, az egyesülés a NATO és az Európai Közösség intézményein belül menjen végbe, s közben vegyék figyelembe a négy hatalom jogait és felelősségét. Miközben a franciák és a britek történelmi tapasztalataik alapján visszafelé tekintve érveltek, az amerikaiak előre pillantottak, és az „új korszak új építészét” keresték.

A szovjet vélemények egyre óvatosabbak lettek. Ráadásul a Szovjetunió is súlyos válságba került, amely lekötötte vezetői figyelmét. 60-100

millió polgár élt a létminimumon, a hadseregben és a biztonsági erőknél pedig veszélyes mértékben romlott a hangulat. Ezért 1990 januárjában Bonnban komolyan vették Gorbacsov megjegyzését, hogy a német egyesítés esetén „két soros jelentés jelenne meg arról, hogy egy marsall átvette a pozíciómat”.²⁸

A szovjet vezetés nehéz helyzete lehetővé tette Kohlnek, hogy a Szovjetunióval és a nyugati hatalmakkal kapcsolatban maradványokra öntudatosabban lépjen fel. Az NSZK nagyvonalú gesztusai és hosszú távú segélyígéretei döntőek lehettek a „realisták” és az „ortodoxok” harcában.

1990. január végén az egyesítés külpolitikai biztosításának kereteit keresve a Szovjetunió négyhatalmi találkozót javasolt, az amerikai külügyminisztérium politikai tervezőcsoportja pedig a 2 + 4 –elképzelés első verzióját fogalmazta meg: a két német állam előbb tárgyalja meg az egyesítés gazdasági, politikai és jogi kérdéseit, majd az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió az NSZK-val és az NDK-val együtt a külpolitikai vonatkozásokat tisztázza. Genscher elképzelése az volt, hogy a német egyesítést csak a két német állam és a négy hatalom tárgyalja végig. Azután azonban a helsinki folyamat keretében valamennyi európai államot, valamint az Egyesült Államokat és Kanadát is vonják be a tárgyalásokba, megakadályozandó Németország elszigetelését, miként a századfordulón történt.

Sevardnadze csak a Varsói Szerződés és a NATO-országok külügyminisztereinek 1990. február 13-án Ottawában rendezett Nyitott Égbolt konferenciáján járult hozzá a két német állam és a második világháború négy győztes hatalmának egyenjogú részvételén alapuló tárgyalásokhoz.²⁹

Az 1990. március 18-i NDK-beli választások alapvető változást hoztak a párizsi és moszkvai politikában. Franciaország az NDK gyors átvételére buzdította a szövetségi köztársaságot, hogy elkerüljék a 13. állam felvételének hosszadalmas procedúráját az Európai Közösségbe, illetve felgyorsította Európai Uniós kezdeményezéseit. Moszkvában pedig nem hivatalosan elismerték az egyesített Németország NATO-tagságát.

Ezért az 1990. május 5-i, Bonnban ülésező első 2 + 4 konferencia előkészítésekor Kohl elég erősnek érezte magát, hogy a NATO-tagság ügyében követelje a NATO-szerződés védelmi záradékának egész Németországra való kiterjesztését, a szovjet csapatok kivonását szigorúan megállapított határidővel, valamint a Bundeswehr állomásoztatását és a hadkötelezettség érvényesítését egész Németországra. Ellenszolgáltatásként április 23-án Moszkvának átfogó kétoldali együttműködési és az erőszakról való lemondás szerződését kínálta, egyfajta „együttműködési charta” formájában.³⁰

Az április 23-i javaslattal különleges német–szovjet viszony kezdődött, amely 1990 egész nyarán tartott, s tetőpontját Kohl és Gorbacsov kaukázusi találkozóján érte el. Eközben a pénz szintén nagy szerepet kapott, mert a Szovjetunió mély gazdasági és társadalmi válságából nyugati hitelekkel keresett kiutat. A szovjet hiteligényekhez közeledve a június 18-án Moszkvában aláírt hitelszerződés ötmilliárd márka szabad felhasználású hitelt biztosított a Szovjetuniónak, amely cserében fokozatosan beleegyezett az egyesített Németország NATO-tagságába.

A NATO a maga részéről azzal közeledett a Szovjetunióhoz, hogy július elején londoni nyilatkozatában módosította a szövetség doktrínáját. Bejelentette, hogy a NATO és a Varsói Szerződés ne tekintse egymást többé ellenfélnek, s a NATO haderőstruktúráját és stratégiáját a hidegháború utáni világ megváltozott körülményeihez igazítja. Csökkenti nukleáris fegyverei számát, s a „rugalmas reagálást” úgy alakítja át, hogy az „kevésbé támaszkodjon nukleáris fegyverekre”. A NATO „londoni nyilatkozata” és a bonni milliárdos hitel biztosította Gorbacsov túlélését, akit az SZKP július 2–13-a között üléselőző 28. kongresszusa a tábornokok és pártbürokraták ellenében ismét megerősített a főtitkári székben.³¹

E fejlemények döntőek voltak a német egyesítés szempontjából. A hálás Gorbacsov kaukázusi szülőfalujába hívta meg Kohl kancellárt. De az áttörés már július 14-én, a külügyminisztérium vendégházában rendezett szűk körű találkozón megtörtént. A július 16-án Gorbacsov vadászházában tartott formális tanácskozáson megállapodtak abban, hogy a 2 + 4 tárgyalásokat kötelező érvényű nemzetközi jogi szerződéssel zárják le, az egyesített Németország az NSZK-ra, az NDK-ra és Berlinre terjed ki, és a NATO tagja lehet. De le kell mondania az ABC fegyverekről és a NATO katonai struktúráit nem terjesztheti ki az egykori NDK területére, amíg ott szovjet csapatok állomásoznak.³²

A 2 + 4 tárgyalások lezárása a kaukázusi megegyezés után már csak formális ügy maradt. Az 1990. július 17-én Párizsban rendezett harmadik 2 + 4 tárgyalásokon a felek jóváhagyták a találkozó eredményét. Rögzítették, hogy lengyel sürgetésre felveszik záródokumentumukba az Odera–Neisse-vonal lengyel nyugati határként való kötelező érvényű, nemzetközi jogi elismerését. Augusztus végén a szovjet fél váratlanul bejelentette, hogy a csapatkivonások határideje „a német anyagi és pénzügyi támogatás nagyságától” függ. Szeptember 5-én a teljes összeget szovjet részről 36 milliárd márkában állapították meg, Kohl azonban csak 8 milliárdot ajánlott; végül 15 milliárd márkában állapodtak meg.

Az 1990. szeptember 12-én Moszkvában rendezett utolsó 2 + 4 találkozón aláírták „A Németországra vonatkozó befejező szabályozás szerződését”, amelynek tíz cikkelye jogilag is véget vetett a második világháborúnak. A békeszerződést helyettesítő nemzetközi jogi szerződés rögzítette Közép-Európa 1945 utáni területi állapotát, és közös döntéssel lezárta a Németországot érintő területi kérdéseket. Megállapította, hogy az egyesített Németország az NSZK, az NDK és Berlin területeire terjed ki. Szorgalmazta a Németország és a Lengyel Köztársaság közötti határok nemzetközi jogi szerződéses megerősítését, amire 1990. november 14-én került sor. Megerősítették az erőszakról való lemondást; az egyesült Németország lemondott az ABC-fegyverek előállításáról és birtoklásáról. A Bunderwehr létszámát 370 ezer főben korlátozták. Az államközi viszonyokban a fegyverzetet és a haderőlétszámot az ENSZ alkotmányához és chartájához kapcsolták. A Szovjetunió ismét garantálta, hogy haderejét 1994 végéig teljesen kivonja Németországból. A szovjet katonaság kivonása után német NATO-csapatok is állomásozhatnak az öt új tartományban, de nem rendelkezhetnek atomfegyver-hordozó eszközökkel. E területen 1994

után sem engedélyezik külföldi csapatok és nukleáris eszközök elhelyezését. Genscher sürgetésére megállapodtak abban, hogy 1990. október 1-jén aláírják azt a dokumentumot, amely a német egyesítés napján felfüggeszti a négy hatalom jogait Németországra mint egészre és Berlinre vonatkozóan. Az egyesített Németország szabadon dönthetett szövetségi hovatartozásáról. E napon az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet tagországai New Yorkban tartott külügyminiszeri értekezletén tudomásul vették és üdvözltek a szerződést és egyéb megállapodásokat. A 34-re csökkent tagországok vezetői 1990. novemberi párizsi csúcstalálkozójukon aláírták Európa alkotmányát, a Párizsi Chartát.³³

1990. október 9-én szovjet–német egyezményt írtak alá egyes átvezető intézkedésekről, amely rögzítette az öt új tartomány területén 1994 végéig tartózkodó szovjet katonák költségeit, hazaszállításuk és otthoni elhelyezésük körülményeit. Október 12-én újabb szovjet–német egyezményben részletesen rögzítették a szovjet csapatoknak az NSZK-ban való meghatározott időtartamú állomásoztatását és tervszerű kivonását. November elején pedig húsz évre szóló egyezményt kötöttek a két ország gazdasági, ipari és tudományos-műszaki együttműködéséről. A szovjet–német jószomszédi, partnerségi és együttműködési szerződést Gorbacsov és Kohl 1990. november 9-én írta alá a bonni Schaumburg palotában. Ebben a felek hangsúlyozták a múlt végérvényes lezárásának kívánságát, és kifejezték meggyőződésüket, hogy új, közös érdekeken alapuló egyesült Európát teremtenek.³⁴ Németország belső egyesítése azonban további nehézségekkel járt.

■ JEGYZETEK

1. Németh István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*. Aula Kiadó, Bp., 2004. 537.
2. Uo. 539.
3. Uo. 540–541.
4. Uo. 542.
5. Uo. 542.
6. Uo. 544.
7. Uo. 545.
8. Az MSZMP KB Külügyi Osztály tájékoztatója (1989. március). MOL V. főosztály M-KS-288 f. 32./1989/ 1. öe. 29. dok. Idézi Vági Attila: *Magyarország és a német egység (1989)*. In: Németh István: *A Német Demokratikus Köztársaság 1949–1990. Összegzés és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2010. 113.
9. Uo. 112.
10. Uo. 116.
11. Uo. 119–120. A Páneurópai piknik történetéhez kapcsolódó előadásokat lásd Gyarmati György (szerk.): *A Páneurópai piknik és a határáttörés (1989)*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009.
12. Az esetet részletesen feldolgozza Szalay Péter 2006-ban készült *Határeset* című dokumentumfilmjében
13. Oplatka András: *Egy döntés története. Magyar határnyitás – 1989. szeptember 11. nulla óra*. Helikon Kiadó, Bp., 2008. 202.
14. Uo. 204–205.
15. Hanns Jürgen Küsters – Daniel Hofmann [Bearbeitet]: *Dokumente zur Deutschlandspolitik. Deutsche Einheit*. Sonderedition aus der Akten des Bundesamtes 1989/90. R. Oldenbourg Verlag, München, 1998. 378.
16. Uo. 379.
17. Uo.
18. Oplatka András i. m. 214.
19. Uo. 226–227.

20. Horváth István – Németh István: ... és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990). Magvető, Bp., 1999. 377.

21. Uo. 392.

22. Németh István: Németország története... i. m. 553.

23. Uo.

24. Uo. 556–557.

25. Uo. 557.

26. Uo. 557–558.

27. Uo. 559–560.

28. Uo. 560.

29. Uo. 561.

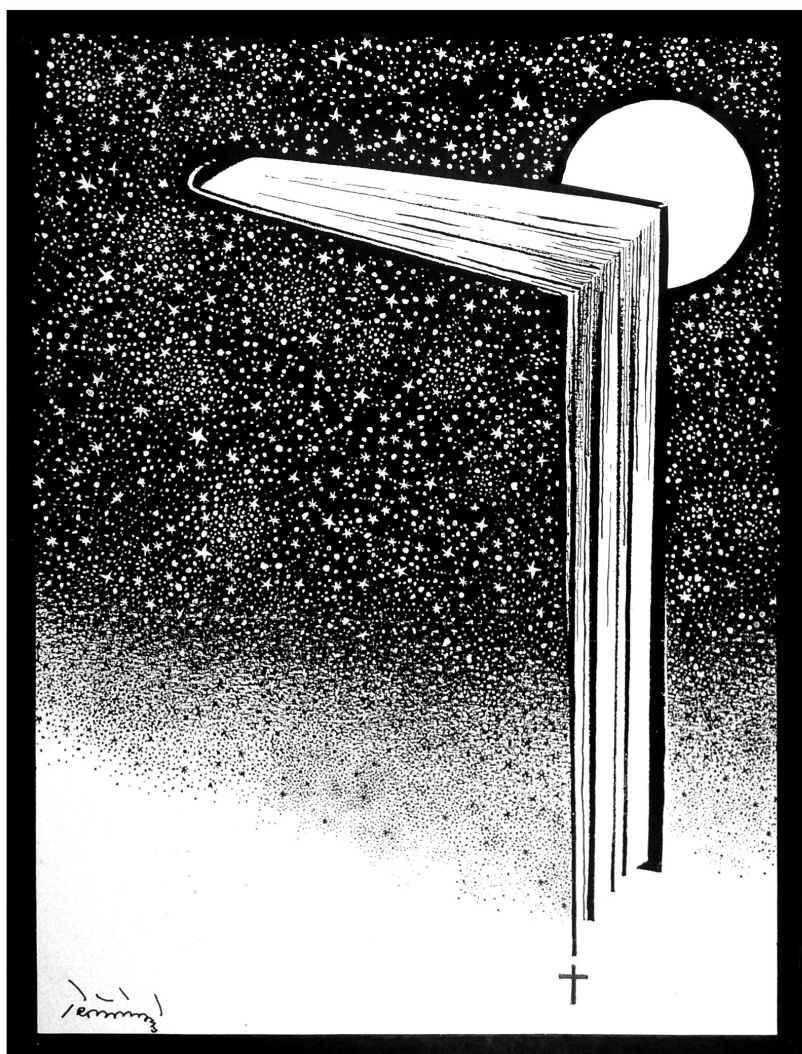
30. Uo. 563.

31. Uo. 563–564.

32. Uo. 564–565.

33. Uo. 565.

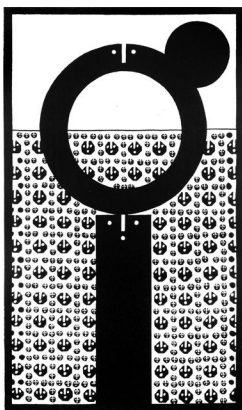
34. Uo. 566.

MARKÓ BÉLA

HOGYAN VÁLTSUK RENDSZERÜNKET?

A romániai rendszerváltás néhány tanulsága

Úgy tűnik, még ma sem vagyunk biztosak benne, hogy miképpen kell kommunizmusból kapitalizmust csinálni, három évtized múltán is egy félig báb, félig lepke állapotban leledzik Románia. És ha körülnézünk: nem csak Románia.

Rendszerváltásként kezdődött, és rendszerváltozás lett belőle. Talán így lehetne meghatározni röviden mindazt, ami 1989 után történt Romániában. Tudom, másutt is viták vannak a pontos fogalomhasználatról, például Magyarországon is, és készséggel elismerem, hogy az ottani, viszonylag békés átmenetet inkább lehet változásként vagy változtatásként emlegetni, míg nálunk erőszakos eszközökkel kellett a nacionálkommunista diktatúra vezetőit eltávolítani. De én most elsősorban nem a módszerekre gondolok, hanem a változás mélységére. Hiszen máshol talán lassabban ment végbe a fordulat, nem egyik pillanatról a másikra, viszont nem is maradt annyi hordalék utána, mint nálunk. Lehet ugyan utólag Romániában is vitázni arról, hogy forradalom, népfelkelés vagy államcsíny zajlott-e azokban a napokban, de akkor az utcára tódult tömegek kétségtelenül egyet akartak: mindenestül szemétre dobni az előző rendszert, vagyis teljes egészében kicserélni valami mással. A kérdés az, hogy tudtuk-e akkor, mi is ez a más, és miképpen kell elképzelni az ország új politikai és közigazgatási struktúráját, milyen alkotmányos keretek között kellene működnie az új rezsimnek. Tudtuk is, nem is. Nyilván tudtuk, hogy mit kell megtagadnunk: azt a pártállamot, amely állampolgá-

rait folyamatosan éhezetti, felügyeli és terrorizálja. Hiszen alapjában véve valószínűleg nem államcsíny, de nem is forradalom buktatta meg Nicolae Ceaușescu, hanem éhséglázadás. Ez a heves tagadás kovácsolta egységbe néhány napra Románia népét oly mértékben, hogy még a diktátorházaspár származási kirakatperét és kivégzését is jóváhagyólag, a megtisztulás eufóriájával fogadtuk mindannyian, mint egyfajta szükséges áldozatot az új rend oltárán. Később megjelentek, persze, ezzel kapcsolatosan is ellenvélemények, csak hogy én ezt képmutatásnak tartom, mert akik ma jogállami érvekkel kifogásolják az akkor történeteket, többnyire maguk is jól tudják, hogy sokkal véresebb is lehetett volna a leszámolás.

De annyi biztos, hogy a határozott tagadás nem járt együtt ugyanolyan határozott állítással. Más szóval: nem voltunk felkészülve a teljes rendszerváltásra, kinek-kinek volt ugyan valamelyes elképzelése róla, ám ebből nem állt össze egy közös jövőkép, és így magyarázható, hogy az addigi párt- és államvezetés második-harmadik vonalából előrébb léphettek azok, akik viszont ismerték a hatalom megszerzésének és megtartásának módszereit, és próbálták reformmá „szelídíteni” a forradalmi változásokat. Nekünk, magyaroknak talán annyiban volt könnyebb, hogy nemzeti követeléseinkkel kapcsolódhattunk a két világháború közti erdélyi magyar értelmiség által kidolgozott alapelvekhez, illetve a második világháború után beindult és néhány évig még működő oktatási, művelődési, közigazgatási intézményekhez. Nagyjából tisztában voltunk azazal, hogy mit kellene a készülő alkotmányba és az új törvényekbe bevenni, és hogy milyen intézményi keretet kellene létrehozni ezeknek a rendelkezéseknek az alkalmazására. A hetvenes-nyolcvanas években már titokban kézzől kézre jártak azok a dokumentumok, tanulmányok, elemzések, statisztikák, amelyek valóban segítettek egy másfajta magyar-román viszony megtervezésében. Ilyen értelemben készültünk, készültem magam is a diktatúra utáni új helyzetre, de arról fogalmunk sem volt, hogy ez mikor lesz időszerű, még az 1989. decemberi fordulatot megelőző hónapokban sem vehette biztosra senki a változást. Zajlottak a közeliünkben a gorbacsovi reformok, de a Ceaușescu-rémuralom már-már rendíthetetlennek látszott az utolsó pillanatig. Ami minket illet: ismétlem, a kisebbségi jogok „rendszerváltására” talán felkészültünk – bár nem teljesen mégsem, erre majd visszatérek –, viszont vajmi keveset tudtunk arról, hogy pontosan milyen is legyen az a demokratikus berendezkedés, amelyben az úgynevezett kisebbségi jogok valóban működni fognak, és jóllehet pótolni próbáltuk ezt a mulasztást, a késés már-már fatálisnak bizonyult. De amint mondtam, mi legalább tudatában voltunk annak, hogy a romániai társadalom egy bizonyos részének, a magyar közösségnek milyen egyéni és kollektív jogokra, milyen intézményekre lenne szüksége. Vagy legalábbis voltak mintáink, amelyekre támaszkodhattunk. Ha most visszagondolok, talán mégsem ártott volna az előttünk járók által kidolgozott és ideig-óráig működtetett modellek egyikét-másikat sokkal kritikusabban szemlélni, és nemcsak a restitúció kérdésében folytatni párbeszédet, hanem a modernizáció irányát is végigbeszélni, és abban is konszenzusra jutni. Csak hogy ez az ellentmondás a restitúciós

vagy restaurációs és a modernizációs elképzelések között az egész romániai társadalom közös dilemmája volt tulajdonképpen, nem csupán a miénk, és szerintem ennek tisztázatlansága miatt lett végül is a rendszerváltásból csak rendszerváltozás.

Holott az előző rezsim kezdeti szenvedélyes, már-már zsigeri elutasítása lehetővé tette volna, hogy az új román vezetés a környező országokhoz képest is tiszta lappal induljon, és radikálisan új rendszert léptessen életbe. Ehhez viszont minden bizonnyal az kellett volna, hogy az „új” román vezetés ne „rég-új” legyen valójában, illetve az akkor egy rövid ideig meglehetősen nagy befolyásra szert tevő értelmiségieknek – románoknak is, magyaroknak is – felkészültebben kellett volna elemezniük, majd érvényesíteniük is, hogy mi az, amit „restaurálni” kell, és hol van szükség új megoldásokra, vagyis modernizációra. Példának okáért a tulajdonkérdésről, tehát a restitúcióról is meglehetősen zavaros, ellentmondásos rendelkezések születtek, amíg aztán elfogadtuk a *restitutio in integrum* elvét, amit egyébként szintén nem lehetett teljes mértékben megvalósítani, és emiatt nem is alkalmazták következetesen a vonatkozó törvényeket, visszaélés visszaélést követett. Miközben a restitúciós törvények sokkal radikálisabbak lettek végül, mint a környező országokban, például Magyarországon, a következtelen törvényalkotás sokkal több elégedetlenséget is szült nálunk, mint az itteniekhez képest csak részleges, többnyire kárpótlás jellegű megoldások másutt. A lényeg: úgy próbáltunk felépíteni egy új rendszert Romániában, hogy az elvi-eszmei alapokat nem tisztáztuk már kezdettől fogva. Megelégedtünk azokkal a szándéknyilatkozatokkal az új államhatalom és az újonnan megalakult vagy újjáalakult politikai pártok részéről, hogy nyugati típusú demokráciára van szükségünk Romániában, és hogy fel kell zárkóznunk Nyugat-Európához, de arról nem nagyon beszéltünk, hogy tőlünk nyugatra is többféle államforma létezik, az Európai Unión belül is vannak parlamenti köztársaságok, elnöki vagy félelnöki rendszerek, sőt, monarchiák is. Ez a tisztázatlanság oda vezetett, hogy az 1991 végére elkészült alkotmány is tele van félreérthető rendelkezésekkel, mint ahogy az alkotmány elfogadás előtt már létrejött intézményrendszerben is, beleértve az igazságszolgáltatást, fellelhetők az egymástól sok mindenben különböző német, francia vagy brit modellekből átemelt megoldások. Ugyanakkor hiányzott 1989 rendszerváltó értelmiségének saját demokráciafelfogása, amit részben ezekből a nyugati mintákból, részben valóban az elmúlt évszázad itthoni tapasztalataiból kellett volna leszűrni.

Ha oszlatni akarjuk a rendszerváltás vagy rendszerváltozás körüli „ösködöt”, először talán arról kellene beszélnünk, amire többé-kevésbé fel voltunk készülve mégis. Ugyanis egyébként a demokrácia olyan alapvető problémáiról, mint a pártalapítás, pártfinanszírozás, választási rendszer stb., sokszor egészen zavaros vélemények hangzottak el a különböző tanácskozásokon, többek közt az 1990 első hónapjaiban működtetett ideiglenes parlamentben, az úgynevezett Nemzeti Egységtanácsban is. Ilyen szempontból a Romániai Magyar Demokrata Szövetség sem volt kivétel. Ezzel szemben mi legalább tudni véltük, hogy milyen kisebbségjo-

gi rendelkezéseket akarunk elfogadtatni, és milyen oktatási, művelődési, közigazgatási intézményeket kell létrehoznunk. Később természetesen rá kellett jönnünk, hogy elég gyakran választottuk mi is a könnyebb utat: azzal érveltünk, azt akartuk reprodukálni, ami már volt. Van ennek magyarázata, hiszen a spanyolviaszt nem érdemes újra feltalálni, csak-hogy végig kellett volna gondolni azt is, hogy a román–magyar együttélés pozitív példáit azért lehetett eltüntetni 1989-ig szinte nyomtalanul, mert maga a rendszer nem volt demokratikus, és a kollektív kisebbségi jogok sincsenek biztonságban ott, ahol hiányoznak vagy sérülnek az egyéni jogok, illetve a demokrácia általános játékszabályai. Pedig ezt az összefüggést az RMDSZ legelső dokumentumai már egyértelműen megfogalmazták:

„Ebben a felelősségtudatra kötelező pillanatban hazánk összes állampolgárával együtt a legfontosabbnak a népi forradalom győzelmének stabilizálását véljük, és felhívunk mindenkit: támogassa a Nemzeti Megmentési Front Tanácsának, országunk hadseregének, az egész népnek erre irányuló erőfeszítéseit, vegyen tevékenyen részt bennük. Ez létérdeke és kötelessége minden állampolgárnak nemzetiségi különbség nélkül, s ugyanakkor a demokratikus kibontakozás előfeltétele” – jelenti ki az RMDSZ Ideiglenes Intéző Bizottságának Domokos Géza által aláírt, 1989. december 25-én keltezett *Kiáltványa*. Ugyanebben a dokumentumban az is benne van, hogy a szövetség alapítói az általános „demokratikus kibontakozással” egyidejűleg sajátos céljaink megvalósulásáért kívánnak dolgozni: „Célunk, hogy szoros együttműködésben más demokratikus szervezetekkel biztosítsuk nemzetiségünk közösségi jogainak tiszteletben tartását, valamint a tényleges gyakorlásukhoz szükséges intézmények és testületek létrehozását.” A *Kiáltvány* „a romániai magyarság önrendelkezési jogának elvi alapján [...] szükségesnek tartja:

- A nemzetiségi képviselőt biztosítását a törvényhozásban, az államigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, közösségünk választotta, illetve jelölte személyek által, akik nemzeti kisebbségünk bizalmát élvezik.

- Anyanyelvű oktatási hálózat kiépítését az óvodától a tudományegyetemig, önálló szakfelügyelettel és irányítással.

- A magyar nemzetiség saját művelődési és tudományos intézményeinek létrehozását és működését.

- A közigazgatásban és igazságszolgáltatásban a magyar nyelv használatát szabályozó és biztosító törvényes intézkedések kidolgozását.

- Nemzetiségügyi Minisztérium létrehozását, valamint a szükséges nemzetiségi képviselőt biztosítását az államigazgatás központi és helyi szerveiben.

- Kollektív nemzetiségi jogaink alkotmányos szavatolását, s ezek biztosítását a törvényeinkben, a végrehajtási utasításokban és a gyakorlatban.

A romániai magyarság természetesnek és méltányosnak tartja, hogy fenntarthassa és ápolhassa kapcsolatait a magyar nemzet más részeivel; ez a jog elmélyíti állampolgári hűségünket a szabad, demokratikus Románia iránt. E jog alapján építeni kívánjuk a román és magyar nép közötti együttműködést, minthogy a romániai magyar nemzeti kisebbséget

kultúrája, történelme, hagyományai elválaszthatatlan szálakkal fűzik a magyar nemzethez.”

1990. január 13-án Marosvásárhelyen, az RMDSZ országos tanácskozásán már *Szándéknyilatkozatnak* nevezett részletes programot is elfogadtak a küldöttek. Ebben egyrészt meghatároztuk a szövetség „felépítését és működését”, másrészt a december 25-i *Kiáltványhoz* képest sokkal részletesebben beszéltünk gazdasági, szociális, oktatási, művelődési, ifjúságpolitikai elképzeléseinkről. De aki figyelmesen összeveti a két dokumentumot, azt is észreveheti, hogy bár jóval több konkrétumot tartalmaz a második, egyúttal mintha óvatosabb is lenne. A Nemzetiségügyi Minisztérium – amely más elnevezéssel majd 1996-ban mégis meg fog valósulni – itt nem került szóba, és valamiért a nyilvános anyanyelvhasználatra sem tér ki külön a szándéknyilatkozat, viszont megjelenik benne „a Kolozsváron visszaállítandó Bolyai Tudományegyetem”. A figyelmes olvasó még így is arra a konklúzióra juthat, hogy a kisebbségjogi „rendszerváltás” igénye radikálisabb, mint az olyan általános célkitűzések, hogy: „a centralizált gazdaságirányítás fölszámolása”, „szabad szakszervezetek létrehozása” stb. A mezőgazdaságról is eléggé visszafogottan nyilatkoztunk akkor: „Szövetségünk indítványozza, hogy mindenütt, ahol a termelőszövetkezetek nem működnek gazdaságosan, a tagság szabad döntése alapján számolják fel a szövetkezeti gazdálkodást.” Az elállamosított ingatlanok visszaszolgáltatására vonatkozó passzusok sem igazán határozottak, a *Szándéknyilatkozat* III. fejezetének 9. és 10. pontja beszél erről: „Szövetségünk kezdeményezi a közbirtokossági földek, erdők, legelők kisajátítására vonatkozó 1948-as jogsértő intézkedés fölülvizsgálását”, illetve „Szövetségünk egyetért egyházközösségeinknek azzal a törekvésével, hogy vizsgálják felül az egykori községi és falusi birtokok kisajátítását elrendelő intézkedéseket”.

Mi történt 1989. december 25. és 1990. január 13., vagyis a bukaresti *Kiáltvány* és a marosvásárhelyi *Szándéknyilatkozat* elfogadása között? Attól eltekintve, hogy az árnyalt vagy megengedő fogalmazás egyes esetekben indokolt, sőt kívánatos volt, elmondhatjuk, hogy ebben a szűk három hétben eldőlt a rendszerváltás vagy rendszerváltozás dilemmája, az utóbbi javára, és ez bizonyos mértékben visszahatott a magyar követelésekre is, de még drasztikusabban fékezte le a társadalom gyors demokratizálásának szándékát. Nem lehet néhány nap alatt tabula rasát teremteni, persze, és hosszú időt vesz igénybe egy új intézményrendszer kialakítása is. Ezzel természetesen én is egyetértek, és utólag is azt gondolom, illúzió volt elhinni, hogy rövid idő – nem néhány nap, de néhány hónap – alatt az alapvető viszonyok teljesen átrendezhetők, legyen szó az etnikai kérdésről vagy általában a társadalmi együttélésről. Amikor az első forradalmi napok lázában mindannyian türelmetlenül tettünk-vettünk, azt is mondtam kollégáimnak: amennyiben attól kell félnünk, hogy amit most nem oldunk meg, azt később már nem is tudjuk megoldani, akkor az sem sokat ér, amit most megvalósítunk, mert később vissza fogják csinálni. Sok igazság van ebben is természetesen. De az a három hét mégsem csak azért volt sorsdöntő, hogy lelassította a demokratizálódási folyamatot és

ezzel együtt a magyar problémák rendezését, hanem megváltoztatta a prioritásokat is, olyan értelemben, hogy a teljes hatalomátvétel helyett a stabilitás kérdését hozta előtérbe. A társadalmi-etnikai ellentétek felszítése, illetve már rögtön a december 21–22-i forradalom után a közvéleménynek a külső veszéllyel és a belső terrorakciókkal való zsarolása megakadályozta a további hatalommegosztást, és ami ennél is nagyobb baj, lehetetlenné tette egy össztársadalmi konszenzus megteremtését arról, hogy miképpen kellene kinéznie Romániának már a közeljövőben. Mindent átrendezni nem is lehetett volna, de az átrendezés célját és az odavezető lépéseket sokkal pontosabban meg lehetett volna jelölni. Konszenzus hiányában később bizony sok minden felemásra sikeredett, vagy éppenséggel gellert kapott, ahogy mondani szokták.

Lehetett volna-e másképpen? Talán igen, de erre akkor is igen kevés volt az esély. Amint említettem, egy diktatúrában nincsen mód a változás előkészítésére, legfeljebb konspiratív körülmények között, nagyon szűk körben próbáltuk megtervezni – nem a jövőt, hanem – a pillanatnyi kitörési irányt. Az egyén számára megoldás volt esetleg a kitelepülés, netán a szökés a zöld határon át, viszont a kollektív jövőt még elképzelni is nehéz volt. Emlékszem, Marosvásárhelyen 1989 októberében néhányan összegyűltünk, és addig jutottunk el, hogy létre kell hozni egy földalatti szervezetet, de ez a cseppet sem kockázatmentes vállalkozás is inkább csak egyfajta eszközkeresés volt a még valójában nem is tisztázott célok majdani megvalósításához. A diktatúra bukása után látszólag semmi akadálya nem volt a tisztázó vitának, sem az azt követő megfontolt, de kellő gyorsaságú előrehaladásnak a közösen megjelölt úton. Csakhogy már az RMDSZ idézett december 25-i *Kiáltványában* is megjelenik a Ion Iliescuék által manipulált félelem: „a legfontosabbnak a népi forradalom győzelmének stabilizálását véljük”. Abban az egzaltált, hol euforikus, hol hisztérikus kollektív idegállapotban természetes volt a stabilitásra felhívni a figyelmet. Ezt mind így gondoltuk. De visszatekintve azt kell mondanom, hogy igazából nem a visszarendeződéstől rettegtek, akik a hatalmat ideiglenesen gyakorolták, hanem a kiteljesedő, tényleg forradalmi rendszerváltástól. Reformot akartak, nem forradalmat. Az új elnök, Ion Iliescu neve már évekkel azelőtt közszájon forgott, a Ceaușescu-rendszer kegyvesztett politikusát a megreformált kommunizmus potenciális vezetőjeként emlegették, és erre ő kiválóan alkalmas lett volna, de a körvonalazódó rendszerváltásra nem. Kapóra jött hát neki is, a körülötte levőknek is a visszarendeződéssel való rémisztgetés, hiszen így lassítani lehetett a túlságosan előreszaladókat. Ugyanakkor a magyar–román viszonyban meg magától értetődően nem a diktatúra nacionalista politikájának, hanem a Trianon előtti állapotoknak a visszatérésével riogatták a román többséget. Nem véletlen, hogy az Erdély – minden józan ember számára teljesen valószínűtlen – elvesztését vizionáló jelszavakat skandáltak a tüntető románok 1990 márciusában Marosvásárhelyen és Erdély-szerte máshol is. 1990 legelején néhány hét alatt a reform legyőzte a forradalmat, a rendszerváltozás a rendszerváltást. Ez történt nemcsak általában a demokratikus átalakulással, hanem a magyar–román viszony rendezésével is.

Mivel a román közvéleményt nagyon hamar a magyarok ellen tudták fordítani, a bukott rezsim háttérbe húzódott, de továbbra is befolyással bíró haszonélvezői, a magyar vezetők is próbálták elkerülni a gyanút, hogy egyrészt magyarországi revíziós szándékok, másrészt erdélyi irreudenta nosztalgiaik irányítanák őket. Ennek ellenére a magyar jogsérelmeket is még mindig hatásosabban lehetett szóvá tenni, ha a kommunisták által felszámolt jogokra vagy intézményekre hivatkoztunk. Így aztán a Trianon utáni és a Ceaușescu-féle nacionálkommunizmus előtti néhány évtizedből vettük a példákat, ami gyakran segített is, viszont ezáltal mi magunk is a múlt foglyaivá lettünk valamiképpen, ami egyébként az új demokratikus rendszer sebtében, legtöbbször kellő elméleti megalapozás nélkül kialakított intézményeire általában is jellemző volt. A kétkamarás parlamentet például a hagyományra hivatkozva hozták létre, de eltérően a tizenkilencedik század végétől és a huszadik század első felétől, ma semmi értelme sincs annak, hogy van külön szenátus és képviselőház. De erről is beszélek még később, most a kisebbségjogi követelések restitúciós vagy restaurációs jellegéről hoznék fel néhány példát, hiszen a múltból tanulni kell, egyik-másik részletét reprodukálni is érdemes, de nem ennyi történt: az egész romániai társadalom – és ezen belül valamilyen mértékben az erdélyi magyar társadalom is – magáévá tette azt a tévképzetet, hogy a jövő a tegnap, illetve a tegnapelőtt volt, és hogy a negyven esztendeig tartó kommunizmust egyszerűen meg nem történtté kell tenni, és ott folytathatjuk, ahol abbahagytuk. Érdekes módon ez a különös időutazás megfelelt a forradalom után hatalomra került reformkommunista vezetőknek is, akik eredetileg csak korrekciópártiak voltak, és az elmúlt rezsim „torzulásait” akarták kiiktatni, nem pedig a „vívmányait”, de ha már nem lehetett elkerülni, egy tessék-lássék restitúciótól – tulajdonok, intézmények, jogok visszavételétől – mégis kevésbé féltek, mint az ismeretlen jövőtől. Nemcsak ők tartottak a nyugati típusú modernizációtól egyébként, hanem a villámgyorsan újjáalakult román történelmi pártok, a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt, a Nemzeti Liberális Párt és a Román Szociáldemokrata Párt is inkább a két világháború közti időszakra hivatkozott, bár köztük azért voltak olyanok is, akik rögtön a forradalom után tértek vissza az emigrációból, és ők viszont sűrűn éltek a nyugati példákkal. Velük szemben az új hatalom legfőbb érve az volt, hogy nem ettek velünk együtt „szójas szalámit”, vagyis nem éheztek, nem fáztak úgy, mint mi, akkor hát most hallgassanak. Azokat pedig, akik a kommunista rezsim rettegett intézményeit, elsősorban az annak idején politikai rendőrségként működtetett titkosszolgálatot akarták volna szélnék eresztetni és más emberekkel újjászervezni, azzal lehetett elhallgattatni, hogy amikor kívülről és belülről is veszély fenyegeti az államot, kiszolgáltathatnák Romániát ennek a fenyegetésnek. Minket, magyarokat főként a szeparatizmus vádjával próbáltak megakadályozni abban, hogy például önálló iskoláinkat visszaállítsuk, mivel ez első lépés lehet az Erdély visszacsatolásához vezető úton. Ezzel együtt, ismétlem, legnyomósabb érünk mégis a restitúció volt nekünk is, de természetesen nem a Trianon előtti helyzetre hivatkoztunk, hanem azokra a jogokra,

amelyekkel már a román állam keretein belül, de még a nacionálkommunista korszak előtt rendelkezünk. Könnyebbnek látszott egykori iskoláinkat, az önálló kolozsvári magyar egyetemet vagy a tőlünk elállamosított javakat visszakérni, mint teljesen előzménytelen megoldásokat javasolni. Segítettek ezek a hivatkozások a magyar nyelv nyilvános használatával kapcsolatos tárgyalásokon is. Nem felejtettem, hogy amikor 1996-ban kormányra léptünk, és legnagyobb koalíciós partnerünk, a Kereszténydemokrata Nemzeti Parasztpárt vezetőivel az anyanyelvhasználatról vitázva egy adott pillanatban patthelyzet alakult ki köztünk, legmeggyőzőbb érvem az volt számukra, hogy pártjuk egyik alapítója, az erdélyi Iuliu Maniu, aki 1918 és 1920 között az Erdélyt adminisztráló Kormányzótanács vezetője volt, maga is „egyötödös”, vagyis 20 százalékos anyanyelvhasználati rendelkezést adott ki, és legalább ezt kérjük mi is. Azt tapasztaltam, hogy egy ilyen példa minden más mai, európai hivatkozásnál többet ért, miközben egyfolytában azt hallottam tőlük is, de főleg Ion Iliescuéktól, hogy ami Európának megfelel, az nekünk is jó. A valóságban az itthoni, a kommunizmus kezdeti szakaszából vagy a két világháború közti időszakból származó megoldásokat sokkal könnyebben elfogadták. Ezzel viszont az volt a baj, hogy bár annyi történelmi kudarc vagy helybentopogás után Romániának is, nekünk is a modernizációt kellett volna támogatnunk, mindannyian tradicionalista elképzeléseket kezdtünk propagálni, egy olyan román–magyar együttélési modellt, amely soha nem működött igazán jól, és az eddigi megoldások különben sem tudták ellensúlyozni a térség népeinek nemzetállami törekvéseit, amelyek csak szenvedést okoztak egész Európának. Ennek ellenére az utóbbi időben ezt a nemzetállami koncepciót is kezdik felmelegíteni Kelet-Közép-Európa országai, sőt a román pártok rögtön a forradalom után beerőltették az alkotmányba, hogy Románia nemzetállam, ami soha nem volt igaz, most sem, hála Istennek.

Érdekes, hogy egyetlenegy – véleményem szerint a legfontosabb – megoldásra nem hivatkoztunk emlékezetem szerint szinte egyáltalán azokban az első hetekben, hónapokban. A Magyar Autonóm Tartományra gondolkodok, amelyről nekem akkor is, később is az volt a véleményem, hogy amennyiben akár üres formaként is megmarad a forradalomig, ma egészen más helyzetben lenne a Székelyföld, de Erdély többi része is. Van, persze, magyarázata ennek a hallgatásnak. Egyrészt már egy iskolaszétválasztási kísérlet is a szeparatizmus vádját vonta a fejünkre Marosvásárhelyen, és az így felszított indulatok végül a márciusi polgárháborús helyzetbe torkolltak. Másrészt köztudomásúlag szovjet mintára – és utasításra – jött létre 1952-ben a Magyar Autonóm Tartomány, és nemcsak a románok, hanem a magyarok is gyanakvással fogadták az ilyen Moszkva által diktált megoldásokat, holott a szovjet kirakatpolitika mögött – a kirakat mögött –, az álságos orosz asszimilációs szándékok ellenére, voltak pozitívumok is, a Szovjetunióban itt-ott a kis népeket talán mégis segítették a túlélésben ezek az autonómiák. Végül pedig, miközben az autonómia fontos célunk volt, az erdélyi magyar értelmiségiek többsége valami furcsa ellenszenvvel gondolt vissza az egykori Magyar

Autonóm Tartományra, amely 1960-tól Maros – Magyar Autonóm Tartományra alakult, levágták róla Háromszéket, és hozzácsatoltak néhány román többségű kisértő, majd 1968-ban Románia közigazgatási átszervezésekor ezt is megszüntették (ami azt is bizonyította, hogy a román pártvezetés mégsem tartotta olyan ártalmatlannak ezt az autonóm tartományt). Visszatérve a magyar értelmiségiek véleményére: azért voltak fenntartásaik az autonóm tartománnyal szemben, mert úgy érezték, hogy a Magyar Autonóm Tartományban ideiglenesen ugyan felduzzasztották az oktatási és művelődési intézményeket, máshol viszont, Kolozsvártól Nagyváradig, ezt ellensúlyozandó, sok mindent el fognak sorvasztani. Nem hoztuk hát szóba a Magyar Autonóm Tartományt az első napokban, és később már egy-egy iskoláért is közelharcot vívtunk. Ott szerepel viszont minden későbbi dokumentumunkban a Bolyai Egyetem. Tanácskozásainkon gyakran felállt valamelyik kollégánk, és követelte, hogy semmilyen más felsőoktatási megoldást ne fogadjunk el, amíg az önálló állami magyar egyetem Kolozsváron be nem indul. Dupla vagy semmi, úgymond, és csak azért lett belőle mégis valami, mert egy idő után mindenkinek be kellett látnia, hogy ami a forradalom utáni első napokban nem valósult meg, azt már csak nagyon lassan, lépésről lépésre lehet kiküzdeni. Végül is nem az volt a hiba, hogy nem siettünk egyik napról a másikra mindent megoldani, hanem hogy nem teremtettük meg kezdetől fogva a későbbi teljes rendszerváltás feltételeit, és nem hátrítottuk el a lehetséges akadályokat. Amint az nagyon hamar kiderült, alkalmazni kellett volna az 1990. március 12-én elfogadott *Temesvári Kiáltvány* nyolcas pontját, amely megtiltotta volna a régi rendszer különböző szintű vezetőinek és a gyűlölt titkosrendőrség tagjainak a közéletben való részvételt: „...javasoljuk, hogy a választási törvény tiltsa meg az első három törvényhozási ciklus idejére a volt kommunista funkcionáriusok és a Securitate volt tisztjeinek jelölését bármilyen listán. [...] Amíg a helyzet nem konszolidálódik, és amíg meg nem történik a nemzeti megbékélés, nekik kötelezően távol kell maradniuk a közélettől.” Ezt a nyolcas pontot az RMDSZ elfogadta, holott a szövetségben kezdettől fogva nem voltak olyanok, akiket kollaborációval lehetett volna vádolni, és azt az egykét pártfunkcionáriust, akik nálunk próbálkoztak, már annak idején elutasítottuk. Domokos Gézá, aki egy ideig a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának póttagja volt, senki sem tartotta a „pártnomenklátúra” tagjának, éppen ellenkezőleg, tiszteltük mindazért, amit a Kriterion Könyvkiadó igazgatójaként tett, ő mégis erre a nyolcas pontra (is) hivatkozott, amikor 1992-ben úgy döntött, hogy 1993-as kongresszusunk után nem vállalja az RMDSZ-elnökséget. Nagy szükség lett volna rá később is, de talán példát akart statuálni visszalépésével.

Az RMDSZ-ben valóban nem jutottak szóhoz a régi rendszer kiszolgálói, viszont a tömegek dühének csillapultával sorra tűntek fel a közéletben az egykori másod- vagy harmadvonal funkcionáriusai, és Marosvásárhely márciusának ürügyén az addig kispadra küldött, de továbbra is készenlétben álló titkosszolgálat is nyilvánosság elé léphetett ismét. Nem Securitate volt immár, hanem Román Hírszerző Szolgálat, de nagyrészt

ugyanazokkal a „szakemberekkel” működött. Mert hát bizony a „szakmaiság” is erős érv ilyenkor a rendszerváltó indulatok lehűtésére és a teljes vagy részleges restaurációra is. Senki sem mondta, de mindenki restaurációt akart: ki a két világháború közti időszakot, ki a kommunizmust sírta vissza, az utóbbiak természetesen nem nyíltan tették ezt, hanem nacionalista jelszavakba, hazafias demagógiába, Erdély-féltésbe, magyarellenességbe csomagolták szándékaikat. De a jóhiszeműeket is tévútra vihetik ilyenkor a szakmai szempontok, sőt a rosszul értelmezett felelősség is. 1989. december 23-án reggel először gyűlt össze Marosvásárhelyen az akkor még hirtelenjében Testvériség Tanácsának nevezett megyei vezetőség, amelynek én is tagja voltam, és az új elnök, Király Károly egyik fontos figyelmeztetése volt, hogy a termelő és szolgáltató vállalatok éléről ne távolítsuk el egyelőre az igazgatókat, mert ez veszélyeztetheti a megye ellátását. Felelős vezetőnek valószínűleg így kellett gondolkoznia, de azóta is eszembe jut néha, hogy valamit valamiért: lehet, nagyot zökkent volna az ország, ha például a kompromittált „szakembereket” kivétel nélkül félreállítjuk, beleértve a különféle rendőri és titkosrendőri feladatokat ellátó intézményeket és az ügyészséget is, de akkor talán mégis lett volna esély belátható időn belül a szó szoros értelmében leváltani a rendszert. Így csak megváltoztattuk, de az utóbbi időben sokszor van olyan érzésem, hogy ismét erősödik az a rendőrállam, amelyet teljes mértékben soha fel nem számoltunk.

Valószínűleg sokkal határozottabban kellett volna kiállnunk a modernizáció mellett. Ezért a mulasztásért nekünk, magyaroknak sincs jogunk másra hárítani a felelősséget. A romániai magyar vezetőknek tudniuk kellett volna – tudták is, de a népszerűség kedvéért, mi tagadás, el-elfelejtették –, hogy egy Trianon után államiságától megfosztott, kisebbségi sorsba taszított közösség mindig konzervatív, mert idegeiben hordozza a változástól való félelmet. Szívesebben nézünk visszafelé, mint előre, hiszen a megidézett múlt hatalmat és dicsőséget kínál azoknak a magyaroknak, akiket most elnyom a más nyelvű többség. Szintén 1989. december 23-án, miután távollétében leváltottuk az addigi főszerkesztőt, azt mérlegeltük kollégáimmal az *Igaz Szó* szerkesztőségében, milyen nevet adjunk a lapnak, mert nyilvánvaló volt, hogy folytatnunk kell a munkát, de a teljes folytonosságot mégsem vállalhatjuk. Nagyon jellemző volt akkori gondolkodásunkra, hogy először az 1940 előtti erdélyi folyóiratcímek között keresgélünk, meg-megállunk az egykori *Termésnél* vagy *Pásztortűznél*, de nekem például túlságosan népinek tűntek ezek a címek, némi stílromantikát is kihallottam belőlük. A *Helikonnál* már-már lehorgonyoztunk mégis, de aztán kiderült, hogy a kolozsvári *Utunk* megelőzött, ők választották ezt az elnevezést. Ezzel aztán le is mondtunk a „restitúciós” szempontokról, és új nevet kezdtünk keresni, azt is mondhatnám, hogy a „modernizációt” választottuk. *Látó* lett az egykori *Igaz Szó*, ez is régi név tulajdonképpen, hiszen Batsányi János kétszáz esztendősen versétől kölcsönöztük, de az a vers maga is a megújulásról szól: „Vidulj, gyászos elme! megújul a világ, / S előbb, mint e század végső pontjára hág” (*A látó*). Bár eleinte sokan idegenkedtek tőle, tradíció és

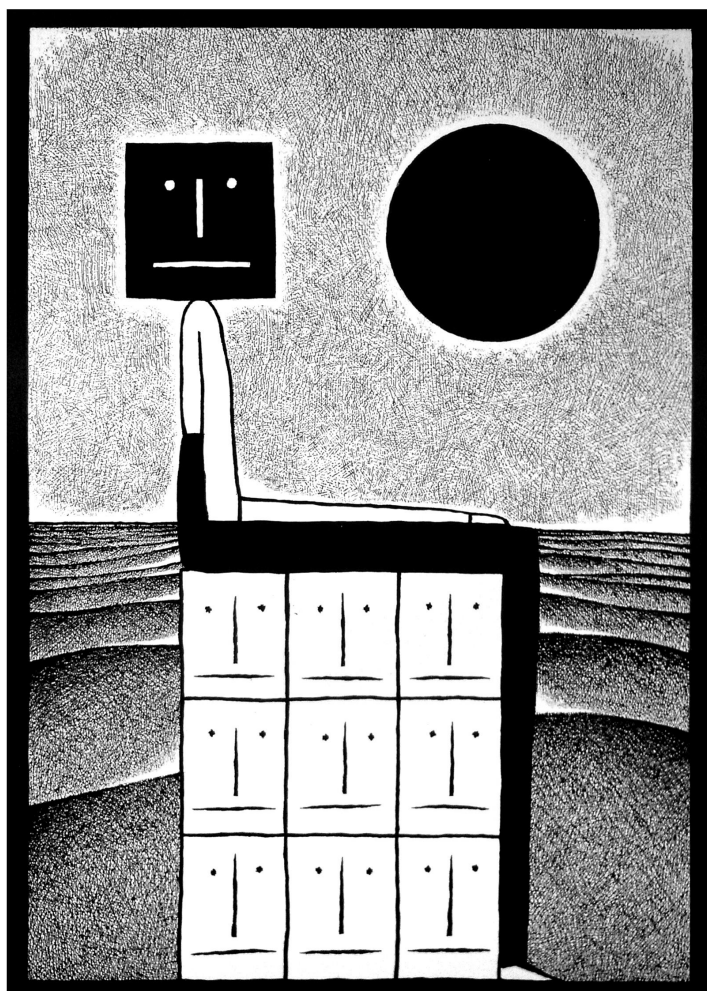
modernizáció egymásra talált ebben a döntésben, és számomra nem kétséges, hogy a politikában is ezen az úton kellett (volna) haladnunk. Ugyanis az anyagi javak restitúciója nélkül természetesen elképzelhetetlen lett volna a viszonylag gyors áttérés a szocialista tervgazdálkodásról a szabad piacgazdaságra, és ehhez nemcsak az elállamosított épületek, szántók, legelők, erdők visszaadása járult hozzá, hanem a magántulajdon radikális átértelmezése, vagyis a mentalitásváltás is. (A Székelyföld számára, úgy vélem, felbecsülhetetlen értéket jelent ma is a sok százezer hektárnyi közbirtokossági erdő visszaszerzése.) Igaz, voltak pillanatnyi negatív következményei is ennek az erőltetett menetnek, például a termelőszövetkezetek gépparkjának, állatállományának szétesztása sok helyen hosszú időre visszavetette a mezőgazdaságot, de a kommunizmus annyira gyűlöletessé tette a kollektivizmus eszméjét, hogy az akkori indulatokat ismerve ma is állítom, nem lehetett volna ezt másképpen, megfontoltabban csinálni. Viszont a vagyoni restitúciónak nem kellett volna feltétlenül együtt járnia az egykori társadalmi-kulturális viszonyok visszaállításával. Ami szerencsére nem is történt meg mindenütt, csak helyel-közzel, de alapjában véve az egész romániai társadalomban ez volt a tendencia: elvek, eszmék és intézmények feltámasztása. Jó példa erre a már említett kétkamarás parlament: míg a második világháború előtt a román királyságban más volt a képviselőház összetétele, és más a szenátusé (többek közt voltak jog szerinti szenátorok), illetve funkciójukban is különböztek, mert a szenátus valóban felsőházként működött, addig az újonnan létrehozott román parlamentben a létszámon kívül az évilágon mindenben egyforma volt a két ház, és ez máig így van. Utólag, a 2003-as alkotmányban történt egy kísérlet a különbségtételre, és az egyes törvénytervezetek, tárgyuktól függően, kötelezően az egyik vagy másik házba kerülnek először, de a lényegen ez sem változtatott. A két azonos hatáskörű ház nemhogy erősítené, inkább gyengíti a parlamenti munkát, minden viszonylagos lesz ily módon: ha valamit az egyik házban elmulasztanak, sebj, a másik házban még rendbe lehet hozni, mondják a politikusok, és hogyha nem, ott van még az elnök, az alkotmánybíróság, és végül pedig a kormány is módosíthatja a vitatott törvényt egy sürgősségi kormányrendelettel. Csupa formális igazodás, csupa felszínes átvétel a román demokrácia, nemcsak saját múltunkból, hanem a mai nyugati rendszerekből is, és emiatt a legfontosabb állami intézmények folyamatos konfliktusban vannak egymással, saját hatáskörüket próbálják nap mint nap újraértelmezni, lehetőleg a többiek rovására.

Sok szó esik manapság a román hírtelevíziók vitaműsoraiban a „párhuzamos államról”, vagy a tőlünk nyugatabbra használt kifejezéssel: a „mélyállamról”. Nem hiszem, hogy lenne valahol is Romániában egy strukturált „párhuzamos állam”, egy sötétben meghúzódó, mindenre kiterjedő döntéshozatal. Folyamatos harc van inkább, nemcsak a háttérben, hanem az előtérben is, múlt és jövő között, a tradíció (ez is kétféle van: kommunista, illetve azelőtti) és a modernizáció hívei között. Ebbe a küzdelembe illetéktelenül beleszólnak, sőt gyakran el is döntenek a végeredményt azok a titkosszolgálatok, amelyeknek személyi állománya

harminc év alatt valószínűleg nagymértékben kicserélődött, viszont mentalitásuk keveset változott, befolyásuk pedig évről évre, költségvetésről költségvetésre növekedett. Ismétlem, még nem „állam az államban”, de egyre gyorsabban haladunk arrafelé.

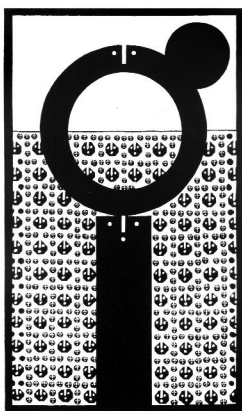
Persze, valljuk be, így sem volt könnyű, és valószínűleg még nehezebb lett volna, ha azokban az első hetekben-hónapokban teljesen lesöpörjük a sakktáblát. Ám a visszafordíthatatlan rendszerváltás érdekében valószínűleg mégis ezt kellett volna tenni. A rendszer így is megváltozott, de nem tűnt el teljesen. Régi formájában ugyan nem térhet vissza, ám ami most van, abból bármikor kialakítható egy populistá „népi demokrácia”. Úgy tűnik, még ma sem vagyunk biztosak benne, hogy miképpen kell kommunizmusból kapitalizmust csinálni, három évtized múltán is egy félig báb, félig lepke állapotban leledzik Románia. És ha körülnézünk: nem csak Románia.

JUHÁSZ JÓZSEF

RENDSZERVÁLTÁS VAGY „ÁLLAMVÁLTÁS”?

Jugoszlávia az 1980–90-es évek fordulóján

A rendszerváltási folyamatok közvetlen elindítója az ún. antibürokratikus forradalom volt, azaz a koszovói szerbekkel és montenegróiakkal való 1988–89-es szolidaritási tüntetések sorozata.

A rendszerváltást megalapozó gazdasági, társadalmi és politikai változások az egykori Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban (JSZSZK) is korábban nyúltak vissza, csakúgy, mint az ország nemzetközi környezetének átalakulása, azonban maguk a szorosan vett rendszerváltási folyamatok csak 1988-ban indultak meg. A régi rendszer működőképessége és legitimitása akkor kezdett rohamosan csökkeni, s az év második felében megindult a hatalmi szerkezet felbomlása is. Az ország 1,2 milliós munkanélküliséggel, 2600%-ra növekvő inflációval és 22 milliárd dolláros adóssággal küszködött, Milošević „antibürokratikus forradalma” pedig felborította az 1974-es alkotmányban rögzített államjogi egyensúlyt – azt a megoldást, amely a jugoszláv történelmet végigkísérő centralizmus-föderalizmus konfliktusban akkor a szerbeknek még, a többieknek pedig már elfogadható kompromisszumot jelentett. Ezzel egy olyan általános válság vette kezdetét, amelynek a régi alapokon történő megoldására nem volt esély.

Az ország soknemzetiségű jellege és regionális egyenlőtlenségei miatt azonban az átalakulás nacionalista konfliktusokba és mintegy 135 ezer áldozatot követelő háborús felbomlásba torkollott.¹ Ezért Jugoszlávia keretében a rendszerváltás alapvető fo-

lyamatai közül csak a többpártrendszer kialakulása, az első választásokat követő részleges hatalomváltás, valamint az ország jövőjéről folytatott államjogi viták tárgyalhatók. A rendszerváltás más elemeire, főleg a gazdasági-társadalmi és a külkapcsolati átalakulásokra (privatizáció, a polgári jogrend kialakítása, az EU- és NATO-kompatibilitás megteremtése) egyes előzményektől eltekintve² már csak az utódállamokban került sor – sokszor jóval 1991 után s részben máig befejezetlenül.

A szocializmus különutas jugoszláv formája sok eltérést mutatott a szovjet alapmintához képest (önigazgató piacgazdaság, a kollektivizálás feladása, decentralizált föderáció, nyitott határok, szabadabb kulturális légkör), ami az országot jelentős mértékben megkülönböztette a többi szocialista államtól. Emellett, minthogy a külpolitikailag el nem kötelezett Jugoszlávia nem volt a szovjet tömb része, az ottani fejleményekből eleve hiányzott a kelet-európai rendszerváltás egyik fő motívuma, a szovjetellenes függetlenségi vágy. Egészében véve azonban a titói rendszer csak a szovjet típusú államszocializmus egyik reformváltozata volt, ezért osztozott annak minden strukturális problémájában. Amikor pedig napirendre került a radikális átalakulások lehetősége, a délszláv népeknek mindenekelőtt azt kellett eldönteniük, hogy lehetséges-e a rendszerváltás közös lebonyolítása, illetve hogy az új korszakban igényli-e mind-egyikük a közös államot.

Ezekre a kérdésekre nemleges válaszok születtek, ami megpecsételte a jugoszláv állam sorsát. S noha a felbomlás okai közül számos régebbi eredetű, magára a felbomlásra nem véletlenül került sor a kelet-európai rendszerváltási hullám keretében.³ Csak a bipoláris világrend összeomlása nyithatott meg bizonyos opciókat – addig Európában elképzelhetetlen volt pl. a határváltozás –, csak a többpártrendszer révén artikulálódhattak az új politikai akaratok, továbbá a rendszerváltás perspektívája közvetlenül is produkált dezintegratív tényezőket. El kellett dönteni pl., hogy a rekapitalizációt összjugoszláv vagy nemzetállami keretek között bonyolítsák-e le, azaz a privatizáció során milyen szabályozást és preferenciarendszert alkalmazzanak. Szintén szorosan összefüggött a rendszerváltással, hogy a politikai elit zöme – mindenekelőtt Slobodan Milošević szerb elnök köre – tudatosan nacionalizálta az országot, mert a hatalmat a „legjobb nemzeti érdekérvényesítőként” fellépve látta megőrizhetőnek vagy megszerezhetőnek.

Az „antibürokratikus forradalom”

■ A rendszerváltási folyamatok közvetlen elindítója az ún. antibürokratikus forradalom volt, azaz a koszovói szerbekkel és montenegróiakkal való 1988–89-es szolidaritási tüntetések sorozata. 1981 márciusában zavargásokba torkolló albán tüntetések robbantak ki Koszovóban, köztársasági státust követelve a (Jugoszlávia minden albán többségű részére kiterjesztendő) tartománynak. A tüntetéseket elfojtották, és megindult egy lassú-bizonytalan normalizálódás, de valódi konszolidáció nem következett be. Így a koszovói kérdés megoldatlansága fellobbantotta a szerb na-

cionalizmust. Ráadásul a koszovói probléma beilleszkedett az 1974-es alkotmány revíziójáról szóló vitákba. A titói Jugoszlávia utolsó alkotmánya a „nemzetek és nemzetiségek önigazgatásának” elsődleges színteréül a hat tagköztársaságot és a két (csaknem köztársasági jogkörű) autonóm tartományt jelölte meg, a föderációt pedig a köztársaságok és a tartományok közös érdekeinek megvalósítását szolgáló fórummá minősítette át. A decentralizálódás Josip Broz Tito pártelnök-államfő halála után (1980. május 4.) tovább erősödött. Ezzel Jugoszlávia nem vált ugyan konföderációvá, de a külügyeken, a monetáris és vámpolitikán, valamint a hadseregben kívül jóformán semmi sem volt már egységes és központilag vezérelt, hanem a föderáció nyolc tagállamának – illetve a JKSZ tagpártjainak⁴ – illetékességébe tartozott, vagy azok közvetlen egyezkedésétől függött. Végeredményben kormányzati káosz alakult ki, ami egy válsággal küszködő országban különösen súlyos problémát jelentett.

Jugoszláviának ezt a folyamatos, gyorsuló és sokszor kaotikus dezintegrációban megnyilvánuló decentralizálódását a szerbek a központi hatalom megerősítésével szerették volna megállítani. Ezért az alkotmányvitákban az állami egység jelszavát állították előtérbe, ami egyrészt a tartományoknak a szerb köztársaságba való reintegrálását, másrészt a jugoszláv föderáció újraközpontosítását célozta. Az alkotmány strukturális, az alapelveket revideáló módosítása azonban nem volt lehetséges a többi köztársaság jóváhagyása és a tartományok beleegyezése nélkül. Azok pedig ellenezték a recentralizációt, sőt egyre inkább a decentralizáció szabályozott végigvitelében látták a megoldást. Ez patthelyzethez vezetett, mert a szerb köztársasági kormányzat a tartományi vezetőségeket nem válthatta le, és közvetlenül nem diktálhatott a többi köztársaságnak és a szövetségi testületeknek sem. „Alulról szerveződő” tömegmozgalmakkal kellett tehát a patthelyzetet feloldani, azaz az autonomista tartományi politikusokat lemondásra kényszeríteni, illetve a szövetségi testületek jóváhagyását kicsikarni.

Ezt szolgálta az „antibürokratikus forradalom” (amelynek tünetei csak kezdetben voltak spontának; valójában az egészet a szerb vezetés irányította). Az eufemisztikus elnevezés onnan származik, hogy a tünetek retorikájában nagy hangsúlyt kapott a bürokráciaellenesség. Való igaz, hogy a lemondott vezetők zöme régi vágású bürokrata volt (akikre a szociális elégedetlenséget is rá lehetett irányítani, szembeállítva velük a gazdaságilag – kezdetben valóban – reformbarát Miloševićet), de nem ezért kellett távozniuk, hanem mert ellenezték Miloševićnek a nacionalizmussal való kokettálását.

A lemondások után, 1989. március 28-án módosították a szerb alkotmányt. Ezzel megvonták a Vajdaságtól és Koszovótól a tényleges autonómiát, de a tartományi státust nem, mert így – valamint a montenegrói puccsal⁵ – elmozdíthatták a szövetségi egyensúlyt: Szerbia de facto négy szavazatra tett szert a nyolc tagú államelnökségben.

Az „antibürokratikus forradalom” a maga idején nagyobb tömegeket mozgatót meg, mint Lengyelország kivételével bármely tiltakozó hullám a térségben. A két legnagyobb demonstráción, az 1989. november 19-i

belgrádi és az 1989. június 28-i gazimestáni nagygyűléseken különböző becslések szerint 500-1300 ezren vettek részt. A jellege viszont teljesen eltért a korszak más kelet-közép-európai népi mobilizációitól. A „három részre szabdalt Szerbiát egyesítő” Milošević népszerűségét az egekbe emelve egy autoriter-nacionalista rezsim megerősödéséhez vezetett, s gyógyíthatatlan sebet ejtett a jugoszláv államra, mert az 1974-es köztársaságközi egyensúlyt anélkül borította fel, hogy másoknak is elfogadható és működőképes modellt állított volna a helyébe.

A többpártrendszer kialakulása

■ A nem szerb népek felismerték a miloševići politika államilag nagyszerb-centralizációs, társadalmi-gazdasági értelemben pedig antimodernizációs jellegét, valamint a szövetségi kormányzat gyengeségét (a képtelenségét arra, hogy egy föderális egységet megvédjen egy másik agresszivitásától). Ezek a felismerések – a felgyorsuló kelet-közép-európai változások inspiráló hatásával együtt – az addigi „alkotmányvédő”, azaz a szerb neocentralizmussal szemben inkább csak védekező álláspontokat radikalizálta, rendszerváltó és függetlenségi törekvésekké változtatta.

Ennek során mindegyik föderális egységben többnyire nacionalista pártok jöttek létre, mert a miloševići gőzhengerrel szemben sokan a „haszonlóan erős nemzeti mozgalmakat” preferálták. A legfőbb pártképző politikai törésvonallá a nemzeti-államjogi konfliktus vált. A pártok mindegyike felsorakozott a föderáció vagy a konföderáció mögé, míg a teljes szétválást (néhány törpepártnak, közülük elsőként az 1990 februárjában újjáalakult Horvát Jogpártnak a kivételével) a háború kitöréséig még csak az elsődlegesen kívánt cél megghiúsulásának esetére fogalmazták meg. A szerb pártok a föderáció hívei voltak, a szlovének, albánok, valamint a horvát és a macedón jobboldal konföderációt akart. A horvát és a macedón baloldal, továbbá a muzulmán mainstream hosszabb idő alatt és kompromisszumosabb formában, de végül szintén konföderatív álláspontra helyezkedett.

Elsőként Szlovénia pluralizálódott, ahol Milan Kučan köztársasági pártelnök éppúgy szembeszállt a szerb törekvésekkel, mind a születőfélben levő ellenzék. Az utóbbi már a *Nova revija* c. folyóirat 57. számában (*Adalékok a szlovén nemzeti programhoz*, 1987. január) megfogalmazta, hogy célja az önálló és polgári demokratikus Szlovénia, amelyet csak laza kapcsolat fűzne a délszláv unióhoz. Ezt az álláspontot fokozatosan elfogadta a Kučan-vezetés, és a szlovén alkotmány 1989. szeptember 27-i módosításával a köztársasági törvényeket gyakorlatilag a szövetségek fölé helyezte. Ilyenformán a szerb neocentralizmus mellett a szlovén konföderalizmus is megrengette az 1974-es rendszert.

Az 1988 novemberétől ismétlődően protestáló albánok 1989 végétől az Ibrahim Rugova vezette Koszovói Demokratikus Szövetség (LDK) köré tömörültek, amely egyfajta függetlenségi egységfrontként funkcionált, magához vonzva a régi establishment sok tagját is. Így 1990. július 2-án a tartományi parlament albán tagjai kikiáltották (a Szerbiától független,

de 1991 nyaráig még a konföderatív Jugoszlávia hetedik tagállamaként elképzelt) „Koszovói Köztársaságot”. Válaszul a szerb köztársasági kormány az autonómia maradékát is felfüggesztette. Az elnyomó politikával Belgrád átmenetileg pacifikálta Koszovót, de végső soron csak azt érte el, hogy az albán törekvéseket teljesen eluralja a szeparatizmus.

A Kučan-vezetés önállósulása, a szlovén politikai színtér pluralizálódása és az albán ellenzéki aktivitás már a többpártrendszer kialakulásának kezdetét jelentette. A pártok egy része a régi egypárt, a JKSZ felbomlásával keletkezett. A JKSZ-t demokratikus baloldali pártszövetséggé alakítani akaró szlovén delegáció, miután minden javaslatukat leszavazták, elhagyta az 1990. január 20–22-i pártkongresszust, s példáját követte a horvát delegáció is. Ezzel az JKSZ szétesett, s regionális szervezetei önálló pártokként működtek tovább. Közülük a szerb és a montenegrói tovább nacionalizálódott, a többi pedig felvette a Demokratikus Változások Pártja (SDP) kiegészítő nevet, és megindult a szociáldemokratizálódás útján. Az inkább a gazdasági-társadalmi reform, semmint a nemzeti-államjogi viták iránt fogékony technokratákat és nyugatos pártértelmiségieket tömörítő szárny Ante Marković szövetségi kormányfő vezetésével a Jugoszláv Reformszövetség szervezésébe fogott (ez lett később a liberális pártok egyik forrása), a JNA-pártszervezet pedig a későbbi szerbiai Jugoszláv Egyesült Baloldal (JUL) magja lett.

A JKSZ-utódok mellett létrejött néhány olyan utódpárt is, amely a régi intézményrendszer más szervezeteiből alakult (népfront, ifjúsági szövetség). Ezekből csak a Szlovén Szocialista Ifjúsági Szövetség (ZSMS) bizonyult fontos tényezőnek: belőle született meg az 1992–2004 közötti domináns párt, Szlovénia Liberális Demokráciája (LDS).

A pluralizálódás másik síkját az ellenzéki politikai szervezetek megjelenése képezte.⁶ Először ez a folyamat is Szlovéniában bontakozott ki, ahol a KSZ-SDP (amelynek élére az államfőjelöltté választott Kučan helyett Cirill Ribičič került) és a ZSMS (elnöke az általunk tárgyalt időszakban Jože Školc) mellett 1988 közepétől tucatnyi párt alakult. Közülük legjelentősebbek a liberális-technokrata Demokrata Szövetség, az agrárius-kereszténydemokrata Néppárt, a Kereszténydemokrata Mozgalom, a Szociáldemokrata Szövetség és a Zöldek voltak, amelyek DEMOS néven (Szlovén Demokratikus Ellenzék, elnöke a szociáldemokrata Jože Pučnik) választási szövetségbe tömörültek.

Horvátország 1989 elejéig csendes köztársaságnak számított. A miloševići politika azonban felébresztette a horvát nacionalizmust is, amelyet főképp a Franjo Tuđman vezette Horvát Demokrata Közösség (HDZ) képviselt. Néhány kisebb párt és az 1971-es „horvát tavasz” újra aktivizálódó egykori reformkommunistáinak összefogásával jött létre a Nemzeti Megegyező Koalíciója (KNS), amely a HDZ és a posztkommunista KSZ-SDP (elnöke Ivica Račan) közötti centrumként próbált fellépni. Az új politikai szereplők közül még a Szerb Demokrata Pártot kell megemlíteni (SDS – Jovan Rašković), amely igen hamar a horvátországi szerbek militáns szervezetévé vált.

Szerbiában csak 1990 elején vett lendületet a pártosodás, amikor már a Milošević-vezetés sem akarta azt teljesen meggátolni, nehogy nemzetközileg szalonképtelenné tegye Szerbiát. A Szocialista Párttal (SPS – a szerb KSZ és népfront egyesülésével 1990 júliusában alakult utódpart) szemben a Vuk Drašković vezette nacionalista Megújuló Mozgalom (SPO) lett a legnagyobb ellenzéki erő. Jelentőssé vált még az önmagát az SPS és az SPO „européer alternatívájaként” hirdető Demokrata Párt (DS – Dragoljub Mićunović), valamint két kisebbségi szervezet, a már említett Koszovói Demokrata Szövetség (noha bojkottálta a szerbiai politikai életet) és a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (VMDK – Ágoston András).

Bosznia és Macedóniában csak 1990 elején indultak meg a párt-szervezések. Megalakult a boszniai Szerb Demokrata Párt (SDS – Radovan Karadžić) és a Horvát Demokrata Közösség (HDZ – Stjepan Kljuić⁷), amelyek persze csak formálisan voltak függetlenek Belgrádtól és Zágrábtól, valamint a muzulmánok Demokratikus Akciópártja (SDA – Alija Izetbegović). Mellettük a KSZ-SDP volt az egyetlen érdemi multietnikus párt. Macedóniában három tömb kialakulásához vezetett a pluralizálódás. A KSZ-SDP (Petar Gosev) volt az utódparti blokk magja, a Demokratikus Nemzeti Egységpárt – Belső-Macedón Forradalmi Szervezet (VMRO – Ljupcso Georgievski) reprezentálta a macedón jobboldalt, a Demokratikus Prosperitás Pártja (PPD – Nezvati Halili) pedig az albánokat. Montenegróban a KSZ-nek (Momir Bulatović), amely csak a választások után vette fel a Szocialisták Demokratikus Pártja (DPS) nevet, nem akadt komoly vetélytársa.

Az 1990-es választások

■ Jóllehet a többpártrendszer 1989–90-ben mindegyik köztársaságban törvényesítették, közös választójogi törvényt nem sikerült alkotni. Ezért országos választást nem tartottak, köztársasági szinten pedig a régi kormányzatok által (néhol bizonyos pártközi konzultációk után, de lényegében egyoldalúan) meghatározott szabályok szerint voksoltak. Ez általában a kétfordulós többségi rendszert (egyes köztársaságokban listás elemekkel) és a közép-erősnek mondható tagköztársasági államfő (elnök vagy kollektív elnökség) közvetlen megválasztását jelentette.

Elsőként Szlovénia választott 1990. április 8-án, 12-én és 22-én.⁸ Az elnök a baloldal jelöltje, Kučan lett, s a pártok közül is a KSZ-DVP szerepelt a legjobban (17%), viszont a DEMOS-koalíció a voksok 55%-ával megszerezte a 240 parlamenti mandátumból 126-ot, így a kereszténydemokrata Lojze Peterle vezetésével kormányt alakíthatott. A horvátországi választásokat 1990. április 22–23-án és május 6–7-én tartották. A többséget, 350 mandátumból 205-öt a HDZ szerezte meg. Tudman lett az elnök, és a kormányt is a HDZ alakíthatta meg Stjepan Mesić vezetésével.

A lassabban pluralizálódó többi köztársaságban csak az év végén választottak. Bosznia és Macedóniában a november 18-i és december 2-i voksolás szinte pontosan kirajzolta az etnikai arányokat: az összesen 240-ból az SDA 86,

az SDS 70, a HDZ 45 mandátumot szerzett, a KSZ-SDP pedig csak 19-et. A köztársasági elnökség elnöke az SDA vezetője, Izetbegović lett, a kormányt pedig Jure Pelivan HDZ-politikus alakította meg a három nemzeti párt nagykoalíciója alapján. Macedóniában (november 11., 25., december 9.) patthelyzet keletkezett, mert a VMRO csak relatív többséget szerzett (37 mandátum a 120-ból), és nem talált magának koalíciós partnert. Végül a parlament egy tekintélyes egykori reformkommunistát, Kiro Gligorovot választotta köztársasági elnökké, s a pártonkívüli Nikola Kljusev alakított szakértői kormányt. Szerbiában december 9-én és 23-án került sor a választásokra (a koszovói albánok bojkottjával). Milošević már az első körben köztársasági elnök lett a voksok 65%-ával, s pártja, az SPS 194 helyet szerzett a 250 fős parlamentben. A szerbiaival egyidejűleg megtartott montenegrói választásokon a KSZ elsőpró parlamenti többséget (83 hely a 125-ből), a vezetője, Bulatović pedig elnöki mandátumot szerzett.

A választások keretet adtak a nemzeti érdekek legitim kifejezésének, de fokozták is a nacionalizmusokat. Etnikailag sokszínű országokban gyakran jellemző, hogy a pártok előszeretettel alkalmaznak nemzeti retorikát a vokszerzésre. Emellett a jugoszláv köztársaságokban 1990-ben bevezetett választójogi és kormányzati megoldásoknak további nacionalizáló hatásuk volt. A köztársasági vezetők arra törekedtek, hogy országos választásokat ne tartsanak – vagy legfeljebb a kész helyzetet teremtő regionális választások után kerüljön sor azokra –, mert a szövetségi hatalom megújítása nélkül maguknak tarthatták fenn a demokratikus legitimitás monopóliumát, továbbá periferizálhatták az országos szervezkedéssel próbálkozó multietnikus szervezeteket, pl. a Reformszövetséget. Emellett általában többségi jellegű választási rendszert alkalmaztak, amely felülpreferálta a győztest. Így tovább nőtt a politikai polarizáció, mert relatív győzelemmel (sem a HDZ, sem az SPS nem kapta meg a voksok abszolút többségét) is túlhatalomhoz lehetett jutni. A szavazatarányok és a hatalmi erőviszonyok aszimmetriáját tovább fokozták a félelnöki jellegű kormányformák.⁹ Ezek a mechanizmusok leértékelték az ellenzékét, és növelték a konfliktuspotenciált egy a kompromisszumokra amúgy is kevésbé kész politikai kultúrájú országban.

A kettős hatalom időszaka

■ A választások kettős hatalmat teremtettek: négy köztársaságban volt kormányváltás, de kettőben és szövetségi szinten nem. Ez még akkor sem tett volna lehetővé szisztematikus reformpolitikát, ha nem léteztek volna az „előbb eldöntendő” államjogi kérdések. Ugyanis a rendszerváltás hívei (a nemzetállam-orientációjú új kormányzatok és a föderális Marković-kormány) sem azonosan gondolkodtak, a boszniai kormányzatot megbénították a nacionalista pártok ellentétei, Miloševićet csak a nemzetközi szalonképesség minimumát biztosító közjogi külsőségek érdekelték (formális többpártrendszer), a JNA konzervatív vezetése pedig még abban is ellenforradalmat látott. Emellett az új kormányzatok a há-

borúig tartó rövid időszakban (ami Szlovéniában is csak 13 hónapig tartott) a politikai kérdésekre koncentráltak. Igyekeztek minél több föderális kompetenciát magukhoz vonni, külpolitikai szövetségest keresni, a saját államjogi koncepciójukat elfogadtatni, s eközben alig maradt kapacitásuk a rendszerváltás más kérdéseire. Sőt ebben a tekintetben egyes kezdeti lépéseik inkább ellenirányúak voltak: bizonyos fokig – hogy ellenőrzésük alá vonhassák a privatizációt, később pedig a hadigazdálkodási kényszerek miatt – re-etatizálták a gazdaságot.

Az ország jövőjére vonatkozóan a választások után több tárgyalást tartottak, amelyek közül a legfontosabb a hat köztársasági elnök 1991. március–júniusi hatfordulós konferencia-sorozata volt. Álláspontját mindegyik fél igyekezett népszavazásokkal legitimálni. 1990 decembere és 1992 márciusa között kilenc népszavazást tartottak: Szerbia kivételével – ahol nem volt szecessziós törekvés – mindegyik köztársaságban, továbbá a horvátországi és a boszniai szerbek, valamint a koszovói és a macedóniai albánok saját referendumaival. A montenegrói kivételével ezek mindegyike a függetlenségi opció győzelmét hozta (a párhuzamos szerb referendumok esetében ez alatt a „Jugoszláviában maradás”, azaz a Horvátországtól és Boszniától való elszakadás joga értendő, a macedóniai albánok esetében pedig – legalább autonóm köztársaságként – Illirida létrehozása).

Szlovénia és Horvátország fejlettebb, gazdaságilag nettó befizető, s a centralista periódusokról rossz emlékeket őrző köztársaságként attól tartott, hogy „Jugoszláviába zártan” lemaradhat a modernizációs és az eurointegrációs folyamatokban. Ezért saját szuverén államot akartak, de uniós formaként, konföderációs keretként megtartva Jugoszláviát is. Erre Szlovéniát a piacmegtartás szempontjai és a külpolitikai bizonytalanságok ösztönözték, Horvátországot pedig ezeken kívül még a vegyes lakosságú horvátországi és boszniai területek gordiuszi csomója. A két köztársaság 1990. október 6-án be is nyújtotta a közös konföderációs javaslatát (gazdasági közösség, nyitott határok, védelmi és külügyi kooperáció, illetve ezeket szolgáló közös intézményrendszer).

A konföderálódás ellentétes volt a földrajzilag szétszórta (a nyolc föderális egységből hatban nagy számban élő) szerbek egységtörekvéseivel, akik szemében Jugoszlávia legfőbb értelme az volt, hogy biztosíthatta a szerb nemzet állami egységét. Ezért Szerbia ragaszkodott a föderatív állami integritáshoz, és csak etnikai elvű határmódosítások esetén lett volna hajlandó elfogadni a konföderálást (sőt ez esetben a köztársaságok teljes elszakadási jogát is). Ha nem is azonos okokból, de a Marković-kormány és a JNA szintén az integritás híve volt.

A két platform összeegyeztetésére tett kísérletet az aszimmetrikus államszövetség bosnyák–macedón koncepciója 1991 tavaszán. A muzulmánok és a macedónok érdekeltebbek voltak Jugoszlávia fenntartásában, mint a két északi köztársaság. Érzékelték az önálló Boszniára és Macedóniára leselkedő veszélyeket, gazdaságilag támogatásra szorultak, Izetbegović számára pedig további késztetést jelentettek a szandzsáki muzulmánok érdekei. Ugyanakkor a nagyszerb uralomtól félve a bosnyák-

kok és a macedónok is nagyobb önállóságra törekedtek, illetve szerették volna, hogy legalább laza formában az északiak is bennmaradjanak az unióban. Ezért az Izetbegović–Gligorov-koncepció háromszintű struktúrát javasolt: az állam magjaként egy szoros szerb–montenegrói föderációt, amelyhez az államügyek bizonyos körének az egyesítésével csatlakozott volna Bosznia és Macedónia, majd Szlovénia és Horvátország lazább formában társult volna ehhez a négyes közösséghez.

A szerb vezetés mindkét javaslatot elvetette, részben mert hiányzott belőlük a horvátországi és a boszniai szerb autonómia lehetősége (e tekintetben nem menti a horvát és a bosnyák nacionalizmust, hogy Belgrád előzőleg mit tett a szerbiai autonómiákkal!), részben mert bízott a saját erőfőlényében. Önmagában véve a szerbek egységtörekvése éppúgy legitim volt, mint mások céljai. Milošević azonban a hadsereg és a külföld álláspontjának ismeretében (1991 júniusáig a szlovén és horvát szecesszió későbbi nagyhatalmi mentora, az NSZK sem támogatta Jugoszlávia felszámolását) nem kompromisszumot keresett (amelyet akár az Izetbegović–Gligorov-javaslat alapján is meg lehetett volna találni), hanem diktálni akart, az országot „Szerboszláviává” változtatni, s tudatosan zsákutcába terelte a tárgyalásokat.

1991 után

■ A JSZSZK területén 1991–92-ben öt állam jött létre, ma pedig hét osztozik rajta. Szlovénia és Horvátország 1991. június 25-én, Macedónia (2019. február 12. óta Észak-Macedónia) szeptember 8-án, Bosznia-Hercegovina 1992. március 1-én deklarálta a függetlenségét, Szerbia és Montenegró pedig április 27-én kikiáltotta a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságot. Azonban a JSZK sem maradt tartós képződmény. Alig tízmilliós és nagyszerb szellemű államként esélye sem volt arra, hogy a csaknem kétmillió albánságot integrálja (amit egy nagyobb multinacionális föderációként a titói JSZSZK legalább megpróbálhatott), s az elvesztett háborúk után feléledt a montenegrói szecesszionizmus is. Így a JSZK előbb átalakult egy laza társulássá (Szerbia és Montenegró Államközössége, 2003. február 4.), majd a montenegrói függetlenség deklarálásakor megszűnt (2006. június 3.). Az 1999-es háborút lezáró ENSZ BT-határozat által elvben a JSZK részeként elismert, de facto azonban nemzetközi igazgatás alá helyezett Koszovó pedig 2008. február 17-én kiáltotta ki a függetlenségét.

A háborús években számos illegitim államot is proklamáltak, amelyek közül néhány csak deklaráció maradt (a szerb Dubrovnik-i Köztársaság, 1991 és a macedóniai albán Illirida, 1992), több azonban hosszabb-rövidebb ideig fennállt. A Krajina-i Szerb Köztársaság (1991–95) a horvátországi szerbek szakadár állama volt, a Hercegboszniai Horvát Köztársaság (1993–94) a bosznia-hercegovinai horvátoké, a Koszovói Köztársaság (1990–98) az albánok párhuzamos szervezetrendszereként funkcionált a tartomány közvetlen belgrádi kormányzásának idején, míg az 1995-ben köztársasággá nyilvánított Nyugat-Boszniai Autonóm Tartomány (1993–95) a szarajevói kormányzattal szemben álló egyik bosnyák frakció kreál-

mánya volt. Az 1992-ben kikiáltott Szerb Köztársaság (Republika Srpska) pedig ma is létezik Bosznia-Hercegovina egyik autonóm entitásaként.

A rendszerváltás tekintetében a posztjugoszláv államok Szlovénia kivételével hasonló utat jártak be. Nemzeti homogenitásának és a háborúból való gyors kiugrásának következtében Szlovénia követni tudta a visegrádi országok rendszerváltó modelljét. Rövid idő alatt működő pluralista politikai rendszert, polgári jogrendet és piacgazdaságot hozott létre, s ezzel megteremtette a feltételeit annak, hogy 2004-ben EU- és NATO-taggá válhasson.

A többi utódállam esetében sem beszélhetünk „elmaradt/elszabotált rendszerváltásról” – úgy, ahogyan azt az 1990-es évek elejének a rendszerváltástól gyors nyugatosodást remélő légkörében sokan tették. Igaz, a westernizációs álmokkal köszönőviszonyban sem álló, de az előzőhöz képest új rezsimek jöttek létre: multinacionális föderáció helyett etnokratikus nemzetállamok, egypárti szocializmus helyett ún. hegemon pártrendszerre (amelyben megengedett más pártok létezése, de tényleges pártközi verseny a hatalomért nem lehetséges) és félelnöki kormányzásra épülő formáldemokráciák, államvezérelt és a privatizációt a saját klientúrára szűkítő (hadi)gazdasági rendszerek. Ezek az állapotok jól értelmezhetők azokkal a „hibrid rezsim”-konceptiókkal, amelyekkel a politikatudomány újabban – a demokratizálás huntingtoni „harmadik hullámát” követően világszerte, így Európa keleti felén is megfigyelhető részleges visszarendeződésekre reflektálva – leírja a demokrácia és a diktatúra közötti szürke zónába eső rendszereket.¹⁰ Ezt a hibriditást a legmarkánsabban Milošević Szerbiája testesítette meg, de (ahogy említettük: Szlovénia kivételével) mindegyik utódállamra, így a Tudman-korszak Horvátországra is jellemző volt.

2000 trendfordulót jelentett a térségben. Szerbiában, Horvátországban és Boszniában a 2000-es választásokon fordult elő először, hogy az 1990-es győztesek elvesztették a hatalmat. Az új kormányzatok mindegyike Nyugat-orientált (és Nyugat-függő) lett, célul tűzte ki a polgári átalakulást és az euroatlanti integrációt, s ezért viszonylag sokat is tett. Azóta a JSZSZK mindegyik utódállama átment a gazdasági rekapitalizáció és a politikai demokratizáció azon minimumán, hogy belesimulhasson a posztoszocialista Kelet-Közép-Európába. Igaz, az átalakulásuk ma sem befejezett: ha az 1990-es évekhez képest más módon és mértékben, de a hibrid jegyek továbbra is – sőt jobban, mint a 2000-es évek elején – jellemzik őket. Szintén igaz, hogy ma is küszködnek a háborúkra visszavezethető problémákkal: ilyen a szerb–koszovói viszony rendezetlensége, a boszniai központi hatalom gyengesége és az euroatlanti integráltságukban megmutatkozó fáziskésés. Főleg ez utóbbi miatt ma is helytálló a Nyugat-Balkán szubregionális elkülönítése. De ettől a fáziskéséstől eltekintve a globalizált világban elfoglalt félperiferikus helyzetük, az előttük álló kihívások, politikai és gazdasági-társadalmi berendezkedésük jellege és dinamikája lényegében ugyanazt a képet mutatja, mint általában Kelet-Közép-Európában.¹¹

■ JEGYZETEK

1. A JSZSZK hat köztársaságból (Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Macedónia, Montenegró, Szerbia, Szlovénia) és két Szerbiához tartozó, de tőle csaknem független tartományból állt (Koszovó, Vajdaság). Az 1981-es census szerint a 22,4 milliós népesség százalékos megoszlása a következő volt: szerb 36,3; horvát 19,8; muzulmán (1993 óta hivatalosan: bosnyák) 8,9; szlovén 7,8; albán 7,7; macedón 6; „jugoszláv” 5,4; montenegrói 2,6; magyar 1,9; egyéb 3,6. A nemzeti-ségi és kulturális tarkaság nagy gazdasági különbségekkel párosult: az 1988-as GDP/fő adatok szerint Szlovénia a jugoszláv átlag 203%-án állt, a másik véglet, Koszovó pedig csak 27%-án (Marie-Janine Calic: *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. C. H. Beck, München, 2010. 401, 404. Az 1991–99-es háborúkról lásd Juhász József – Magyar István – Tóth Péter – Valki László: *Koszovó. Egy válság anatómiája*. Osiris Kiadó, Bp., 2000; Juhász József – Márkus László – Tóth Péter – Valki László: *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Zrínyi Kiadó, Bp., 2003 (a továbbiakban Juhász et al: *Kinek a békéje?*), valamint rövid összefoglalásként Calic: i.m. 308–327.
2. Az új vállalati törvény elfogadása (1988), a Marković-kormány – kezdetben az infláció megfékezésével és a dínár konvertibilitásával sikereket produkáló – gazdasági stabilizációs csomagja (1990) és a társulási szerződés felajánlása az Európai Közösség részéről (szintén 1990) még Jugoszlávia idején megtörtént. De az egyre zavarosabb belpolitikai viszonyok közepette a kezdeti reformok kifulladások, az EK pedig 1990 decemberében már csak a visegrádi államokkal kezdte meg a társulási tárgyalásokat.
3. Terjedelmi korlátok miatt ezúttal a felbomlásnak csak a rendszerváltással közvetlenül összefüggő belpolitikai okaira térünk ki. A tágabb történelmi és nemzetközi kontextusok összefoglalását lásd Juhász et al: *Kinek a békéje?*, 9–34. Szintén itt jegyeznénk meg, hogy a felbomlásért és a háborúért nem lehet kizárólag a miloševići politikát felelőssé tenni. A szuverenista szlovén és horvát álláspont mindenképp kialakult volna, s az első háborút, a JNA 1991. júniusi önhatalmú szlovéniai beavatkozását Milošević ellenezte. A szerb vezető felelőssége főképp abban áll, hogy az 1987 tavaszától követett agresszív politikájával felidézte a nagyszerb uralom visszaállítási veszélyét, s ezzel elriasztotta a háború kitöréséig (még ha a konföderációig decentralizált formában is, de) Jugoszláviát elfogadó többi köztársaságot.
4. A JSZSZK egypártrendszerű állam volt, csakúgy mint – de facto – az összes szocialista ország. Azonban a hatalmi devolúció a Jugoszláv Kommunista Szövetségre is kiterjedt. Ezért az 1980-as évek végére kialakult egy regionális alapon strukturálódó „kvázi-sokpártrendszer”: a JKSZ akkor már nem volt több kilenc tagszervezet (hat köztársasági és két tartományi KSZ, valamint a Jugoszláv Néphadsereg [JNA] pártszervezete) egyre nehézkesebben működő koalíciójánál.
5. 1989 januárjában Milošević Montenegróban is a saját embereit juttatta hatalomra. Az egész „antibürokrata” kampányról lásd Nebojša Vladislavljević: *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008.
6. Céljaikról és ideológiai színekükről lásd *Programi novih političkih saveza i pokreta*. Borbomelléklet, 1989. június 8; *Tagolódó politikai színtér*. Létünk 1990. 2–3. sz. (31 új szervezet dokumentumai – különszám); *Választási melléklet*. Magyar Szó 1990. december 6.
7. Az 1990. augusztus 18-i alapító ülés Davor Perinovićot választotta elnökké, de őt már szeptember 7-én felváltotta Kljuić.
8. Az 1990-es köztársasági választási eredményeket részletesebben lásd Juhász József: *A többpártrendszer kialakulása Jugoszláviában*. In: Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszerek kialakulása Kelet-Közép-Európában, 1989–1992*. Kossuth Kiadó, Bp., 1993. 446–466. Szlovéniában és Horvátországban még a régi háromkamrás parlamenti struktúra szerint választottak, de a jobb összehasonlíthatóság érdekében az összesített mandátumszámot adjuk meg.
9. Ráadásul a tagköztársasági elnökök többsége megtartotta pártelnöki posztját (Milošević, Tudman, Izetbegović, Bulatović), ezért kettős szerepben gyakorolhatta a hatalmat: államfőként és a (legnagyobb vagy egyedüli) kormánypárt vezéréként.
10. A hibrid rezsimek egyik legnagyobb hatású elemzése Steven Levitsky és Lucan A. Way nevéhez fűződik: *Competitive authoritarianism. Hybrid regimes after the Cold War*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
11. A jugoszláv utódállamokról szóló kurrens összefoglalóként lásd a következő kötetek megfelelő országtanulmányait: Sabrina P. Ramet – Christine M. Hassenstab (eds.): *Central and Southeast European Politics since 1989*. Cambridge University Press, Cambridge, 2019²); Koller Boglárka – Ördög Tibor (szerk.): *Délkelet-Európa politikai rendszerei 1990–2017*. Dialóg-Campus Kiadó, Bp., 2019 – https://www.academia.edu/39845922/D%C3%A9lkelet-Eur%C3%B3pa_politikai_rendszerei_1990-2017_, utolsó elérés 2019. augusztus 22.).

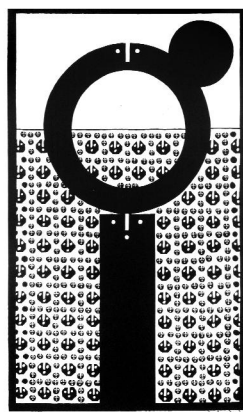
JESZENSZKY GÉZA

AZ ANTALL-KORMÁNY SZOMSZÉDSÁGI- ÉS NEMZETPOLITIKÁJA

Nem könnyű a *Korunk* számára összefoglalni azt, amit egy négyszáz oldalas, 2016-ban megjelent könyvben már megírtam.¹ Noha ezt a tudományos igényű, lábjegyzetekkel ellátott memoárt 2017-ban több erdélyi városban is bemutattam, és előadásaimat a közönség kedvezően fogadta, talán több emberhez jut el és az elszállt szónál maradandóbb tanulságokat kínál e nagy múltú folyóiratban szólni az erdélyi magyar közvéleményhez.

Az 1989–90-es rendszerváltozással a magyar történelmet – tudatunk szerint – szinte végigkísérő balsors megenyhülni látszott, de ahhoz, hogy az új világtörténelmi korszak kínálta lehetőségekkel a nemzet élni tudjon, el kellett kerülni a balítéletek csapdáját: az elvtelen alkalmazkodást (ami a kommunista korszak külpolitikáját jellemezte) és a szomszédokkal szemben esélytelen és csak károkat okozó ellenségeskedést, nem is beszélve a tűzzel játszás felelőtlenségéről.

Mint a választásokon mérsékelt győzelmet arató Magyar Demokrata Fórum külügyi bizottságának vezetője, majd Antall József kormányfő bizalmából a külügyminiszteri állás betöltője föl kellett tennem magamnak a kérdést: a szabaddá vált Közép-Európában lehetséges lesz-e őszinte és tartós kiengesztelődés és szoros együttmű-

... Antall is igazi dunai patrióta volt, aki azt remélte, hogy a közös nehéz sors tanulságaként Közép-Európában az együttműködés szükségessége erősebb lesz a szomszéd ellen szövethető kisantant mentalitásnál és a kisebbségeket elnyomó politikánál.

ködés azokkal a szomszédokkal, akiket 1919 óta a „magyar revans” kísérete nyugtalanított, s ellenszerként a hozzájuk csatolt magyar kisebbségeket szisztematikusan üldöző politikát, egyfajta csöndes (időnként nyílt) „etnikai tisztogatást” folytattak. A szovjet csatlós szerepből a demokratikus világba integrálódásnál is nehezebb volt megvalósítani a kettős célt: baráti viszony az összes szomszédos országgal, ugyanakkor támogatni, előmozdítani a Kárpát-medence magyar kisebbségeinek küzdelmét a jogegyenlőségért és közösségük jövőjéért, annak legbiztosabb eszközéért, az autonómiáért. Ezt a törekvést neveztem könyvemben a trianoni trauma orvoslására tett kísérletnek.

E cél elérését nemcsak legtöbb szomszédunk ellenállása, a történelem során adott és kapott sebek tették igen nehezzé, hanem a külhatalmak bizalmatlansága is. Magyarországot az igazságtalan trianoni határok megváltoztatására irányuló politikája tette a második világháborúban a náci Németország szövetségesévé és egyben áldozatává és súlyosan felelőssé félmillió zsidó származású polgára haláláért. Ezt a terhet az 1956-os forradalom és a kommunista rendszerek lebontásában vitt úttörő szerep sem tudta teljesen feledtetni. A magyar kisebbségek jogaiért folytatott küzdelmet nem volt nehéz irredentizmusnak, a fennálló határok megváltoztatására irányuló szándéknak beállítani. A közvélekedéssel ellentétben nem könnyítette, inkább nehezítette a magyar külpolitikát a két világháborúban született három szomszédunk, a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia fölbomlása. A véres balkáni háborúk létében fenyegették a Szerbiához tartozó Vajdaságban élő magyar közösséget, a nyugati demokráciákat pedig szembefordították a szeparatizmusnak beállítható törekvésekkel.

Antall miniszterelnök személye, kül- és belpolitikája mégis kivívta a világ akkori vezetőinek az elismerését és tiszteletét. Honnan eredt a határon túli magyarok iránt tanúsított kiemelt figyelme, amiért őt meg nem értő honfitársai „lelki irredentának” nevezték?² Antall nagyon jól ismerte a velünk szomszédos országok történelmét és belső viszonyait is. A Trianon után született első nemzedék – akár a maradék hazában élt, akár elszakítva – szinte ugyanúgy átérezte az igazságtalan döntés minden súlyát, mint szülei, s ezt csak felerősítette a területi revízió átmeneti sikere, majd a visszakerült területek újbóli elvesztése. Az olvasmányok mellett a személyes tapasztalatok is hozzájárultak ahhoz, hogy Antall a határainkon túlra került magyarság sorsát oly mélyen átérezte. Még gyermekként, de már fogékonyan járt szüleivel az 1938 után visszatért magyarlakta vidékeken, édesapja pedig kormánybiztosként foglalkozott Kárpátaljával és a vissza nem került területekről hozzánk menekülőkkel. Antall 1989 véres karácsonyán jutott el újra Erdélybe, már az MDF elnökeként,³ Szabadkára pedig 1991 kora őszen, közvetlenül a délszláv háború kitörése előtt. (Készült Dunaszerdahelyre is, ahová ősi családi szálak fűzték, de az akaratumk ellenére romló szlovák–magyar viszony miatt erre nem került sor.) A szomszédi kapcsolatokat azonban nem csupán az anyaországtól elszakított magyarság prizmáján keresztül látta. Kossuth Lajos, Szabó Dezső, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Németh László és

Bibó István (az utóbbi személyes barátja volt) írásai és gondolatai nyomán Antall is igazi dunai patrióta volt, aki azt remélte, hogy a közös nehéz sors tanulságaként Közép-Európában az együttműködés szükségessége erősebb lesz a szomszéd ellen szövetkező kisantant mentalitásánál és a kisebbségeket elnyomó politikánál. Tanulmányaim és tapasztalataim nyomán az én felfogásom ezzel azonos volt.

Hamis az állítás, hogy létezett valamiféle „Antall-doktrína”, amely a külpolitikát alárendelte a magyar kisebbségek akár irreális igényeinek. A valóságban összhangot alkotott a hármas cél: mielőbbi tagság a nyugati integráció két intézményében (a NATO és az Európai Közösség), szoros együttműködés a szomszédokkal, valamint a kisebbségi jogokért történő kiállás, a határainkon kívülre került magyar közösségek fennmaradását és jogaik érvényesítését szolgáló lépések politikája. A közép-európai szolidaritás megkerülhetetlen eleme és egyben feltétele volt a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása. E cél megvalósításához nyilvánvalóan jobb esélyt kínál(t), ha jó viszony áll fenn Magyarország és szomszédai között, az utóbbihoz pedig az ösztönzést, sőt a nélkülözhetetlen nyomást csak a nyugati kormányok és közvéleményük támogatása nyújthatta.

Történelmünk egyik legfontosabb tanulsága a közép-európai népek sorsközössége, egymásra utaltsága, a függetlenségüket fenyegető nagyhatalmakkal szembeni közös föllépés szükségessége. Noha a múlt gyakorlatában ez mint politika ritkán, inkább csak töredékesen érvényesült, a magyar politikai gondolkodásban Wesselényitől Kossuthon át Bibó Istvánig ez az egyik legerősebb tradíció.⁴ (Mind a németek és az oroszok között élő népek, mind a Nyugat igen nagy árat fizetett a diktátorokkal, Hitlerrel és Sztálinnal szembeni engedékenységgel és az elvtelen együttműködés politikájáért.) 1990-ben úgy tűnt, hogy valamennyi magyar politikai erő ennek tudatában vallotta, hogy „Dunának, Oltanak egy a hangja”. Az Antall-kormány gerincét adó Magyar Demokrata Fórum történész és irodalmár vezetőinek, sőt tagsága jó részének is politikai hitvallása volt ez a gondolat.

Az Európa középső és keleti részén egymás mellett, sok esetben egymást átfedve, keverten élő népek és etnikai szigetek békés és harmonikus együttélése Európa békéjéhez és biztonságához elengedhetetlen. A nemzetállamként viselkedő többnemzetiségű országokban a kisebbségben lévő népcsoportok azonban közel két évszázada létükben érzik magukat fenyegetve, mert nemcsak alapvető jogaikat sértették meg rendszeresen, de állandóan fejük felett lebegett és lebeg az elűzetés, a népirtás és az erőszakos asszimiláció Damoklész-kardja.⁵ Az 1919-ben született kisebbségvédelmi egyezmények e veszélyek elhárítására jöttek létre, de céljukat csak kismértékben érték el. A II. világháború után a győztes hatalmak – erősen vitatható érveléssel – elejtették ezt a megoldást, sőt több millió nemzeti kisebbséghez tartozó személyt akarata ellenére eredeti lakóhelyéről más országba telepítettek. Az ún. szocializmus évtizedeiben belső telepítésekkel, az iparosítással számos térség nemzetiségi összetételét, a városok etnikai képét megváltoztatták, miközben a teljes politikai jogfosztottság következtében a kárvallottak még tiltakozni sem tudtak.

Mindez erősen érintette a szomszédos országokhoz csatolt magyarokat. Ők a rendszerváltozástól helyzetük radikális megváltozását remélték.⁶ Az uralkodó többségi nemzetek sovinizmustól fertőzött része viszont – asszimilációs törekvései meghiúsulásától tartva – a magyar revizionizmus mumusával kezdte ijesztgetni saját népét és a külvilágot. Pedig az Antall-kormány programja világosan és minden jóhiszemű megfigyelő számára megnyugtató módon fektette le Magyarország szomszédsági politikájának alapelveit. „A közép- és kelet-európai változások kezünkbe adták a nagy lehetőséget, hogy megszüntessük vagy legalább jelentősen enyhítsük az itt élő népeket régóta szembefordító ellentéteket... Bízunk abban, hogy egyetlen szomszédunknak sem lesz szüksége a jövőben a magyarságra mint összetartó ellenséggépre. Az összeurópai együttműködés velejárója az intenzív regionális együttműködés, erre törekszünk valamennyi szomszédunkkal. A föderáció felé haladó Európában ugyanakkor éppen a regionalizmus biztosíthatja a nemzeti sajátosságok megőrzését... Kisebbségi politikánk fő célja az emberi jogok, s ezeken belül a kisebbségek jogainak érvényre juttatása határainkon kívül és határainkon belül egyaránt. Tekintettel arra, hogy a magyarság egyharmada határainkon kívül él, a magyar államnak különleges felelőssége a magyar nemzet mint kulturális és etnikai közösség megmaradásának támogatása mindenütt. Ezért állunk ki – a fennálló nemzetközi szerződések tiszteletben tartásával, azok szellemében – a határainkon kívül élő magyar közösségek önrendelkezési jogának megtartása mellett, a szomszéd államok kormányainak kinyilvánított ígéreteivel is összhangban.”⁷

1990 és a délszláv válság 1991. őszi kibontakozása között a nemzetközi közeg kisebbségvédelmi törekvéseink számára kedvező volt. A Helsinki Záróokmányon alapuló Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEE) 1990-ben és 1991-ben olyan ajánlásokat fogadott el, amelyeknek teljes körű érvényesülése jelentős mértékben javította volna az európai nemzeti kisebbségek helyzetét. Azóta azonban sem a várt kötelező érvényű nemzetközi szabályozás nem jött létre, sem az egyes országok belső jogrendje és mindennapi gyakorlata nem érte el azt a szintet, amit a rendszer-változás felemelő légkörében hamarosan megvalósulni reméltünk.⁸

A szomszédos országok vezetésével a személyes kapcsolatfelvételre külügyminiszteri szinten már 1990 nyár végéig sor került, mégpedig Bécs után Belgrád–Zágráb, majd Prága–Pozsony sorrendben. A hasonló gondolkodású „új” politikusok megértették egymást, közöttük tartós, a hivatali időn túlmutató barátság jött létre, s ez kihatott az államközi viszonyra is. Már 1990 őszén látható volt azonban, hogy a jelentős magyar lakossággal bíró szomszédaink, ügyet sem vetve az EBEE 1990-ben Koppenhágában meghozott ajánlásaira, nem hajlandóak méltányolni magyar nemzetiségű állampolgáraik nyelvhasználati és kulturális követeléseit, az autonómia gondolata pedig szemükben vörös posztó. A multilaterális fórumok akkor még kiemelt figyelmet fordítottak a kisebbségi jogokra, de Havel és néhány felvilágosult gondolkodó szlovák politikus nem tudta magával ragadni a szlovákok többségét, Romániában pedig Temesvár szellemét legyőzték a marosvásárhelyi magyarellen es erőszak kiigyalói

és végrehajtói. A magyar kormány kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy nem kíván a határon túli magyarok helyett beszélni, de határozottan támogatja a politikai pártjaik és más intézményeik által megfogalmazott, a demokrácia elveivel, valamint a nemzetközi normákkal és gyakorlattal összhangban álló céljaik megvalósulását. Megegyezésre, „kiegyezésre” nem Magyarország és a szomszédos többségi nemzetek között volt (és van) szükség, hanem eme nemzetek és magyar kisebbségeik között. Harminc év tapasztalata azt mutatja, hogy még a legjobb kormányközi viszony is csak szerény mértékben javítja az adott magyar kisebbség helyzetét. Többet tehetne a nemzetközi közösség, ha következetesen kiállna a kisebbségek jogai mellett, mert belső felismerésből nehezen születik meg egy új Dél-Tirol vagy egy keleti Svájc.

Reményt kínált a kisebbségi jogok kodifikálására és kötelező nemzetközi normává tételére az európai demokráciák közössége, a strassbourgi székhelyű Európa Tanács. A hosszú vajúdas után csak szerény elvárásokat tartalmazó, 1994-ben elfogadott, de csak az évtized végén életbe lépő Kisebbségvédelmi Keretegyezménynél ígéretesebb volt az új tagok felvételi folyamata, az az elv, hogy a demokrácia egyik alapfeltétele a kisebbségek jogainak biztosítása. A jelentkező államokat ebből a szempontból is gondos vizsgálatnak vetették alá, s ez reményt nyújtott a szlovákiai és romániai magyar kisebbség sérelmeinek orvoslására. Magyarország az érintett magyar közösségek ekkor megfogalmazott törekvéseit erőteljesen támogatta. Az 1992-ben tárgyalásos úton felbomló Csehszlovákia két utódállamának újra kellett folyamodnia a felvételért, így reflektorfénybe került a Mečiar-kormány magyarellenos politikája. Magyarországnak nem az volt a célja, hogy megvétőzza északi szomszédja felvételét, hanem az, hogy változzék meg az elfogadhatatlan szlovák joggyakorlat. Egy-két kirívóan türelmetlen intézkedést (pl. a női nevek magyar formában történő használatát betiltó rendelkezést) visszavontak, de a kifejezetten a magyar kisebbség sérelmére elfogadott közigazgatási beosztás a mai napig sújtja a magyarokat. Sajnos az Európa Tanács tagállamai az aggasztó szlovák magatartás ismeretében és a magyar kormány érvei ellenére sem vállalták a felvétel elhalasztását. Azzal áltatták magukat, hogy a tagság révén könnyebb lesz majd a kisebbségek iránt türelmesebb magatartásra készíteni a szlovák kormányt. Hasonló álláspontot foglalt el az Európa Tanács néhány hónappal később Románia felvételi kérelme esetében, mindazonáltal a felvétel reményében Románia tett néhány kisebb gesztust mind Magyarország, mind saját magyar kisebbsége irányában, ezzel lehetővé téve 1993 szeptemberében a rendszerváltozás utáni első hivatalos magyar vezetői látogatást, és ennek keretében egy székelyföldi körutat is tettem.⁹

A kíváncsú „nagy ugrás”, áttörés a mai napig sem következett be, de kis lépésekkel is igyekeztünk javítani kétoldali viszonyunkat valamennyi szomszédunkkal. A Közép-európai Szabadkereskedelmi Egyezmény (CEFTA, 1992) nagyban hozzájárult a kétoldalú gazdasági kapcsolatok erősödéséhez. A határokon átnyúló sokoldalú együttműködés nemzetközi szinten pénzügyi támogatást is élvezett. Első lépésként a szlovák, ukrán, román és jugoszláv határon kezdeményeztem a kommunista idők-

ben bezárt, megszüntetett határátkelők újbóli megnyitását. Ha egyes szomszédaink húzódozása és a pénzügyi akadályok miatt a kívánatosnál lassabban is haladt e folyamat, de négy év alatt az ukrán határszakaszon egy helyett négy, a szlovén határon egy helyett három helyen nyílt meg újra az addig átjárhatatlan határ, és a másik három szomszéd felé is sikerült öt átkelőt újból megnyitni. Ezeknek köszönhetően számos település és kistérség elszigeteltsége, zsákutca jellege megszűnt, fellendült a kishatárforgalom, valamit javult az életszínvonal a határ mindkét oldalán, kezdtek helyreállni a normális emberi és gazdasági kapcsolatok.¹⁰

Nem tartozik szorosan véve a szomszédsági kapcsolatok köréhez az 1991. február 15-én aláírt Visegrádi Együttműködés,¹¹ de magyar részről annak egyik (nem deklarált) célja a két világháború között Magyarországot külpolitikailag gúzsba kötő kisantant újjászületésének a megakadályozása volt, amire ténylegesen törekedett Iliescu, Mečiar és Milošević. Lengyel barátaink részvétele elősegítette a csehekkel kialakult baráti viszonyt, és a szlovákiai magyarellenességet is fékezte. Az Antall által kezdeményezett „Visegrád” a külföld szemében bizonyította, hogy a Varsói Szerződés kényszerbarátságának megszűntével Közép-Európa nem a konfliktusok színtere, hanem az együttműködés modellje lett.

A kétoldali (alap)szerződések¹²

■ A kisebbségvédelem és a jószomszédi viszony összekapcsolásának legkézenfekvőbb eszközéül vitathatatlanul a szomszédos országokkal kötött kétoldalú államközi szerződések kínálkoztak. Az Antall-kormány abból indult ki, hogy a jó viszony megkerülhetetlen eleme a kisebbségben élő magyar közösségek jövőjét biztosító jogok garantálása. A kisebbségi jogok tekintetében – mint ismeretes – a mai tételes nemzetközi jog nem eléggé határozott. Általános elvek mellett csak ajánlásokat tartalmaz, illetve olyan „puha” kötelezettségeket, amelyek lehetővé teszik az eltérő értelmezéseket és kibúvókat. A szankcionálás jórészt hiányzik, illetve azt olyan nemzetközi szervezetekre bízva, mint az Európa Tanács és az EBESZ, amelyeknek jórészt csak erkölcsi eszközeik vannak. Mindezzel szemben áll ugyanakkor számos európai ország (Svájc, Finnország, Olaszország, Spanyolország) belső jogrendje és pozitív gyakorlata. Noha a jelenlegi nemzetközi jog csak az Olaszországban élő német-osztrák kisebbség esetében ismeri el Ausztria „védnök hatalom” (Schutzmacht) státusát, aligha lehet megkérdőjelezni az anyaország felelősségének az észszerűségét, noha szomszédaink – elsősorban Románia – ezt vitatják.¹³ Amikor a magyar kormány az érintett magyar közösségek világosan megfogalmazott és a nemzetközi gyakorlattal is összhangban álló igényeit határozottan támogatja, ezzel az érintett országok belső stabilitásához elengedhetetlen kisebbségjogi szabályozást, az őszinte és tartós jó államközi viszony kialakulását szorgalmazza.

A kommunista rendszerek eltűnése után teljesen indokolt volt, hogy érvényüket veszítsék a Szovjetunió által az egyes csatlós országokra erőltetett – álszent és verbális – barátsági és együttműködési szerződések.

Ugyanakkor Nyugat-Európában is teret nyert az a gondolat, hogy a Varsói Szerződés fölszámolása nyomán Európa közepén létrejött hatalmi és katonai vákuumot az államközi szerződések új rendszerével, hálójával töltsék ki. Elsőként az újraegyesült Németország kötött szerződéseket, mindenekelőtt – a békeszerződés és a határmegállapodás pótlására – Lengyelországgal és Csehszlovákiával, ezt követően azután más államokkal, így Magyarországgal is. Az Antall-kormány ugyancsak kész volt szerződésben rögzíteni az új magyar demokrácia átalakult kapcsolatrendszerét mind az egykori Varsói Szerződés szabaddá vált államaival, mind az erre kész nyugat-európai demokráciákkal. Egyetértési („entente”), barátsági és együttműködési szerződést kötött Olaszországgal, Franciaországgal, Németországgal, Spanyolországgal, az Egyesült Királysággal, Lengyelországgal és Japánnal. Az 1991. augusztusi moszkvai puccs megghiúsulása után Moszkvában két hatalmi központ működött, s ezt korán felismerve már külön szerződést készítettünk elő és írtunk alá 1991. december 6-án, egyetlen napon Gorbacsov Szovjetuniója mellett a Jelcin vezette Oroszországgal, sőt az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársasággal is.

Kétoldalú alapon a kisebbségvédelem első, igen tartalmas szerződéses megállapodása az 1991. március 31-én aláírt Magyar–Ukrán Nyilatkozat és Jegyzőkönyv volt. Ehhez Horvátország 1992-ben Nyilatkozat formájában csatlakozott, amit a két ország 1995. április 5-én kétoldalú konvenció szintjére emelte. Tartalmában hasonló az 1992. november 11-én, Budapesten aláírt Magyar–Orosz Nyilatkozat. A mai napig a legrészletesebb és leg tartalmasabb kölcsönös kisebbségvédelmi egyezmény az 1992. november 6-án aláírt Magyar–Szlovén Szerződés, amelyben a felek kölcsönösen elismerték az egymás országában élő kisebbségi közösségek csoportjait, és létrehozták az azok gyakorlását ellenőrző vegyes bizottságot. Ez az egyezmény nem maradt papíron, új határátkelők, nemzetiségi intézmények, kétnyelvű hivatalos okmányok jelzik eredményességét.

A független államiségét 1991-ben visszanyert Ukrajnát Magyarország az első között ismerte el, de még ezt megelőzően megkezdte vele a jószomszédi, bizalmi viszony kiépítését. A Visegrádi Együttműködés mellett ez a kapcsolat kínálta a legjobb garanciát a kisantant újjászületése ellen. Az Ukrajna és Magyarország által megkötött részletes kisebbségvédelmi konvenció gyakorlati megvalósulásához is elengedhetetlen volt az államközi szerződés. A nemzetközileg érvényes és garantált határokkal még nem rendelkező, újjászülető Ukrajna valamennyi szomszédja esetében ragaszkodott ahhoz, hogy a területi követeléseket kizáró, a német és lengyel államközi szerződésekben szereplő paragrafus kerüljön be a vele kötött kétoldali szerződésekbe. A szerződés jóvoltából a Kárpátalján élő magyarság politikai helyzete jelentős mértékben javult, noha közérzetét érthetően befolyásolta a hatalmas méretű infláció és a kritikus gazdasági helyzet. A Kárpátalja területének különleges gazdasági övezetté nyilvánítását megszavazó 1991. december 1-jei népszavazás ellenére az ukrán parlament elvetette az ukrán kormány erre vonatkozó javaslatát, valamint az ugyancsak népszavazással megerősített beregszászi magyar autonóm terület létrehozását, amit pedig a magyar miniszterelnök és Kravcsuk uk-

rán államelnök 1993. április 30-ai találkozájáról kiadott nyilatkozat is ki-látásba helyezte. A Kárpátaljai Magyarok Kulturális Szövetségének veze-tése a magyar–ukrán szerződés lényegi pontjainak ismeretében határo-zottan támogatta annak ratifikálását. Természetesen a legtöbb kárpátaljai magyar sem akkor, sem később nem ismerte a szerződés szövegét, ahogy a magyar–ukrán kisebbségvédelmi nyilatkozatot sem. A ratifikáció körül a magyar Országgyűlésben 1993. május elején kibontakozott vitában el-hangzó ellenvélemények többsége naivságból, illetve tájékozatlanságból eredt, nem vette figyelembe, hogy e törékeny barátság mennyire segíti a Kárpátalján élő magyarság politikai és kulturális céljainak megvalósulá-sát. Mint ismeretes, a Krím félsziget orosz annektálása nyomán rendkí-vül fölerősödött ukrán nacionalizmus azonban fölúrta a magyar–ukrán szerződést, és megszüntetni tervezi a tíz év fölötti magyar (és román) gyermekek anyanyelvű iskolarendszerét. Ezen csak nemzetközi együtt-működéssel lehet változtatni.

A rendszerváltozás óta külföldön gyakran elhangzik az alaptalan állí-tás, hogy Magyarország megkérdőjelezi a fönnálló határok érvényességét, azok megváltoztatásáról ábrándozik. A magyar kormányok számos alka-lommal megerősítették az 1947-es békeszerződés és ezzel természetesen a jelenlegi határok tiszteletben tartását. Az Antall-kormány az európai integrációban látta az embereket elválasztó határok jellegének kívánatos módosulását. Ukrajna után kész volt államközi szerződést kötni azzal a két szomszédos állammal is, ahol a legnagyobb számban élnek magya-rok, Romániával és Szlovákiával. Az ukrán–magyar szerződés ratifikáci-ós vitájában le is szögeztem: „minden olyan szomszédunkkal tartalmas szerződést tudunk kötni, akik készek a területükön élő kisebbségek joga-it és a szülőföldjükön történő megmaradást, kultúrájuk megőrzését elő-mozdító intézkedéseket garantálni – összhangban az érdekelt kisebbség legitim formában kifejezésre jutó igényeivel”.¹⁴ A folyamatos tárgyalások ellenére azért nem került sor szerződés megkötésére e két országgal, mert kormányuk és parlamentjük elzárkózott ama kisebbségi jogok biztosítá-sától és szerződésbe foglalásától, amit az ott élő magyar közösség legitim, választott képviselői jövőjük biztosítása érdekében elengedhetetlennek tartottak. Teljességgel alaptalan volt az a vádként gyakran elhangzó felté-telezés, hogy a szerződések elmaradásának oka a területi igényekről tör-ténő lemondást tartalmazó ún. határklauzula magyar részről történő elvetése, azaz a határok „lebegtetése” volt. A rosszhiszemű feltételezések legfőbb alapja sajnos a magyar–ukrán szerződés ratifikációs vitája, az el-lenzők retorikája volt, ez ültette el újra velünk szemben „a métely, az örök kétely” magját.

A délszláv válság

■ Rosszindulatú tévedés azt hinni, hogy Magyarország hozzájárult déli szomszédja, a jugoszláv „etnikai mozaik” felbomlásához,¹⁵ a véres balká-ni háborúkhöz. 1991 őszéig, a fegyveres harcok kitöréséig a magyar kor-mány nyilvános fórumokon és bizalmas csatornákon egyaránt annak a

reményének adott hangot, hogy az egyes tagköztársaságok nagyobb gazdasági önállósága egy konföderációs államformán belül tartós és működő megoldást hozhat a soknemzetiségű ország számára. A szerbek által indított és megdöbbszentő háborús bűntettek elkövetésével kísért háború azonban lehetetlenné tette az egység megőrzését. Ezt a térséget jobban ismerő Németország, Ausztria és Magyarország másoknál hamarabb belátta, de 1992 elejére az Európai Közösség is – komoly viták után – egységesen az önállóság általa megszabott öt feltételének megfelelő délszláv köztársaságok függetlenségének elismerése mellett döntött, s Magyarország azonnal követte a példát.

A két új szomszédal, az önálló Horvátországgal és Szlovéniával Magyarország kezdettől fogva kitűnő politikai és gazdasági kapcsolatokat alakított ki. Jugoszlávia a horvát háború idején a magyar légtérrel rendszeresen szándékosan megsértve még egy fegyveres konfliktus veszélyét is felidézte, de a magyar politika higgadt válaszokkal, a szerbek számára fontos európai tranzitútvonal nyitva tartásával sikeresen elhárította a viszony elmérgesedését, és azt is, hogy a vajdasági magyarság túszból áldozattá váljék. 1994 elejére eldőlt, hogy a Milošević-rendszer – egyelőre legalább – hatalmát sikeresen konzerválta, s egy belgrádi külügyminiszeri látogatással Magyarország helyreállította a normális beszélőviszonyt a délkeleti szomszédal. Ugyanakkor a tragikus polgárháborúba sodródó Bosznia nemzetközileg elismert kormányával kialakított kapcsolataink is kedvező fénybe állították Magyarországot a helyi lakosság, kivált a sokat szenvedett szarajevóiak körében. A balkáni válsággal foglalkozó nemzetközi fórumokon Magyarország – az Európai Közösséggel teljes összhangban – következetesen kiállt a békés rendezés, a háborús bűnösök felelősségre vonása és a kisebbségi jogok tiszteletben tartása mellett. Ennek érdekében szorgalmazta nemzetközi megfigyelők küldését a feszültségövezetekbe, köztük Koszovóba és a Vajdaságba, a további konfliktusok megelőzésére.

1993. december 12-én egy szörnyű betegséggel vívott három és fél éven át tartó küzdelem után meghalt Antall József, a magyarországi rendszerváltozás levezénylője. Érdemeiről nem itt kell szólnom, de hadd idézzem Sütő Andrásnak Antall temetésén elhangzott szavait. „Senki, aki utána jön, senki, aki a nyomába lép, ezután meg nem kerülheti őt abban, amit a határokon kívül élő magyarságért cselekedett.” Antall külpolitikai céljainak utolsó összefoglalása volt az a levél, amit az 1993. évi nagyköveti konferencia résztvevőinek küldött. Ebben megerősítette azt a kezdettől fogva képviselt igényét, hogy az alapvető nemzeti, stratégiai kérdésekben legyen egyetértés a pártok, a kormány és az ellenzék között. A „nemzetpolitika” kifejezést is ő hozta vissza a politikai beszédbe. Minden nemzetközi szereplésében, beszédében szót emelt a magyar kisebbségek érdekeiért.

Az délszláv válság, az elhúzódó és több százezer áldozatot követelő fegyveres konfliktus alaposan megijesztette a nemzetközi közösséget, amely keresni kezdte az új Boszniák megelőzésének az eszközeit. Ezért vette programjába az akkor 12 államot tömörítő Európai Unió, hogy az új történelmi korszak békéjét egy Közép- és Kelet-Európára szabott Stabili-

tási Egyezményrel, az akkori francia miniszterelnökről elnevezett Balladur-tervvel biztosítja. Az eredeti elgondolás úgy hangzott, hogy megállapítják azokat a jogokat és intézkedéseket, amelyekkel megnyugtató, kielégítik a létükben fenyegetett nemzeti kisebbségeket, majd – kétoldalú tárgyalások és esetleg kisebb határmódosítások után – megerősítik az európai határok érvényességét és véglegességét. A terv eredetileg nemzetközi jogilag kötelező normák és szabályok megalkotásával számolt, hasonlóan az 1919-ben született és 1945-ben elejtett nemzetközi kisebbségvédelmi egyezményekhez.¹⁶ A határmódosítások gondolatának elvetése után egyre jobban felhígult a terv, a kötelező szabályzásból jogilag kötelező érvénnyel nem bíró deklaráció lett. Magyarország kezdettől fogva ellenállt a csábításnak, hogy a „kisebb határmódosítások” fölvetésének beugorva igazolja azokat az akkoriban elszaporodó vádakat, hogy kisebbségvédő politikája destabilizáló hatású, de azoknak a hazai aggodalmaknak sem ült föl, hogy a Stabilitási Paktum aláírásával lemondana a határon túli magyarokról, további támogatásukról. Párizsban 1994. május 26-án került sor a tervezett egyezmény előkészítésére hivatott európai külügyminiszeri tanácskozásra. Az utolsó egyeztetéseken világossá vált, hogy a résztvevő államok többsége nem támogatja azt a magyar javaslatot, hogy a konferencián és az azt követően tervezett két- vagy többoldalú tárgyalásokon vegyenek részt az érdekeltek, a kisebbségek képviselői is. Az RMDSZ a határok sérthetlenségének elvét azzal a kiegészítéssel támogatta, hogy országosan és nemzetközi szinten is garantálni kell a személyi, helyi, illetve területi autonómiát, a különleges státust. Mivel a kisebbségek részvételét nem fogadták el, Markó elnök hozzám küldött levele szerint „Kérem a Külügyminiszter Urat, hogy képviseljék álláspontunkat az Európai Stabilitási Egyezmény Nyitókonferenciáján”. Párizsban elmondott beszédemben összegeztem a rendszerváltozás kedvező európai eredményeit, és rámutattam annak fontosságára, hogy az ESE keretében meginduló tárgyalások vezessenek el a stabilitás hiányzó kellékéhez, hogy a nemzeti kisebbségek is elégedettek legyenek helyzetükkel. Hatpárti egyetértést tükrözött a tervezett záródokumentumhoz fűzött értelmező nyilatkozatunk, amit beszédem kiegészítéseként szétosztottunk. Ebben kiemeltem, hogy mivel a magyar nemzeti kisebbségek – kifejezett óhajuk ellenére – nem lehetnek jelen sem a nyitóértekezleten, sem a soron következő tárgyalásokon, Magyarország kénytelen magára vállalni érdekeik képviselését az egész folyamatban.¹⁷

Mérleget vonva az Antall (és Boross)-kormány szomszédságpolitikájáról a legfőbb eredménynek azt tekintem, hogy három szomszédos állam fölbomlása során nem engedték magunkat bevonni a véres balkáni konfliktusokba, és nem engedtünk semmiféle kalandorpolitikára biztató tanácsnak. Az Antall-kormány alatt hétre nőtt szomszédjaink közül négytel kifejezetten baráti viszonyt sikerült létrehozni. Szlovákia visegrádi partnerünk volt, és a ciklus végére Romániával, sőt Szerbiával is sokat javult az 1991-ben mélypontra lévő kapcsolat. Annak pedig nagyon örülök, hogy a horvátokkal helyreállítottuk a történelmi barátságot. Mindenkiel szemben

következetesen a kinyújtott kéz politikáját folytattuk, arra azonban nem voltunk hajlandók, hogy a kisebbségbe került magyar közösségek feje fölött, jóváhagyásuk nélkül barátkozzunk azokkal a nemzetekkel, amelyek nem hajlandók teljesíteni jelentős nagyságú magyar kisebbségük jogos, a nemzetközi elvekkel és gyakorlattal összhangban álló igényeit.

Azt a nyíltan csak elvétele, célozgatva elhangzó vádat, hogy nem tudtuk módosítani határainkat legalább a határ menti magyar többségű területek visszaszerzésével, józan, tájékozott ember nem veheti komolyan. Csak a felületes vagy a tudatosan félrevezető gondolkodás hirdeti, hogy három, velünk szomszédos ország felbomlását ki lehetett volna, ki kellett volna használni Magyarország területének megnövelésére. A valóság az, hogy a fölbomló országok belső, köztársasági határai nem változtak, csak közigazgatásból nemzetközi határrá váltak. A világ, a külhatalmak azonban rettegetek attól, hogy a legkisebb határmódosítás láncreakciót indít el, és háborúkhhoz vezet, ezért még a legészszerűbb, kézenfekvő változást, területcserét is a legmerevebben ellenezték. Nem került erre sor Koszovó és Szerbia között, és a Szovjetunió fölbomlása után is atomnagyhatalom Orosz Föderáció sem igényelte szomszédjaitól, Ukrajnától, Kazahsztántól a sok millió orosz által lakott területeket – legalábbis 2015 előtt nem. Ha Magyarország bármelyik szomszédjánál a határ menti, döntően magyarok lakta területek hovatartozásának népszavazás útján történő eldöntését vetette volna föl, valamennyi szomszédja és az összes súllyal bíró külső ország fölháborodottan utasította volna vissza. EU- és NATO-tagságunk jó időre lekerült volna a napirendről. Határaink azonban nem változtak volna, mert ma is érvényes a két világháború közti magyar „nem, nem, sohá”-ra adott válasz: „egy barátját sem adunk vissza”. Ezért az Antall-kormány nemzetpolitikája, kisebbségvédő politikája a határainkon kívülre kényszerült magyar közösségek nyelvi, kulturális jogainak, önkormányzati igényeinek a támogatására irányult, és ehhez igyekeztünk széles körű nemzetközi támogatást kapni.¹⁸ Nem titkolom, nem sikerült azonban el afölött, hogy ezt, a magyar közösségek helyzetének jelentős javítását, jövőjük biztos garantálását csak nem kielégítő mértékben tudtuk elérni. Ez azonban nem az első szabadon választott kormányon múlt. „Puhább,” konciliánsabb politika sem hozott volna más eredményt – ezt 12 évi szocialista kormányzás igazolja. Keményebb, hangosabb, radikálisabb fellépés pedig csak ellenszenvet, elítélést váltott volna ki, de ettől bizonyosan nem javult volna határon túli nemzettársaink helyzete. Viszont elriasztottuk volna a befektetőket, sőt még a turistákat is, veszélybe került volna euroatlanti integrációnk, sőt mai gazdasági helyzetünk is rosszabb volna.

Úgy vélem, hogy az 1990–94 között folytatott politikáról nem szabad letérni.

■ JEGYZETEK

1. Jeszenszky Géza: *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltozás éveiben*. Osiris Kiadó, Bp., 2016.

2. Révész Sándor: *Antall József távolról*. Sík, Bp., 1965. Antall külpolitikájáról írt összefoglalóm: Magyar Szemle 2012. 3–4, 5–6, 7–8, 9–10. sz. A jelen témára Jeszenszky Géza: *Antall József, a nemzetpolitikus*. In: Jeszenszky Géza – Kapronczay Károly – Biernaczky Szilárd (szerk.): *A poli-*

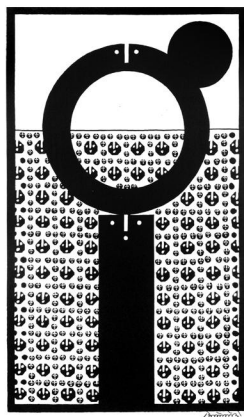
- tikus Antall József – az európai úton. Tanulmányok, esszék, emlékezések a kortársaktól. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2006. 98–118.
3. Erről hitelesen számolt be Markó Béla a *Kísérlet...*-ben is idézett írásában (47–48.).
4. A regionális gondolkodás, a magyarság geopolitikai dilemmáival foglalkozó egykorú írások gazdag gyűjteménye Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. I–II. Magvető, Bp., 1986. Már a rendszerváltozás politikai és eszmei hatásait is tükröző elmélyült tanulmányokat tartalmaz Ignác Romsics and Béla K. Király (eds.): *Geopolitics in the Danubian Region. Hungarian Reconciliation Efforts, 1848-1998*. Central European University Press, Bp., 1999.
5. Ezt a fenyegetettséget mutatja be két angol nyelvű tanulmányom: *More Bosnias? National and Ethnic Tensions in the Post-Communist World*. East European Quarterly 31. no. 3 (1997) 283–299. és *From 'Eastern Switzerland' to Ethnic Cleansing. Is the Dream Still Relevant?* In: Steven Béla Várdy and T. Hunt Tooley (eds.): *Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. Columbia University Press, New York, 2003. 11–30.
6. Jó példa e várakozásra a Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-i újratemetésekor megszületett *Magyar–Román Nyilatkozat* és a Magyar Demokrata Fórum 1989 karácsonyi kiáltványa. Az előbbi közli Limes 1989. 1. sz. Könyvemben erről is – mint az itt említett lépések valamennyiéről – részletesen írtam.
7. Antall József: *Modell és valóság*. I–II. Athenaeum Nyomda, Bp., 1994. II. 64–65. A külpolitikai kormányprogramra lásd. *A nemzeti megújulás programja*. Bp., 1990. 177–185.
8. Az Európa Tanács és az ENSZ e témában 1990 után született konvenciói és nyilatkozatai ugyan előremutatóak, de egyértelműen csak az egyéni jogokat ismerik el – szemben a kívánatos csoportjoggal. Ebből fakad, hogy az önrendelkezés jogán alapuló nemzeti autonómiát a jelenlegi nemzetközi szabályozás nem tartalmazza, a kormányok pedig kifejezetten elutasítják. Lásd Bíró Gáspár – Hamberger Judit – Molnár Gusztáv – Szilágyi Imre – Tóth István: *Autonómia és integráció*. Bp. 1993; Péter Kovács: *Le Droit International pour les Minorités face à l'État-Nation*. Miskolc, 2000. Vö. Patrick Thornberry: *Protecting individual and minority rights in democratic systems: options and implications*. Ditchley Conference Report No. D94/13.
9. 1993. szeptemberi romániai látogatásom részletes ismertetése és dokumentumai könyvem 10. fejezetében és a Függelékben olvashatók.
10. A határ menti együttműködés és a regionális politizálás gazdasági és külpolitikai jelentőségéről szóló esettanulmányok gyűjteménye *Modernizáció és Regionalitás. A külpolitika térbeli összefüggései*. Szerk. Zsinka László. Bp., 1996, valamint Éger György: *Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában*. Bp., 2000.
11. Visegrádnak, a V4 történetének ma már jelentős irodalma van. Könyvem 4. fejezete részletesen tárgyalja.
12. Az 1996-ig megkötött fontosabb kétoldalú szerződések szövegét, illetve kisebbségvédelmi és területi rendelkezéseit közli Bakk Miklós bevezető tanulmányával, Ankerl Géza, Jeszenszky Géza, Pataki Gábor Zsolt, Szilágyi Zsolt, Zala Tamás, Zsigmond Barna, Valentin Stan, Törzsök Erika és Tőkés László hozzászólásával a Magyar Kisebbség (Kolozsvár) 1996. 4. és 5. sz.
13. Az Európa Tanács keretében működő Velencei Bizottság ezt az elvet erősítette meg 2001. október 19-i állásfoglalásában.
14. Országgyűlési Napló, 1993. május 11. Jeszenszky Géza felszólalása.
15. Kocsis Károly: *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Bp., 1993.
16. Ernő Flachbarth: *System des internationalen Minderheitenrechtes*. Budapest, 1937; Erzsébet Szalayné Sándor: *The Role of the League of Nations and the UN in the Protection of Minorities under International Law. Minorities Research*, Bp., 1999. 108–121.
17. Beszédem könyvem függelékében olvasható.
18. A magyar kisebbségek védelmére tett lépéseinknek és ennek nehézségének a korrekt összefoglalása Fedor Mediansky: *National Minorities and Security in Central Europe: the Hungarian Experience*. In: *Nationalism and Postcommunism*. Ed. A. Pavkovic et al. Dartmouth, 1995. Saját friss összegezésem: *National and Ethnic Reconciliation in Central Europe – Overcoming the Patterns of a Difficult Past*. Hungarian Review vol. X. no. 1 (2019).

NOVÁK CSABA ZOLTÁN

A ROMÁNIAI RENDSZERVÁLTÁS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS MEGJELENÉSE

A Ceaușescu házaspár bukását követő hatalmi vákuumban megalakult a hadsereg teljes bizalmát élvező, magát Nemzeti Megmentési Frontnak (NMF) nevező szervezet, amely élére Ion Iliescu került.¹ Az NMF Ideiglenes Tanácsának megválasztásában helyet biztosítottak a magyarság képviselőinek is. Első lépésként a két, viszonylag legismertebb magyar személyiség került fel a tanács listájára, a népfelkelés egyik szimbólumaként Tőkés László és a bukaresti politikai és értelmiségi körökben jól ismert, a Ceaușescu-rendszerben kevésbé kompromittálódott Domokos Géza. Egy kicsivel később csatlakozott az akkor Marosvásárhelyen élő Király Károly, akit aztán a Front alelnökének neveztek ki, és ő felelt a kisebbségi ügyekért. A Bukarestben tartózkodó magyar nemzetiségű értelmiségiek igyekeztek kihasználni a diktatúra bukásával felmerülő lehetőségeket, megszervezni a magyar érdekképviselést és a meglevő kommunikációs csatornákon keresztül üzeni a román politikumnak és a közéletnek egyaránt.²

Az RMDSZ a romániai magyarságot képviselő szervezetként december 24-én nyilatkozatot fogalmazott meg a román közvéleménynek az *Adevărul* nevű országos napilapban két fontos üzenettel: hogy a magyarság kollektív és önálló entitásként kí-

A kialakult feszültségeket a helyi román és magyar értelmiségi kezdeményezések esetenként mérsékeltek, de megszüntetni nem tudták, sem Kolozsváron, sem Marosvásárhelyen.

ván politizálni, illetve próbálták már az első alkalommal elismertetni a román közvéleménnyel azt a tényt, hogy a bukott rendszer tudatosan, nemzeti mivoltában is diszkriminálta ezt a közösséget, így legitimálva az esetleges későbbi jóvátételi kéréseket.³

A fokozatosan a magyarság vidéki önszerveződési struktúráit is magába olvasztó RMDSZ december 26-án közzétette az első vázlatos programtervezetét. A főbb célkitűzései a következők voltak: a nemzetiségi képviselet biztosítása a törvényhozásban és az államigazgatásban; anyanyelvi oktatás az óvodától a tudományegyetemig; saját művelődési és tudományos intézmények a magyarság számára; magyar nyelvű lapok, folyóiratok működtetése; a magyar nyelv használata a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban; nemzetiségügyi minisztérium létrehozása; kollektív nemzetiségi jogok alkotmányos szavatolása; a magyarság kapcsolatokat ápolhasson az anyanemzettel.⁴

December végén, január elején mutatkoztak az első arra utaló jelek, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása távolról se lesz annyira zökkenőmentes, mint azt egyesek remélték a diktatúra bukása után. 1990. január 6-án az NMF nyilatkozatot adott ki a romániai nemzeti kisebbségek jogairól. A nyilatkozat nem kínált jogi megoldást a nemzetiségi sérelmekre, ugyanakkor fontos üzenetértékkel bírt, hogy az új vezetés elismert bizonyos tényeket, figyel a kérdésre, és az előző rendszer módszereitől eltérő módon kezeli ezt a problémakört.⁵ A közlemény az ígéretek szintjén jelentős, pozitív irányú elmozdulásnak látszott. Elítélte a Ceaușescu-rendszer nemzetiségpolitikáját, egyenlő jogokat ígért minden romániai nemzetiségnek, ehhez majd jogi, alkotmányos keretet, kisebbségi törvényt, az anyanyelv szabad használatát, lehetőséget a nemzetiségi kultúra műveléséhez és szabad kapcsolattartást „azokkal a nemzetekkel, amelyekhez kötődnek”, vagyis az anyaországokkal.⁶

Az NMF nemzetiségpolitikai közleményéről már akkor megoszlottak a vélemények. Többen azt kifogásolták, hogy nem tartalmaz konkrét megoldási javaslatokat, nem biztosít jogi kereteket és garanciákat sem arra nézve, hogy az elhangzott elvek a gyakorlatban is megvalósuljanak.⁷ A közlemény körül kialakuló vita előre jelezte azt is, hogy az erdélyi magyarság képviseletében is megoszlanak majd a vélemények a jogérvényesítési stratégiákat illetően.

A magyar–román viszony rendezésének fontosságáról cikkezett több román és magyar értelmiségi is.⁸ Ugyancsak januárban két, az NMF vezetőségéhez címezett, román értelmiségi levél is részletesen foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel. A *Renășterea* nevű lapban Doinea Cornea és egy erdélyi román értelmiségi csoport közölt nyílt levelet. Külön figyelmet érdemel az értelmiségi csoport által szignált levél, amelyben a szerzők nemcsak a probléma létezését ismerték el, hanem gyakorlati megoldásokat is javasoltak. Elismerték, hogy a Ceaușescu-rendszer nagymértékben megsemmisítette vagy átalakította a magyar kulturális intézményhálózatot, és asszimilációs politikájával eltávolította az országtól a magyarságot, nagyfokú bizalmatlanságot ébresztve. Javaslaik két szinten nyilvánultak meg. Első lépésként a diszkrimináló törvények, rendeletek meg-

szüntetését javasolták, hogy „visszanyerjék a normalitást”, a nyugalmi állapotot, és ezt követte volna az új jogrend megteremtése.⁹

A kiemelt politikai és értelmiségi álláspontokat elemezve megállapíthatjuk, hogy mindenképp elmozdulásként értelmezhetők a Ceaușescu-rendszer nyíltan diszkriminatív politikájához viszonyítva, ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy kedvezőtlenül reagáltak a romániai magyarság egyes, már 1918-tól felmerülő sajátos problémáira, mint az önálló oktatási rendszer vagy az autonómia. A fent bemutatott javaslatokra ugyanakkor az is jellemző volt, hogy csak egy szűk körű politikai vagy értelmiségi csoport álláspontját képviselték. A későbbi fejleményekből az is kiderült, hogy az NMF csúcsvezetőségében sem volt határozott szándék arra, hogy a január 5-i nyilatkozatot következetesen, vállalva az esetleges akadályokat, keresztül is vigye.¹⁰

A romániai politikai átmenet során felmerülő kérdések, a román-magyar együttélésből fakadó újonnan felmerülő, helyi szinten megoldatlan problémák viszonylag korán egy másik mederbe terelték a nemzeti-ségi kérdést. A román politikai életben már január elején jelentkeztek azok az akut problémák, amelyeket az NMF nem akart vagy képtelen volt megoldani: a kádercsere, a régi elitek sorsa, a hadsereg és a Securitate a decemberi eseményekben betöltött szerepének tisztázása, a gazdasági átalakítás módja, a titkosrendőrség és állományának sorsa, az állami adminisztratív és politikai tisztségek betöltése, a újjászervezett történelmi pártoknak juttatott politikai szerep, a gazdasági nehézségekből fakadó problémák és nem utolsósorban a rohamtempóban megszerveződő magyar közösség követelései.

Az eddigi forrásokból az rajzolódik ki, hogy ahol harcok nélkül bukott meg a Ceaușescu-rendszer, és a településen nem élt nagyobb számú nemzeti kisebbségi csoport, ott a rendszer második vonalából előkerülő káderek, szakemberek és a katonaság zökkenőmentesen átvették a hatalmat. Több nagyvárosban, ahol december 22. előtt nagyobb méretű megmozdulások voltak (Temesvár, Kolozsvár, Marosvásárhely, Brassó), a rendszerváltó elit egy része a társadalmi nyomás hatására került pozícióba. Ez nehezebb helyzetbe hozta a mindent ellenőrizni kívánó hadsereget, és ezek a személyek sok esetben radikálisabb változásokat szerettek volna.¹¹ Az etnikailag vegyes vidékeken, településeken pedig ez a probléma kiegészült a magyarság pozíció- és jogköveteléseivel. Január első felében megjelentek az új román vezetést és a rendszerváltást nyíltan bíráló, számonkérő vélemények.

Január elején a nemzetiségi (elsősorban a magyar) kérdésnek olyan helyi vetületei jelentkeztek a romániai politikai életben, amelyek magukban hordozták annak a lehetőségét, hogy amennyiben az új vezetés nem fog következetes politikai irányvonalat kidolgozni és véghezvinni, akkor az átmenet az adott térségekben etnicizálódni fog.¹² Az első problematikus pontnak a december 22-ei események számítottak, pontosabban, hogy a Székelyföld egyes településein lezajlott rendőrlincseléseket ki hogyan értelmezte. A másik kritikus pontnak az előző rendszer bukása után elkezdődő kádercsere számított. A pozíciókat elvesztő vagy az attól tartó

székelyföldi román elit etnikai indokkal magyarázta ezt a jelenséget, és a helyi román közösség elleni támadásként értelmezte, illetve mutatta azt be. 1990. január 4-én egy csíkszeredai román csoport beadványt állított össze a Hargita megyei románokat ért ún. sérelmekről. Érvelésük közép-pontjában a székelyföldi rendőrlincselések és a különböző vezetői tisztségekben bekövetkezett kádercserék álltak.¹³

Az RMDSZ és a helyi magyar vezetők igyekeztek tisztázni a vádakát és magyarázattal szolgálni a történetekre. Az új román kormány ebben a fázisban nem tulajdonított ennyire kiemelt szerepet ennek a jelenségnek. Érdeemes megjegyezni azt a tényt is, hogy egyetlen jelentés sem tett említést arról, hogy román nemzetiségű „civil” lakosokat ért volna támadás vagy inzultus. A rendszerváltás pillanatában a hatalom képviselőit érte támadás, az utána következő időszakban pedig a nyolcvanas években, etnikai (román) származásuk miatt előnyös pozíciókba juttatott elit néhány képviselőjét próbálták meg eltávolítani.¹⁴ Látható, hogy az új vezetés a fenti jelenségeket nem értelmezte etnikai indíttatásúnak, viszont a helyi román elit, a hadsereg, a rendőrség egyes képviselői és a média előszere-ttel használta fel érveiben ezeket a cselekményeket, amelyeket a román autoritás megszűnéseként is értelmeztek.¹⁵

A kérdés központi megítélése nem akadályozta meg, hogy a rendszer-váltás folyamata a Székelyföldön etnikai dimenziót is nyerjen. A diktatú-ra felszámolása jelentős változásokkal járt a helyi hatalmi viszonyokban és a közéletben egyaránt. Az elitekben végbemenet cserék nagymérték-ben érintették a felülreprezentált románokat, és azonnal megkezdődött a leépített magyar intézményrendszer (oktatási, kulturális intézmények) visszaállítása. A magyar közösség által kért pozíciók, intézmények és az egyre makacsabbul ellenálló helyi román elitek viszonya kihatott a poli-tikai harcoktól amúgy is megviselt NMF vezetőségére. A történelmi pár-tok által szervezett nagy erejű demonstrációk visszaszorítására az új román vezetés a karhatalmi szerveket, majd a munkásszolidaritásra ala-pozva, a bukaresti munkásságot, később a gazdasági átmentettől tartó bá-nyászokat használta fel.¹⁶ A román politikai élet radikalizálódott. Ugyan-ez mondható el a magyar–román viszonyról, amely februárra Marosvá-sárhelyen tűnt a legkritikusabbnak, de jelentős feszültség volt tapasztal-ható Szatmárnémetiben, Kolozsváron vagy a Székelyföld egyes pontjain is.¹⁷ A több szinten is „szorongatott” NMF január végére engedett a nem-zetiségi kérdésben a többségi társadalom nyomásának. Az Iliescu-féle vezetés nem hagyhatta figyelmen kívül, hogy a román társadalom jelen-tős hányada nacionalista volt, és hogy hatalmának megtartása végett szüksége van az egykori pártstruktúrák és belügyi emberanyagára is. Eb-be beletartozott az az elitcsoport is, amely az etnikailag vegyes vidékeken nemzeti retorikába öltözve próbálta menteni a pozícióit.¹⁸

Február közepére a nemzetiségpolitika terén a román politikai életet és a médiát már egyértelműen az alsó szinteken kiéleződő és megoldat-lan helyzet uralta, és ezen az NMF-nek a többi politikai szereplővel kö-tött politikai alkuja, hatalommegosztása sem változtatott. Február 9-én az NMF részben megosztotta a hatalmát, megalakult a romániai politikai

alakulatokat tömörítő Nemzeti Egység Ideiglenes Tanácsa (NEIT), amelybe 11 magyar nemzetiségű személy került be, hárman az RMDSZ, hárman a Független Magyar Párt, ketten az NMF képviselőjében, míg a másik három magyar tag a megyék képviselőjében. Ez 5 százalékos jelenlétet eredményezett a romániai magyarság számára. A NEIT, annak ellenére, hogy a hatalmi egyensúly és a nyugalom megtartása végett hozták létre, már születésétől kezdve egy több sebből vérző szervezetnek bizonyult, és magában hordozta az akkori román társadalom megosztottságának szinte összes jelét. A rendszerváltás megoldatlan kérdései bűvópatakként törtek minduntalan elő.¹⁹

A bukaresti vezetés az új felállásban is a feszültségek elkerülésére fektette a hangsúlyt. Felmérte, hogy a sajtóban – sőt már esetenként röpcédulákon is – terjesztett helyi román követelések figyelmen kívül hagyása milyen politikai következményekkel járna. Ezért inkább a szervezettebb magyarság vezetőit próbálta meg felkérni arra, hogy lássák be jogos követeléseiknek elhalasztását. A politikai kockázatot növelte az a tény is, hogy az NMF számára már nemcsak az újjászervezett és a hatalomba bevont történelmi pártok jelentettek potenciális veszélyt, mert Erdélyben a román elitek egy jelentős része már nem az NEIT-NMF csatornáin keresztül kereste az érdekérvényesítés lehetőségeit, hanem létrehozta a Vatra Românească nevű szervezetet.²⁰ A források azt mutatják, hogy a NEIT februári és március eleji ülésein nem fordítottak különösebb hangsúlyt a nemzetiségi kérdésre. A nemzetiségi kérdést felülírták a hatalomért folytatott viták és a politikai-gazdasági átmenet szülte problémák: a görög katolikus egyház helyzete, a munkanélküliség, az ellátási zavarok, a különböző politikai tisztségek betöltéséért folytatott viták, a februári bukaresti tüntetések.²¹

Az NMF, majd a NEIT tehetetlenségét bizonyítja az a tény is, miszerint január végén, február elején a romániai magyarság képviselői egyik szervezetre sem tekinthettek úgy, mint a sajátos nemzetiségi kérdéseket megjelenítő és legalább részben kezelő érdekérvényesítési lehetőségre. Úgy véljük, helyi szinten ez a fajta bizalmatlanság már korábban bekövetkezett. Ettől kezdődően az RMDSZ vidéki szervezeteiben is egyre erősödött az a vélemény, miszerint a magyarság kéréseit nem lehet sem a Front, sem a NEIT szervein belül megoldani csak úgy, ha azok markánsabban vannak jelen a politikai és a közéletben. Február első felében már több vidéki szervezet részéről is megfogalmazódott az a kritikai javaslat az RMDSZ központi vezetősége felé, hogy markánsabban kell megjeleníteni a magyar kérdést. Talán ezzel magyarázható, hogy magyar részről egyre többször merült fel a tömegmegmozdulások, sztrájkok szervezésének gondolata.²² Ekkorra már a romániai magyar elit keretén belül is körvonalazódtak az érdekérvényesítés, a nemzetiségi célkitűzések megfogalmazásában és kivitelezésében mutatkozó töréspontok (mérsékelt versus radikális), amiket a magyar külügy is érzékelt.²³

Az RMDSZ vezetősége által felvállalt párbeszédre épülő politikát nem csak a szervezeten belülről érték kritikák. Olyan személyek, elitcsoportok is megpróbálták hallatni hangjukat, akik nomenklaturista múlttal

rendelkeztek ugyan, de a Ceaușescu-rendszerben elszenvedett mellőzésükből fakadóan politikai szerepre is feljogosultnak érezték magukat: az egykori élelmiszeripari miniszter, Fazekas János vagy Király Károly.²⁴ A rendszerváltás előtti romániai politikai életben jártasabb egyének úgy vélték, hogy amit az átmeneti időszakban nem sikerül kivívni, annak a későbbi megvalósítása bizonytalanná válhat. Esetenként ugyancsak nagy nyomás érkezett a különböző helyi közösségek részéről, főleg azokon a településeken (pl. Marosvásárhely), ahol a helyi magyarság úgy érzékelte, hogy a nemzetiségi jogok terén gyenge eredményeket ért el.

A különböző erdélyi településeken a magyarság rohamtempóban szervezte újjá magát, alakította ki a lehetséges keretek között a saját intézményrendszerét. Önálló, magyar tannyelvű iskolák alakultak Kolozsváron, Csíkszeredában, Szatmárnémetiben, Nagyváradon stb. A román tannyelvű osztályokba íratott gyerekek tucatjával hagyták el a régi osztályikat az anyanyelvi tanulás mellett téve le a voksukat. Markánsan jelentkezett a román többségű vidékekre kihelyezett magyar nemzetiségű tanárok problémája, szülőföldjükre való visszatérésük igénye. A helyi magyar közéletben a nemzeti ébredés jegyei mutatkoztak, hol mérsékeltlen, hol pedig markánsabban. Újra napirendre került a diktatúra során mesterségesen visszaszorított, tabuként kezelt csángókérdés is.

A helyi román elitet több okból is ellenségesen tekintettek erre a folyamatra, amelyet a széparatizmus, nacionalizmus vagy revizionizmus vádjával bélyegeztek meg, és minden erejükkel igyekeztek mérsékelni, gátolni. A Ceaușescu-rendszerben pozícióhoz jutott személyek, csoportok a rendszerváltás után keletkezett helyzetben a saját egzisztenciájukat érezték veszélyben. Sok esetben elhagyni kényszerültek addig betöltött tisztségüket, vagy a jobbik esetben a jövőbeli demokratizálódás miatt éles versenyhelyzet előtt álltak. A többnyire távolabbi vidékekről „ejtőernyőzött” román elit idegennek érezte az egyre erőteljesebben kiépülő magyar világot, egyes (főleg katonai, rendőrségi, volt titkosrendőrségi) vezetők pedig egyenesen a román állam szuverenitásának veszélyeztetését látták ebben a folyamatban. E nézőpont onnan is táplálkozott, hogy a Ceaușescu-rendszer bukását követő néhány napra a román állam hatalomgyakorló szerepe szinte teljesen megszűnt létezni a Székelyföldön, ahol a hadsereget leszámítva minden hatalom a helyi magyarok kezébe került. A párt és állami szervek szétestek, a rendőrség és a Securitate defenzívába szorult, és a lincselések során egyes képviselőik életüket veszítették, vagy tényleges életveszélybe kerültek. Az egyetlen biztosnak tűnő hatalomgyakorló szervnek a hadsereg bizonyult, amely ugyan jelen volt a helyi hatalmi struktúrákban, de korántsem akkora súllyal, mint pl. Marosvásárhelyen vagy Szatmárnémetiben.²⁵ Az egyre radikalizálódó román elit az etnikailag vegyes területeken ezért megpróbálta minden erejével ellensúlyozni a magyarság önszerveződését.

A kialakult feszültségeket a helyi román és magyar értelmiségi kezdeményezések esetenként mérsékeltek, de megszüntetni nem tudták, sem Kolozsváron, sem Marosvásárhelyen. A kölcsönös egymásnak feszülés, a helyi kompromisszumok megkötéseinek elmaradása, a központi kor-

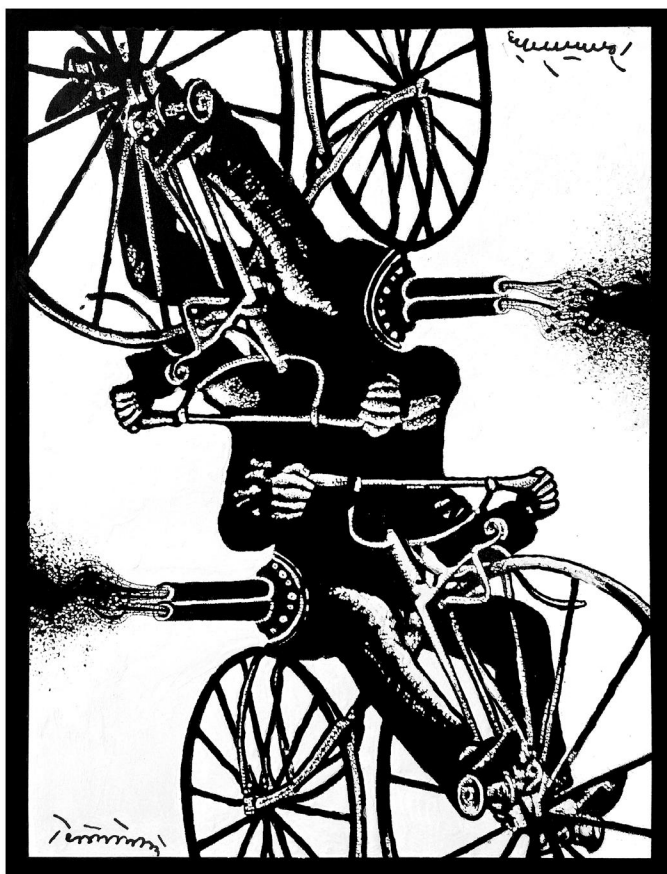
mányzás tehetetlensége egyre agresszívebb és látható jeleit termelte a konfliktusoknak. A különböző helyszínekről egyre aggasztóbb hírek érkeztek. A magyar külügy február 21-én a következőt jelentette, sürgős intézkedéseket javasolva a magyar kormánynak: „Felhívjuk a figyelmet, hogy a jelenleg kialakult helyzetben még a múltban elveszített nemzeti-ségi jogok visszaállítására sincs lehetőség, még kevésbé olyan feltételek biztosítására, amelyek hosszú távra stratégiai célok lehetnének a nemzetiségek identitásának megtartásában.”²⁶

■ JEGYZETEK

1. Az NMF megalakulásáról és a bukaresti eseményekről részletesebben lásd Tom Gallagher: *Furtul unei națiuni. România de la comunism încoace*. Humanitas, Buc., 2004; Alesandru Duțu: *Revoluția din 1989. Cronologie*. Editura Institutului Revoluției Române din Decembrie 1989, Buc., 2006.
2. Domokos Géza: *Esély*. I. Pallas Akadémia, Csíkszereda, 1996. 17–23.
3. Adevárul 1989. december 24. 2. sz.
4. Romániai Magyar Szó 1989. december 26. 3. sz.
5. Domokos emlékiratában megemlíti, hogy a szöveg összeállításában többek között Ion Iliescu, Silviu Brucan, Petre Roman, Virgil Măgureanu, Mihai Drăgănescu, Dumitru Mazilu, Aurel Dragoș Munteanu vettek részt. A résztvevők többnyire egyetértettek az elvi kérdések zömében, abban, hogy újra kell gondolni a nemzetiségpolitikát, de a konkrétumok esetében (pl. a helyi öngazgatás) már komoly viták alakultak ki. Az önrendelkezésről az új román vezetés sem kívánt tárgyalni. Domokos: *Esély*. I. ... i. m. 83–86.
6. Adevárul de la Cluj 1989. január 7. 13. sz.
7. A Független Magyar Jogászforum, dr. Kapcza Imre és dr. Podhrásky László aláírásával nyilatkozatot adott ki az NMF kisebbségi jogokról szóló nyilatkozatával kapcsolatosan. Az NMF nyilatkozatát hiányosnak tartották, a dokumentumot egy konkrétumok nélküli keretnyilatkozatnak tartották. Romániai Magyar Szó 1990. febr. 23.
8. Lásd pl. Szilágyi Nándor és Ioan Noja cikkei. Romániai Magyar Szó 1990. január 4. 10. sz.; Adevárul în libertate 1990. január 11. 16. sz.
9. Renașterea 1990. január 12. 2–3.
10. Domokos Géza arról írt visszaemlékezésében, hogy Iliescu később megbánta az NMF elhamarkodottnak tartott kijelentését. Domokos: *Esély*. I. ... i. m. 83–86. Tom Gallagher a román átmenetet vizsgáló monográfiájában pedig azt állítja, hogy Iliescu későbbi, a nemzetiségi kérdésre vonatkozó nyilatkozatai egyértelműen azt mutatják, hogy nem rendelkezett konzervens elképzelésekkel ezen a területen, mindig alárendelte a kérdéskört az éppen aktuális politikai helyzetnek. Tom Gallagher: *Furtul unei națiuni. România de la comunism încoace*. Humanitas, Buc., 2004. 98.
11. Jó példa erre Kolozsvár vagy Temesvár esete.
12. Etnicizálódás fogalma alatt azt értjük, hogy jelen esetben a rendszerváltás utáni politikai, gazdasági átmenet kérdéseit az etnikai jellegű viták felülírják, túlzott nemzeti tartalommal ruházzák fel.
13. MNL, KÜM-TÜK, Románia, 1990, 62. Dob. 0096/1. A rendőrlincselésekről lásd még László Márton – Novák Csaba Zoltán: *A szabadság terhe. Marosvásárhely, 1990. március 16–21*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2012. 68–83.
14. A kérdésről részletesebben lásd Zahorán Csaba: *Románüldözés Székelyföldön? (Egy állítólagos etnikai tisztogatás története)*. In: *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. Szerk. Juhász József – Krausz Tamás. L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Bp., 2009. 268–300.
15. Gheorghe Bănescu, egykori belügyis alkalmazott emlékiratában azt írja, hogy két securitatus tiszt, a szovétai Lupșa főhadnagy és Chioreanu Emil százados Bukarestbe utaztak, áthágva az új rend szabályait, hogy felhívják Iliescu figyelmét arra, hogy állítsa vissza a román autoritást az érintett helyeken. A visszaemlékezés szerint Iliescu azt válaszolta, hogy nem tehet kivételt két megyében, ezzel beszennezné a forradalom vívmányait. Gheorghe Bănescu: *Demers pentru adevăr*. Consemnări. 2010. 307.
16. A bányászjárásokról részletesebben lásd Mihnea Berindei – Ariadna Combes – Anne Planche: *Mineriada. 13–15 iunie 1990. Realitatea unei puteri neocomuniste*. Humanitas, Buc., 2010.

17. A jelenségről lásd Bárdi Nándor – Gidó Attila – Novák Csaba Zoltán (szerk.): *Együtt és külön. Az erdélyi magyarok önszerveződése (1989–1990)*. Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kvár, 2014. 95–137, 151–193, 283–306.
18. Erre a következtetésre jutott a romániai rendszerváltást elemző Tom Gallagher is. Tom Gallagher: *Democracy and Nationalism in Romania, 1989–1998*. Trad. Simona Ceaușu. All Educational, Buc., 1999.
19. Az NEIT munkásságáról részletesebben lásd *Documente privind revoluția română din decembrie 1989. Activitatea Consiliului Provizoriu de Uniune națională. Stenogramele ședințelor*. Vol. II. (9 februarie – 10 martie 1990). Red. Teodora Stănescu-Stanciu, Alexandru Oșca, Gheorghe Neacșu. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009.
20. A Vatra Românească február 8-án, Marosvásárhelyen tartotta az első nagygyűlését. A hónap folyamán több erdélyi megyében (Kolozs, Szatmár, Bihar, Fehér stb.) is megalakultak a helyi szervezetek, amelyek magukba tömörítették a lokális román elitet számottevő részét.
21. *Documente privind revoluția română din decembrie 1989. Activitatea Consiliului Provizoriu de Uniune națională. Stenogramele ședințelor*. Vol. II. (9 februarie – 10 martie 1990). Red. Teodora Stănescu-Stanciu – Alexandru Oșca – Gheorghe Neacșu. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009. 118–119.
22. Az egyik legnagyobb és leghatásosabb tömegmegmozdulás, a marosvásárhelyi „gyertyás” tüntetés helyi kezdeményezés volt, és nem feltétlenül tükrözte az RMDSZ országos vezetésének álláspontját.
23. MNL, KÜM-TÜK, Románia, 1990, 65. Dob. 00643/3.
24. MNL, KÜM-TÜK, Románia, 1990, 65. Dob. 00643/4; Romániai Magyar Szó 1990. márc. 6. 61. sz.
25. Egyik Hargita vagy Kovászna megyei település vagy megyei intézmény élére sem került katonai vezető.
26. MNL, KÜM-TÜK, Románia, 1990, 65. Dob. 001319.

ZELEI MIKLÓS

AZ ÖRDÖG TÜKRÉBEN

■ A karácsonyi forradalom egyik éjszakáján Aradon és Temesváron voltam. Megfogadtam 1980 táján, hogy amikor a vezért majd kinyírják, ott leszek az országban. Egyébként bátran viselkedett. A bátorságához mennyit adott hozzá, hogy valószínűleg pszichopata volt? Nem tudom. (Emlékrakosgatás, dolgozás közben eszembe jut Nagy-Britannia, 1997 májusa, és ami utána következett, az őszi Labour Party-konferencia, amikor Tony Blair munkáspárti győztes vezér a csúcson vonul. Olyan ujjongás, tapsvihar fogadja: messiás jár miköztünk!, hogy majd leszakadnak a tenyerek. Háttérzene: Things can only get better.)

Nem emlékszem, hogy 1989 karácsonyán megszületett-e már az azóta el is feledett szó: *kacialiszmus*? A szocializmus összes hátrányát a kapitalizmus összes hátrányával egyesítő rendszer. Az éjszakai sötétben magyarok és románok nagy egyetértése látszott. Arra figyeltünk, hogy Ceaumániának befellegzett, vége. Nem pedig arra, hogy mennyi minden fog megmaradni belőle, ami már előtte is megvolt. (Nem sokkal később Vaskeresztesen jártam, a szombathelyi járásban. Großdorf a bortermelő falucska német neve. Közvetlenül rajta van a magyar-osztrák határon. Zömében olyan németek lakják, akik magyarnak vallják magukat. Ők beszéltek arról, hogy „a román balhé” után egy-egy éjszaka románul beszélő civil férfiak mentek át a falun Ausztria felé. Magabiztosan, határozottan tájékozódtak. Senki nem merte megszólítani őket. Úgy festettek, mint akiknél fegyver is lehet.)

Legközelebb 1991. május végén mentem Romániába. A Romániai Magyar Demokrata Szövetség II. Kongresszusára, Marosvásárhelyre. Ma is örööm a kongresszus négyzetes falapra rögzített emlékérmét, rajta az életfával és két pávával, a halhatatlanság, az újjászületés jelképeivel.

Alapos volt a rendőri készültség Marosvásárhelyen a kongresszus idején. Nagy veszélyt jelentettünk a Román Köztársaság egységére. Nálam például három golyóstoll is volt. Örömmel láttam volna, ha a rendőrök övéen is golyóstollak lógnak. Akkor elkezdődött volna valami. De nem ez történt, hanem a barátomat bevitték a Borsos Tamás utcába, a szekura, mert fényképezte az égszínkék terepformába öltözött közegeket. Voltam olyan balek, hogy be is mentem utána, ahelyett, hogy a kollégáknak szóltam volna. Ott volt a nagy kapu, kívülről nem őrizte senki, benyitottam. Az udvar tömve volt egyenruhás szekusokkal. Megdöbbenően sok volt. Meghökkenve bámultak. Köszöntem: „Jó napot kívánok!” Erre odajött hozzám egy magyar szekus, megkérdezte, hogy mit akarok. Mondtam, hogy az előbb hozták be a barátomat, gondolom azért, mert fényképezte a rendőröket. És megkérdeztem: „Romániában nem szabad lefényképezni a rendőröket?” „Dehogynem – mondta. – De nem ez történt, hanem... Hanem, hanem, hanem.” A *hanemek* után azonban nem folytatta a mondatot. És ebben maradtunk. Viszont percekben belül mindketőnket kiengedtek. Az utcán megtudtam, hogy amíg megérkeztem, a barátomat az udvaron tartották, két gumibotos őrizte. Pár perc múlva odamentem hozzá egy tiszt, és tolmáccsal arról kérdezte, hogy kit akart lefényképezni és milyen céllal. Ez – különféle tisztekkel – ugyanígy megismétlődött még kétszer. Kábé tíz perc volt az egész. Mielőtt elengedték, felnyitották a gépet, és kitépték a filmet belőle, román káromkodások közepette. Mikor pedig elindultunk a tér felé a sötét utcán, a kanyarig kísérték minket. Ott már volt világítás.

Meghallgattuk Horváth Balázs határon túli magyar ügyekben felelős tárca nélküli miniszter előadását. Horváth Balázs – olyan intézmények, szervezetek és emberek minisztere volt, amelyek és akik nem tartoztak joghatósága körébe. Ennek azonban előzménye van.

A szokatlanul nagy mértékű benzináremelés bejelentésének hatására 1990. október 25-én, csütörtökön este Magyarországon kitört a taxisbloká. A taxisok elállták Budapest és az ország nagyvárosainak hídjait, közlekedési csomópontjait, s csak a legközérdekűbb járműveket engedték át, a mentőket, a tűzoltókat... A Szovjet Hadsereg ideiglenesen Magyarországon állomásozó hadműveleti-hadászati seregetestének, a Déli Hadseregcsoporthoz a kivonuló járműveit. A taxisokkal azonnal megindultak a tárgyalások, ülésezett a kormány. Az utcákon nagy buli volt, teljesen veszélytelenül, mert se a gumigolyók, se a katonák nem avatkoztak be. Tengernyi tanulmány, blog, emlékirat olvasható minderről a neten, nem részletezem. Jöjjön a saját.

Másnap, pénteken délelőtt az előbb már emlegetett barátommal a Kossuth téren voltunk, az Országháznál. A teret is elállták a taxik. Nem volt még rutinja a védekezésnek, a népfelség kizárásának. Alig fél évvel voltunk az első szabad választások után. Közel voltak a mozgalmi idők. Megtörtént, ami ma már elképzelhetetlen. Az Országház VI-os számú kapuján bejutva hamarosan lépcsőztünk föl a miniszterelnökségre. Bizonyára az is hozzájárult e könnyed bejutáshoz, hogy a miniszterelnök, Antall József már kórházban volt. Távolléte esetén Horváth Balázs belügyminiszter helyettesítette. Rá figyelt a kormány, ő azonban nem tudott mondani semmi lényegeset.

Ezt onnan tudom, hogy amikor fölértünk, épp szünetet tartott a kormányülés. Ecseteltük, hogy közlekedés híján milyen nehezen jutottunk ide, hogy mit tapasztaltunk az utcán. És az általános idegességben a szünet végén besodródtunk a miniszterekkel a kormányülésre. És a félidő végéig bent maradtunk. A következő szünetben nézett ránk rosszállóan a miniszterelnök titkárnője: „És az urak?!” A kérdés félreérthetetlen volt, úgyhogy a továbbiakban maradtunk az előtérben. A tájékozódás szempontjából az is nagyon jó hely.

Horváth Balázs beszélt, beszélt, beszélt. Egy idő múlva a hierarchiában következő ember, a külügyminiszter egy elegánsan becsúszó mondatszereléssel átvette tőle az ülés vezetését. De ez a pillanat nem jelentette egy karrier végét. Horváth Balázs továbbra is miniszter maradt, egy nem túl fontos területre került. A határon túli magyarok tárca nélküli miniszterévé nevezték ki. Ezután még sportminiszter is lehetett, majd az országgyűlés és a kormány kapcsolataért felelős tárca nélküli miniszter volt egy darabig. Három év alatt négyféle miniszter volt! Antall József halála után nem kapott kormányzati szerepet.

1991. május végén érkezett Marosvásárhelyre, az RMDSZ II. Kongresszusára, hogy gyújtó hangú beszédet mondjon.

Sikerült.

Tápadták rá szemek és fülek. Átszellemülten figyeltek a gyűlés résztvevői a miniszterre, aki az anyaországot hozta, és akiről nem tudtak semmit. Suttogtak a kongresszuszólok: „Ki ez az ember? El lehet hinni, amit mond? Amiket ígér?!”

A nagy várakozás, a nagy ígéretek ideje volt a rendszerváltás. Kiszabadultunk a diktatúrák szorításából, tárt karokkal fogadtuk, öleltük egymást a határok fölött. Tartalmas kulturális kapcsolatok jöttek létre, test- és szellemközeli szeretetek, gyűlöletek. Elindultak a támogatások a külhoni nemzetrészekhez. Megszületett az etnobiznisz fogalma. A hátrányelőnyök élvezetének gyakorlata. Elindult az elvándorlás: tőlünk is, hozzánk is. Ne feledjük, a délszláv háború már 1991. október végétől, november elejétől nyomta át a délvidéki magyar menekülteket. Jöttek a felvidékiek, a 68 után lefojtott, szétválni készülő Csehszlovákia nemzeti és politikai elnyomásából. A kárpátaljaiak a szétesett Szovjetunióból kiszakadt Ukrajna

nyugati pereméről. Magukkal hozva lelkükben a második világháború végének magvaritító horror emlékeit s fülükben a Rakéta porszívó vérfagyasztó visítását. (1991 végén milyen békés volt a szovjet átmenet. Oroszország–Ukrajna most produkálja azt a háborúságot, aminek akkor „kellett volna” megtörténnie?)

A legnagyobb ebben a vándorlásban az erdélyi magyarság. A létezőtechnikát, amelyet a román társadalommal való érintkezésben kidolgoztak, hogy védekezni-támadni, javaikban maradni és élni-megélni tudjanak – Magyarországon alkalmazzzák? Ez ma a hídszerep? Lucian Boia: *A románok inkább a kommunizmusból származnak, mint a dákoktól vagy a rómaiaktól* címmel a közelmúltban több internetes fórumon megjelent interjújából kölcsönzött jellemzéssel, *az általánossá vált korrupció, az általánossá vált hazudozás, a tűrés, az elfogadás, a behódolás, az uralom alá hajlás román hagyományaiból* szabadult 1989 után az erdélyi magyar nemzetrész. A befogadó közeg pedig, ahová a szétfejlődött nemzetrészek vállalkozó kedvű képviselői érkeztek? A Kádár-korszak gulyáslevesében puhára főtt magyar társadalom. De a rendszerváltáskor föltehetően mindnyájan pórul jártunk azzal, hogy túl sok volt az érdekeltségünk a múltban. (Példa a szétfejlődésre: „a háború után” – ez a félmondat Újvidéken a 2001 utáni időket jelenti. Kolozsváron a második világháború utániakat.)

A határon túlról érkezőkből lobbicsoportok fonódtak össze, vagy lobbicsoportok látszatai jöttek létre. A „nem túl fontos terület” mára rendkívül fontossá vált. Különösen a magyar állampolgárságról szóló törvény 2010. évi módosítása után bevezetett egyszerűsített honosítással. Az anyaországi magyar az élhetési küzdelmekben megjelenik mint kizsákmányoló, amikor éhbérért vagy nagyon nyomott bérért alkalmaz, esetleg feketén, határon túli munkavállalókat, akiket szinte ólakban szállásol el.

És megjelenik mint irigy, amikor egy-egy határon túli eredetű magyar belecsap a kártyákba, és otthonról – itthon csinál nagy karriert: „Kolozsvárt nem lehet visszaszerezni? De Budapestet el lehet foglalni? Egyik hozza a másikat! Átjönnek, és innen szolgálják régi rabtartóikat.”

Most értek véget az ukrainai parlamenti választások, amikor ezt a visszaemlékezést írom. A kárpátaljai magyar jelöltek közül egy se jutott be a kijevi Verhovna Radába, Legfelsőbb Tanácsba. Igaz, akkor se értek el semmit, amikor bejutottak. De be kell jutni. Nekünk nagyon fontos, hogy milyen pozícióból nem érünk el semmit. Kijev: a város ukrán neve. Kijev: az orosz név. Egyetlen hang, egyetlen betű jelent világokat, világnyi különbségeket. A kárpátaljai idősebb magyar nemzedékek közmegegyezése szerint – lehet, hogy erről már írtam másutt is – az orosz jobb rabtartó, mint az ukrán. Mert az oroszoknak vannak államigazgatási, közigazgatási tradíciói, az ukránnak meg nincsenek. Az oroszokkal, valószínűleg nagyon rosszat, de lehet egyezséget kötni, s arra lehet számítani. Az ukránnak nincsenek igazgatási hagyományai, bármiben egyeznek meg velem, nem tartja be. Önfeladten ugrál az elnöki hivatalban, jé, ország vagyunk!, ország vagyunk! Az amerikai szociális gondozó kis műanyag ételhordóban meghozza neki az elnöki mandátummal járó okostelefont, amelyen azonnal nyomkodni kezdi az analfabéták számára gyártott érintőgombokat: szék, szék, nyelvtörvény, hattyú, nyúl. És kezdődnek előlről a küzdelmeink a magyar óvodákért, iskolákért, nyelvhasználatért, alapvető jogainkért; mert leomlott reggelre, amit raktunk estig. Hiába az áldozat? Nem is fogalmaztam jól. Kerülni kell az elkenő, személytelen igealakokat. Nem omlott le, mert jól volt fölépítve. Hanem lerombolják, bedöntik a természetjogi elveknek gyökeresen ellentmondó, törvényen kívüli törvényekkel, állami intézkedésekkel. Éppen most.

Ez a kisebbségi lét dramaturgiája. Ami megvolt – most már nincs meg. Ami nem volt – újra van.

Te meg küzdj!

De ne bízzál.

SZILÁGYI JÚLIA

MÉG MINDIG TANULOK

■ Bizonyos emlékek a tudat alól, mintegy álommá szublimáltak, évtizedek múltán is olykor előbújnak, visszatérnek. Persze már az idős asszony nyugdíjgondjaitól, halálfélelmetől tápláltan, mint valósága az életrajz egy-egy mozzanatának. Például: részben saját akaratomból, a hatvanas évek második felében percek alatt álás nélkül maradok.

Hívat főnököm, a *Dolgozó Nő* főszerkesztője. Okos asszony. Pártmunkásként került, lojalitásával kiérdemelt bizalom jutalmául, a lap élére. Hasonló szempontok szerint – egészséges származás is számít persze –, bár még előlegezett bizalom gyanánt verbuválják többnyire a belső munkatársak zömét. Nem tehetségesek, nem képzettek. De igyekeznek teljesíteni minden utasítást. Csakhogy a szerkesztés, írás némi szakértelmet, ismereteket is igényel. Ezért aztán a vezetőség kénytelen profikat is alkalmazni, s azok meg – a remek költő Kányádi Sándor, a szellemes prózaíró Panek Zoltán, Erdélyi Laló, a legjobb fotóriporter, Jánky Béla költő, Cseh Gusztáv jeles grafikus, jómagam is, kisebb-nagyobb mértékben politikai megbélyegzettként – kénytelenek vállalni a különben nem túl vonzó munkát. Kevés pénzért. Én félnormával szerkesztem a művelődési rovatot. Még nem sejtem, hogy húséges kísérőm is van. Ahogy a kapun kilépek, vár, és minden lépésemre figyel, feljegyzi. Én majd ötven év múlva olvasom, hogy útban a szerkesztőség felé hány percet töltöttem a gyógyszerertárban, hányat a dohányboltban, és milyen cigarettát vettem.

Beszélgetésemnek a főszerkesztővel ez a figyelem az általam még nem ismert, de nagyon is fontos, talán döntő háttére. Blanka hellyel kínál, és megkínál egy váratlan ajánlattal is: ne folytassam a kultúrreszort szerkesztését. Előléptet: foglalkozzam a kül-és belpolitikával. Bizalmi munka, és lényegesen előnyösebb anyagiilag. Pár percig meg se tudok szólalni. Aztán kinyögök, hogy ez a terület messze áll a képzettségemtől. Azt is megkérdezem, miért kell abbahagynom azt a munkát, amelyhez szakmai közöm van.

– De hát értse meg, hogy ez megtiszteltetés! Pártfeladat! – indokolja a főnöknő a váratlan döntést. Nyájasan teszi hozzá: a maga intelligenciájával igazán nem probléma beletanulni ebbe a nagyon fontos és érdekes feladatba.

– De hát beletanultam valami egészen másba, ami eddigi tanulmányaimmal is, hajlamaimmal is jobban egyezik. Ha nem jól végzem a munkámat, meg lehet mondani. Tisztázhatjuk, mi a hiba – védekezem egyre riadtabban. Néhány percnyi csend, mindketten rendezzük érveinket.

– Gondolja meg, Julika, ismétlem: pártfeladatról van szó. Ilyesmit elutasítani – ez lenne a legnagyobb hiba – érvel nyomatékosan a főnöknő. A férjének is ártana az ilyen negativista megatartással.

Ez már zsarolás – gondolom, de visszafogom indulatomat, nem mondom ki, érzem a nyilvánvaló veszélyt, beérem annyival, hogy a férjemnek az lenne kínos, ha olyasmire vállalkoznék, amihez nem értek. A külpolitika és a belpolitika lehet a legfontosabb publicisztikai szakma, de egészen más követelményeket támaszt a szerkesztővel szemben, mint bármi, amivel eddig foglalkoztam a lapnál: szépirodalom, színház, zene, képzőművészet. Ezeket az olvasó elé tárni másféle tudást és felelősséget jelent.

– Hát éppen erről van szó! A felelősségről! Ezt érdemes megfontolni. Aludjon rá egyet, Julika. Holnap reggel várom a választ.

A válaszom készen van. Kilépek a főnöki szobából. Leülök a legközelebbi íróasztalhoz, és már gépelem is a lemondásomat.

Háromévi állástalanság elébe nézek. A történetek után egyetlen szerkesztőség sem kér belőlem. Sokat tanulok abból, ahogyan a főszerkesztők visszautasítanak. Most, ahogy fél évszázad múltán felidézem ezt a tapasztalathalmazt, jellemképek meg egyáltalán a társadalom képe mind világosabban mutatja meg a szocialista értékfűzőnek tekintő világ jellegzetességeit. Két igazán sokatmondó epizódot emelek ki. Egy igaz ember és egy karrierista portréja a legtanulságosabb. Az igaz ember – a meggyőződéses kommunista puritán változata – komor képpel hallgat egy ideig, aztán felsóhajt, és a szemembe nézve mondja:

– Maga nem való pártlap szerkesztőségébe.

A karrierista – aki akkor lesz központi bizottsági tag, amikor a mozgalom régi, tehát már családott tagjai egymástól is félnek – mástól fél: – Az elvtársnőt nem szeretik a szerkesztőségben. Ez egy kicsi közösség, az ilyesmi, tudja, számít...

A válaszom kérdés, és nem udvarias. Emlékezetem szerint nagyjából így hangzik: – Van-e olyan szabály a munkatörvénykönyvben, hogy például egy szerkesztőségben mindenkit mindenkinek szeretnie kell? Mert úgy emlékszem, hogy '68 tavaszán, és ezt az egész szakma tudja, egy bizonyos szerkesztőségi értekezleten a kollégák kifejtették igencsak kritikus véleményüket a főszerkesztő elvtársról, s lám, most mégis itt ül...

Persze '68 őszén, egy éppen megürült állást igénylő kérésre és az erről szóló beszélgetésre akkor kerül sor, amikor már tankok dübörögnek Prága utcáin, és három hónap szünet után, amíg nem volt látható, a főszerkesztő elvtárs egy délután, lapzártakor, megjelenik a szerkesztőségben. Nincs vesztenivalóm, kimondom azt, amit ő is tud, és a történelmi fordulattól felbátorodottan okkal hallgat róla.

Ezt 2016 októberében írom. De gondolatban még 1967-ben, illetve 1968-ban vagyok. Sartre-korszakomat élem: „Szabadnak lenni nem azt jelenti, hogy meg tudjuk tenni, amit akarunk, hanem hogy azt akarjuk, amit meg tudunk tenni” – a francia filozófus írói idézem ebéd közben, némán és étvágytalanul töprengő családomnak. Értik, miért tettem, de nem biztos, hogy egyetértenek: nem helyeslik és nem helytelenítik, hogy kiléptem az állásomból. Nekem sincs étvágyam, de majdnem boldog vagyok. Szorongó és szabad.

És most, 2016 októberében, amikor ezt felidézem, eszembe jut még valami, ami akkor nagyon bántott. Felálltam, s felállt a főszerkesztő elvtárs is (ahogy illik, hiszen valamikor civilizált ember volt, kiváló magyartanár egy nagy hagyományú iskolában és finom tollú poéta), felálltam, mondom, és kifelé indultam, utamba esett a nemrég még jóbarátom, most már főszerkesztő-helyettes íróasztala: a fiatal író nem ült a helyén. Hát persze! Amint beléptem, rám nézett, „kilépek egy kafára”, motyogta, és eltűnt. Igen, ő az, és azt hiszem, én olvastam először még kézzel írt első – s máris remek – novelláját, igazi tehetség, gondolom lelkesen már akkor. Azóta ugyancsak sokra vitte. Ad is magára, olyannyira, hogy a szolidaritás azóta sem erős oldala.

Szégyenkezve – helyettük is? – indultam lefelé a régi Szentegyház utcai ház kopott lépcsőin, és megint csak a szabadságra gondoltam. Meg az árára. Szabad vagyok, ismételtettem magamban. Vajon vigasztalt, hogy ők már nem azok? „Milyen meglepő élni!” – jegyzi fel Márai Sándor 1946-os naplójában. Valóban meglepő. Szóval még mindig tanulok.

Az ideológiához, gondolom akkor, többféleképpen lehet viszonyulni (a viszonyulás divatszó volt). Lázadva vagy csak éppen tagadva, de a helyzetbe, a kiszolgáltatottságba némán beletörődve is ugyanakkor, elfogadva, kínkeservesen azono-

sulást mímelve, vagyis alávetett, alattvalói módon. Eszembe jutnak pórul járt barátaim: hogyan büntet a magát munkáshatalomként minősítő rendszer! Kétkezi munkássá degradálva az értelmiségit. A filmoperatőr Fischer Pista meg az újságíró fotós Erdélyi Laló gyári munkás lesz. Pista a maga robusztus fizikumával és természetével be tud illeszkedni a munkáskörnyezetbe. Laló másféle alkat. A melósok mégis befogadják: remekül futballozik, s az egész heti, durva gúnnnyal illetett ügyetlenkedéseit megbocsátják minden szombat délután, valahányszor gólt rúg a gyár sportpályává kinevezett udvarán. A román nyelv ezt a metamorfózist nevének is nevezi: *munca de jos*. Nem is tudom, van-e pontos magyar megfelelője annak, hogy valakit letaszítanak egy alacsonyrendűnek tekintett társadalmi rétegbe. A proletárdiktatúra paradoxona!

Közben én szabad emberré válok. Bizonyos értelemben, bizonyos keretek között igazán szabad. Az Erzsébet útról – strada Racoviță – a Majális útra költözöm – Calea Republicii. Új otthonom, a Botanikus Kert és az Onkológia közötti világban, egy garzonlakászerűvé leválasztott szoba és fürdőszoba. Megvagyok konyha nélkül is. Apu a bidére szerelt egy ládát, fehérre festette, azon meg egy rezsó éppen megfelelő főzőalkalmatosság. És meg tudok élni – némi szülői támogatással – anélkül, hogy lealázó kenyeret keresnék külpolitikai és belpolitikai cikkekkkel. Van időm az igazi munkára. Recenziókat írok, hol elfogadják, hol nem, és lassan, de biztosan közeledem az esszéhez. Regényt fordítok franciából. Az első könyvem Swiftről szól – 1968-ban megjelent. A belső címlapról persze lekerült a Vörösmarty-motó: „Az ember fáj a földnek.”

Szorgos állásnélküli vagyok, és az Irodalmi Alap – még nem az Írószövetség! – tagjaként nem kell attól rettegnem, hogy értem jönnek a rendőrök, és letartóztatnak mint munkakerülő, ami állástalan festőkkel, költőkkel, kritikusokkal bizony megeshet. Esténként vendégeket fogadok, teával és fokhagymás pirítóssal traktálom őket, egyébre nem telik, de vidám csevegés közben igazán jól fogy és jólesik a szerény vacsora. Távoznak, a fokhagymaszag maradna, de kitéárom az ablakot, és a Botanikus Kertből beárad szobámba, télben, nyárban a tiszta levegő, a szabadság minden illata.

A szomszédom nyugdíjas, de nem munkanélküli. Megbízása van. Figyelemmel kíséri napról napra, óráról órára az életemet. Játékos kedvű – a veszélyes játékokat is vállaló, sőt kedvelő – barátaim becsengetnek az éber szomszédhoz, és közlik vele, hogy hozzám jönnek látogatóba. Mérsékelt zavarba jön, mosolyog, ismerik egymást. Egy bizonyos körben mindenki mindenkit ismer. Felesége egyébként a *Korunk* alkalmazottja, könyvelő.

Egy nap, déli órában csengetnek. Páll Lajos, a festőművész költő áll az ajtóban.
– Hát te honnan tudod, hogy ideköltöztem?

– Szócs Pistától. Ő mindent tud. Idáig kísért. A szemközti járdáról még a saját képemet is láttam, és megmutatta még a bal sarokban a Szervátiusz-szobrot.

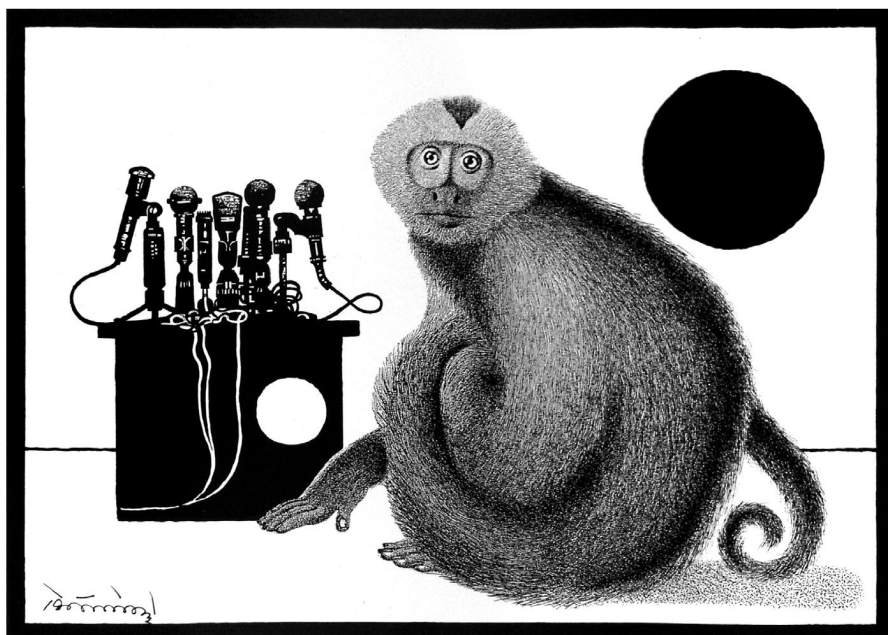
Szabadságom tehát viszonylagos. Milyen is lehetne! Szóval Szócs. Szócs is.

„Szép az új könyved, Julika.” Szétnéztem a Sora kasszája előtt. Ki szólított meg? 2007-ben vagyunk. Hát ő volt. Szócs, a régi ellenség és majdnem barát. Már az első könyvem – *Swift és a huszonegyedik század* – első példányára rábökött az *Utunk* alatti cukrászdában – még nem neveztük kávézónak – 1969 őszén, a könyvecske (Kányádi hencegőpéldánynak nevezte az ilyet) ott hevert a műmárvány asztalon, amelyet déltájban gyakran körülültünk néhányan. A két Szilágyira emlékszem, Domira és Pistára, azt hiszem, Saszet is ott volt, a kávé mellett egy féldéci konyakkal ünnepeltünk, amikor felmagasodott mögöttünk a már akkor hűstorony Szócs, a Skót, ahogy bizalmasai nevezték. „Ezt a könyvet vártam” – röhögött vésztijszólan, mert fenyegetésnek hangzott, ki is lelt a hideg. Igen, félttem Szócsától, bevallom. Ki nem félt, és nem csak a kezdők, vitriolos mondataitól? Az irodalmat ismerte, nagyon is jól, csak a szerzőket szerette bántani. Már akiket ismert szemé-

lyesen, bár nem voltak sumérok. Valamikor télen megállítottam az utcán: „Hogy-hogy nem vágta le a könyvem? Vártad...” „Nem találtam fogást rajta.”

Valamivel korábban épp Bálint Tibi Forrás-kötetét támadta, az igazságnak és a rágalomnak, elismerésnek és megaláztatásnak azzal a veszélyes és kéjes keverékével, amiről híres volt bizony, mert egyszerre tűnt az ilyen eljárás hitelesnek és hamisnak. Épp az előző nap kértem számon Bajor Bandin, aki az előszót írta a kötethez, vagyis pártfogója volt, úgyszólván keresztapja a pályakezdő könyvnek: miért nem védte meg. Bandikó védekezett, és támadott, ő is mestere volt a fortélyos szónak, talán a legkülönb, a zseni, mondván, milyen meggondolatlanul rosszul tettem, hogy a friss *Utunkban* igyekeztem óvni a tehetséges, de még tapasztalatlan szerzőt a rosszindulat emberi méltóságot sértő komizásától. „Milyen kicsike vagy, és ujjat mersz húzni Szóccsel” – váradiasan mondta, majdhogynem pestiesen. Aztán negyven évvel később, amikor már nem élt a sajnálkozva sértegetett író, nem tudom, hogy belépett-e Szócs is a BTT-be, a Bálint Tibor Társaságba, mert igen, van ilyen. Bár halálában megkapta, amire életében rászorult: a szolidaritásra, az elismerésre. A Társaság kilószám cipelte a sírja megemlékezés, az elismerés virágait, a szeretetét, amiből életében nem kapott annyit, amennyit megérdemelt volna. A hűség látványos gesztusaiét, a baráti bámulatot, aminek annyira tudott volna örülni, hogy ne kelljen gyakori féldecikkel pótolnia azt az örömet, ami annyira hiányzott az életéből.

Tibikét utoljára a Dávid Ferenc utca sarkán láttam, kabátja pecsétes volt, egy gomb is hiányzott róla, egy másik gomb cérnaszálon lógott. A Széchenyi téri buszmegálló felé tartott lihegve, s vitte nem a pungát, amelyről Tamás Gazsi emlékezett meg felejthetetlenül az *ÉS*-ben, a kosztoscsészét vitte a városháza szociális konyhájáról, a Zola utcából. „A kis ebédem” – magyarázta szemérmesen, és éppen jött a busz. Akkor is tanultam valamit.

KÉSZ ORSOLYA

ITT VOLNÁNK

Fehér Boldizsár: *Vak majom*

■ 2018-ban a legjobb könyvborító egyik győztese minden bizonnyal Fehér Boldizsár *Vak majom* című kötete lett volna, remek címével együtt. Az idén Margó-díjjal kitüntetett regény megjelenése egyébként az első Margó-díjjal honorált Totth Benedek *Az utolsó utáni háború* című kötetének dizájnja-ra játszik rá. *Az utolsó utáni háborút* posztapokaliptikus kalandregényként brandingeli a kiadó, Fehér Boldizsár *Vak majmát* pedig humoros kalandregényként – minden bizonnyal nem véletlen a zsánerre és az arculatra tett utalás. Totth Benedek *Holtversenye* 2015-ben sajátos hangjával és izgalmas prózanyelvével dobantott a magyar irodalomba, kötetébe a krimi, a lélektani thriller és a fejlődési regény elemei keverednek, Fehér Boldizsár prózája pedig egy kifordított nevelődési vagy karrierregény igyekszik lenni, amiben talán kicsit túl sok is a kaland.

A kötet névtelen elbeszélője egy rendőrségi körözés alatt álló 27 éves fiatal férfi, aki 2018 tavaszán egyetlen hét alatt írja meg regényét egy lovas ranchon, majd feladja magát a rendőrségnek. 27 éve azonban bőven szolgált alapanyagot egy kalandregény megírásához: anyja 18 éves korában lelép egy Argosz Xyotisz nevű görög milliommossal, és közli vele, hogy az apja nem is a vér szerinti apja. Mindaddig apjának hitt nevelőapja pedig lassacskán megőrül, és fagylaltoskocsi-sofőrnek áll, majd (valószínűleg) öngyilkos lesz. Elbeszélőnk később felkeresi valódi apját, Finkelmann Rudolfot, aki az AESDORC nevű médiabirodalom tulajdonosa, és éppen haldoklik, így csakhamar megöröklí tőle a kiterjedt cégbirodalmat és a fényűző életet, hirtelen

szembenézve magával a *Forbes* magazin címlapján mint a világ legfiatalabb milliárdosa. A céghálózat vezetéséhez azonban semmi affinitása nincsen, ezért tudta nélkül apja emberei az ő felhatalmazásával korrupciós ügyek sorozatát követik el, miközben elbeszélőnk egy jachton nyaralगत Lilivel, későbbi exfeleségével. A bűncselekmények azonban lelepleződnek, a rendőrség közbelép, az elbeszélőt pedig egy lelkiismeretes újságíró az utolsó utáni pillanatban figyelmezteti, hogy mi készül ellene, így Párizsba menekül magát Pintér Péternek, „a leghíresebb és legkitűnőbb magyar író”-nak álcázva, ahol a La Régence hotelben két Nobel-díjas professzor pszichológiai kísérletébe keveredik stb. stb. – mindez csupán 194 oldalon.

„Túl sokat csapongok, még soha nem írtam könyvet, és fogalmam sincs, mi lesz érdekes abból, amit leírok. De most már így hagyom” (99.) – mentegeti magát a mesélést gyakran félbeszakító elbeszélő, és az olvasónak valóban rendszeresen az az érzése, hogy a szöveg helyenként bizony úgy lett hagyva. Számtalan ponton dramaturgiai, történetvezetési esetlegességek jellemzik a könyvet, mintha egyszerűen nem lett volna rendesen végiggondolva a szerkezet, a szerző pedig utólag igyekezne a koncepcionális hiányosságokat kitakarni, például a már említett elbeszélői mentegőzéssel.

Az említett történetvezetési problémák legfőképp abból fakadnak, hogy túl sok mindent próbált meg Fehér egy elég karcsú regénybe zsúfolni: ennyi „kaland” és balul elsült történet már a kalandok és humor befogadhatósága ellen dolgozik. Mondhatnánk, hogy hi-

szen a világirodalom egyik legjelentősebb kalandregénye (Voltaire *Candide*-ja) is hősenek hajmeresztő viszontagságait követi végig hasonló terjedelemben, miközben cáfolja a „minden a legjobban van ezen a legeslegjobb világon” derűs, ám naiv szemléletét, de a humor és a jól végiggondolt szerkezet mögött ennél több is van: a történelem és a gondviselés értelmét alapjaiban megkérdőjelező többretegű és koncepcionális elbeszélő mű.

A kalandregény műfaja persze sok mindent elbír, de nem mindent, és nem minden tervezés nélkül. Fehér Boldizsár kötete nem lett egy 21. századi *Candide*, ehelyett az elbeszélés fokozatosan átfordul meredekebbnél meredekebb epizódok egymásra halmozásába.

A *Vak majom* másik szembetűnő és zavaró hibája a szószátyár történetmondó, akinek kiszólásai, fecsegése néha egyáltalán nem funkcionális, ha csak nem az az egyetlen rendeltetése, hogy elleplezze a már említett esetlegességeket. Ráadásul több helyütt is túllontúl szájbarágós: kevés teret ad az olvasónak az értelmezésben, azt viszont elvárja, hogy ezeket a következetlenségeket átugorja, vagy maga teremtsen kapcsolatokat közöttük nem kis erőfeszítéssel.

A címben is szereplő majom például valahol a regény közepén kerül elő, a három bölcs majom szobrának egyikeként utalás, ennek jelentését is gondosan elmagyarázza a narrátor, ahogy egyébként a különböző kulturális (bibliai és mitológiai) utalásokat – Sziszüphosz, Zeus, Ábrahám, Narkisszosz, Szalóme stb. történetét – is, amelyek beépítése nem minden esetben a kreatív, intertextuális viszony eredményez a hagyományokkal.

A három bölcs majom testesíti meg a közmondást, hogy „aki nem lát, nem hall, és nem beszél, azt elkerülik a bajok”. Narrátorunk ezzel szemben a következőképpen értelmezi a szöveget: „aki nem lát, nem hall és nem beszél, az ne csodálkozzon, ha egy szép napon arra ébred, hogy plafonig ér a szar” (106.).

Erre játszik rá majd az a regény végi jelenet is, mikor az elbeszélő végül kimondja: „Vak voltam” – mire érkezik is a bölcs válasz a Nobel-díjas professzortól: „Maga csak jó erősen a szemére tapasztotta a kezét, hogy ne lásson” (161.).

Rengeteg „geg” van elhelyezve a szövegben (ami nem is véletlen, tekintve, hogy a szerző maga beszél egy interjúban arról, hogy Fábry Sándor csapatába vicceket írt), például a már említett leghíresebb és legkitűnőbb magyar írónak, Pintér Péternek a regénye a *Szafaládé* címet viseli, és egy kutyás holokauszttörténet, ami nagyon szatirikus, csak – ahogy Károlyi Csaba is rámutat az *Élet és Irodalom* 2018. október 26-i számában megjelent kritikájában – éppen semmi jelentősége nincs a regény világában. De a pszichológiai kísérlet során is tanúi lehetünk annak, ahogy magas társadalmi státuszú, tudós emberek megpróbálnak logikusan gondolkodni, és mégis a legképtelenebb hiedelmeket, kvázi összeesküvés elméleteket hozzák létre, jeleket olvasva mindenhol, amelyek a helyzetkomikum forrásai, csak épp nem mindig nevetünk.

„A saját döntéseim végösszege vagyok” (160.) – elnélkedik a narrátor, csak hát ez kissé bárgyú gondolat, tekintve, hogy az individuum nem feltétlenül mindenható ura saját magának, hiszen az ő perspektíváját is meghatározzák társadalmi tapasztalatai, neveltetése, osztályhelyezete, a felhalmozott kulturális tőkéje stb. Az autonóm individuumok önformálódásának, önmeghaladási kísérleteinek és a szabad választásnak vagy akaratnak a regénye ugyan lehetne Fehér Boldizsár kötete, de ahhoz nagyon nincs szisztematikusan végigírva. A kötet így csak egy mélyen individualista világképet mutat meg, ahol semmilyen kollektív szubjektivitásforma nem képzelhető el, sem mikro-, sem pedig makroszinten. A család diszfunkcionális, az iskola és az egyetem nem a műveltség és a közösség helye. A tudományos-kulturális elit hülye, a politikai és gazdasági

mélységesen korrump. Az elbeszélő há-
zánál tüntető a gazdasági és kulturá-
lis eliteken kívül megjelenített egyet-
len kulturális-politikai kollektíva, de
ők is inkább nevetségesek, a manipu-
láció tárgyai, Finkelmann házába betö-
rő csőcselék, önbíráskodók. Az elbe-
szélő ironiája mögött (mindenféle kö-
zösségekkel szemben) pedig semmi
állítás nincsen.

A narrátor felelősségvállalásának
sincs semmilyen etikai-egzisztenciális
tétje, csupán jogi, hogy az elbeszélő
végül is belátja, a nem döntés is dön-

tés, és bevonul szépen a börtönbe, de
előbb még azt is szájunkba rágatja a
professzorral, hogy tök egyedül va-
gyunk a világban. A regény mottója
egy *Moby Dick*-ből vett idézet: „És az
én bálnavadász-utazásom kétségkívül
része volt a Gondviselés nagyszabású
műsorának, melynek terve régtől fog-
va készen áll”, amelynek ironikus ki-
fordítása kíván lenni a *Vak majom*, de
egyúttal megszünteti mindazt a nagy-
szabású metafizikai-ontológiai dimen-
ziót is, amit Melville több száz olda-
lon át épít.

ABTRACTS

Miklós Duray

■ ***Revolution or Takeover?***

Keywords: *regime change, Czechoslovakia, nationalities question*

The study discusses the following issues: the takeover of power in Czechoslovakia; the rise of new political movements and the Independent Hungarian Initiative (*Független Magyar Kezdeményezés*); the legitimization of the takeover; the election campaign and the anti-Hungarian demonstrations; the parliamentary election.

Géza Jeszenszky

■ ***The Antall Government's Policy towards the Neighbours and the Hungarian Minorities***

Keywords: *József Antall, Hungary, government's policy, neighbours, Hungarian minorities*

The essay summarizes the most difficult element of Hungary's foreign policy following the collapse of communism: the attitude and steps towards the neighbouring countries and the 2.5 million Hungarians who were separated from Hungary by the Peace Treaty of 1920 (Trianon) and its confirmation at Paris (1947). A detailed exposition of the subject appeared in Hungarian in 2016 by the author (*Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltás éveiben*. Osiris Kiadó, Bp., 2016). The centre-right coalition's aim was to be on the best possible terms with all the neighbours, while promoting the political, linguistic and cultural rights of the Hungarian communities, who survived many decades of ill-treatment and denial of basic rights. The wished-for model was Switzerland with its autonomous Kantons and the position of the Austrian minority in South Tyrol, in Italy and the Swedish in Finland. The most promising way to achieve that was the adoption of binding international conventions adopted by the Council of Europe and the CSCE, and bilateral treaties with all the

neighbouring states. Their most important elements were mutually renouncing territorial claims and safeguarding the collective rights of the minorities. With the break-up of Yugoslavia, the Soviet Union and Czechoslovakia József Antall's government concluded such treaties with the Ukraine, Croatia and Slovenia. Similar efforts with Romania and Slovakia did not bring the hoped-for results.

József Juhász

■ ***Regime Change or "Change of State"? Yugoslavia at the turn of the 1980s and 1990s***

Keywords: *Yugoslavia, federation, confederation, Milošević, hybrid regimes*

The study analyses the political situation in Yugoslavia at the turn of the 1980s and 1990s. It presents Milošević's „antibureaucratic revolution”, the attempt of democratic transition (emergence of political pluralism, first multiparty elections) and the inter-republican conflicts about federation, confederation and asymmetric state union. Its final conclusion is that a joint Yugoslav regime change was impossible, as the republics failed to reach agreement on statehood, mainly because of Serbia's lack of willingness to compromise. After 1991, wars blocked the democratic transformation of the independent republics, leading to the emergence of so-called hybrid regimes in the successor states, except Slovenia.

Csaba Kiss Gy.

■ ***"Time Zone": On Some Areal Aspect of the Hungarian Transition***

Keywords: *Central and Eastern Europe, Hungary, regime change, 1989-1990, relations, parallels, differences, historical background*

The title is borrowed from the 1995 volume of the poet Gáspár Nagy. Addressing his “writer kinsfolk”, the poems, essays and other texts of this book emphasize our common fate. The similar function of culture and literature was essential in the context of intellectual resistance. The zone is

none other than Central and Eastern Europe, the region between the Baltic, the Adriatic and the Black Sea, while the time is that of political transformation: 1988-1989. The essay reflects on the Hungarian transition from a comparative perspective, with a view to the relationships, parallels and differences. The events in Poland had the greatest impact on Hungary. From the year 1988, almost like in 1956, the Polish and Hungarian events mutually supported each other. Another important aspect consists in the situation of the trans-border Hungarians (especially in Romania).

Béla Markó

■ ***How to Change Our Regime? Some Lessons of the Romanian Regime Change***

Keywords: *regime change, Romania, tradition, modernism, Romanian-Hungarian coexistence*

The events of December 1989 began as a revolution, but ended as a regime change. The difference is one of depth: the process (i.e., the violent removal of the national communist leaders) went quite quickly in Romania; however, it left much “debris” behind. Romanian society has denied the old regime, but was not ready for complete regime change. Thus, the “new” leadership effectively meant a mixture of old and new. Our regime change was not completely successful, if one takes into account the current situation of the minorities – and especially of the Hungarian minority –, the discussions on the restitution of properties, which are still going on today, and the continuous fight between traditionalism and modernism.

István Németh

■ ***Regime Change in the GDR***

Keywords: *German Democratic Republic, regime change, united Germany*

The western powers have not been unanimous in the appreciation of the German unification. France and Great

Britain viewed the newly emerging Central European order with historical doubts. The United States could also not stay away from these events, since the bipolar order gained new building blocks. The leadership of the GDR envisioned a confederation of the two states until February 1990, while Chancellor Kohl wished to see the integration of the GDR into the Federal Republic of Germany. The focus of the negotiations shifted increasingly toward the Soviet-West German relations, due to the liquidity of the latter. The credit contract signed on June 18 first guaranteed a loan of 5 billion Deutsche Marks to the Soviet Union; the „London Declaration” of the NATO and the massive loan from Bonn ensured the survival of Gorbachev. In early September, the costs of the unification were established at 15 billion Deutsche Marks. At the formal meeting held on July 16, 1990, the parties agreed to conclude the negotiations with a binding international contract.

Zoltán Csaba Novák

■ ***The Romanian Regime Change and the Emergence of the Nationalities Question***

Keywords: *Romanian regime change, nationalities question, unsolved problems, conflictual situations*

One of the most important problems emerging in the first months of the Romanian regime change was the nationalities question, paradoxically declared to have been solved by the previous regime. First, the new power structures made promises to the national minorities on the declarative level. The questions emerging during the political transition and the unsolved problems stemming from Romanian-Hungarian coexistence at the local level have soon given a new direction to the problem of the nationalities. The weak central leadership, already suffering from problems of legitimacy, subordinated this issue to the preservation of power. Conflictual situations

arose in the ethnically mixed area, culminating in the event of March 1990 in Târgu Mureş/Marosvásárhely.

Ignác Romsics

■ ***The International Background of the Changes of Regime in Eastern Europe***

Keywords: *change of regime, East-Central and Southeastern Europe, 1989-1990, internal and external factors*

As is true of most great turning points in world history, the changes of regime in East-Central and Southeastern Europe in 1989-1990 were brought about by the concatenation and interplay of several internal and external factors. Fundamental among these was the realignment of international power relations. The Soviet-American rivalry, ongoing since the end of World War II, culminated in victory for the United States. In his essay, Ignác Romsics analyses the different phases and aspects of this struggle focusing in the 1980's, that is the era of Ronald Reagan and Michael Gorbachev. He concludes that by 1989 the Brezhnev Doctrine was replaced by the so-called Sinatra Doctrine ("I did it my way"). It meant that in contrast to 1956, 1968 and even indirectly 1981, Communist elites in the Soviet bloc henceforth could no longer rely on the armed assistance of the Soviet Union. The future of the Eastern European Communist regimes now depended exclusively on their strength, their acceptance by society and their ability. And this sealed their fate. Within some months all of the Communist regimes having established after World War II with Soviet

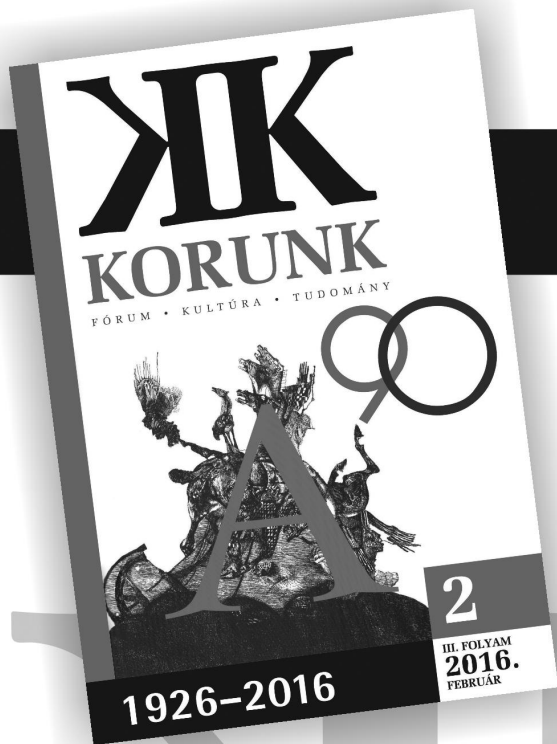
military and political help, collapsed and new, democratically elected parliaments and governments were formed.

János Tischler

■ ***Poland – 1989***

Keywords: *Poland, regime change, Solidarity, Lech Wałęsa*

The 1981 martial law could only save the personal power of Wojciech Jaruzelski. The social acceptance of the regime was minimal, the catastrophic state of the economy remained and the living standards continued to decline. The general was not able to crush the opposition concentrated in the Solidarity movement, forced into the underground. He had to recognize, in autumn 1987 at the latest, that if he wants to avoid the repeated use of force, he has only one chance: to initiate a dialogue with the Solidarity and to share the power, in order to obtain the support for an economic and political program promising essential changes. From the perspective of society, the 1982-1987 period was one of increasing desolation. The Solidarity got tired of its prolonged illegality and has lost much of its momentum and support. While in 1981, given the methodology of the exertion of political power, Jaruzelski did not have other options than to declare martial law, an alternative has begun to emerge in 1988, due to the economic and military collapse of the Soviet Union. Although the original goal consisted in preserving the communist regime, the Solidarity led by Lech Wałęsa recognized the opportunity and managed to overthrow it without bloodshed.

KORUNK

TÁRSADALOMTUDOMÁNY
KULTÚRA
IRODALOM

a Kárpát-medence egyik legrégebbi alapítású magyar nyelvű folyóirata
értelmisségi fórum – kisebbségi szemle – nemzetiségi intézmény
az erdélyi és európai hagyományok ötvözete
híd az erdélyi és egyetemes magyar tudománypublikálás,
irodalom és művészet között

KORUNK – KORUNK AKADEμία
KOMP-PRESS – KORUNK STÚDIÓGALÉRIA

**TÁMOGASSA A KORUNK FOLYÓIRATOT
ÉS INTÉZMÉNYRENDSZERÉT**

Anyagi támogatása lehetséges módosításairól a korunk@gmail.com email címen,
a (0040) 264-375-035 és (0040) 742-061-613 telefonszámokon konkrét felvilágosítást nyújtunk.

www.korunk.org
<http://epa.oszk.hu/00400/00458>

*Segítségével a KORUNK
és intézményrendszere életben maradásához járul hozzá.
Köszönjük!*

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:

Kovács Kiss Gyöngy

Duray Miklós (1945) – c. egyetemi docens, író, politikus, az Együttélés Politikai Mozgalom alapító tagja, a Magyar Koalíció Pártja alapító tagja, Pozsony

Jeszenkszy Géza (1941) – történész, egyetemi tanár, az MDF alapító tagja, az Antall-kormány külügyminisztere, Budapest

Juhász József (1955) – történész, habilitált docens, ELTE BTK, tanszékvezető, Kelet-Közép-Európa és Oroszország Története Tanszék, Budapest

Kész Orsolya (1994) – kritikus, Csíkszereda

Kiss Gy. Csaba (1945) – irodalom- és művelődéstörténész, az MTA doktora, c. egyetemi tanár, az MDF alapító tagja, Budapest

Markó Béla (1951) – író, költő, politikus, az RMDSZ volt elnöke, Marosvásárhely

Németh István (1945) – történész, professor emeritus, Eszterházy Károly Egyetem, Eger

Novák Csaba Zoltán (1975) – történész, PhD, RMDSZ-szenátor, Marosvásárhely

Romsics Ignác (1951) – történész, az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Egyetem, Eger

Szilágyi Júlia (1936) – irodalomkritikus, esszéíró, ny. egyetemi oktató, Kolozsvár

Tettamanti Béla (1946) – képzőművész, Budapest

Tischler János (1967) – történész, PhD, Budapest

Zelei Miklós (1948) – író, szociográfus, Budapest

TÁMOGATÓK

nka
Nemzeti Kulturális Alap

CONSILIUL JUDEȚEAN
CLUJ

MINISTERUL CULTURII ȘI
IDENTITĂȚII NAȚIONALE

Hungarian American
Coalition

„Lehet ugyan utólag Romániában is vitázni arról, hogy forradalom, népfelkelés vagy államcsíny zajlott-e azokban a napokban, de akkor az utcára tódult tömegek kétségtelenül egyet akartak: mindenestül szemétre dobni az előző rendszert, vagyis teljes egészében kicserélni valami mással. A kérdés az, hogy tudtuk-e akkor, mi is ez a más, és miképpen kell elképzelni az ország új politikai és közigazgatási struktúráját, milyen alkotmányos keretek között kellene működni az új rezsimnek. Tudtuk is, nem is. Nyilván tudtuk, hogy mit kell megtagadnunk: azt a pártállamot, amely állampolgárait folyamatosan éhezetti, felügyeli és terrorizálja. Hiszen alapjában véve valószínűleg nem államcsíny, de nem is forradalom buktatta meg Nicolae Ceaușescut, hanem éhséglázadás. Ez a heves tagadás Kovácsoltá egységbe néhány napra Románia népét oly mértékben, hogy még a diktátorházaszár szánalmas kirakatperét és kivégzését is jóváhagyólag, a megtisztulás eufóriájával fogadtuk mindannyian, mint egyfajta szükséges áldozatot az új rend oltárán.”

(Markó Béla)

ISSN 1222 8338

9 771222 128330 4 1 9 0 1 2 5 LEJ 500 FT

SCHIMBAREA DE REGIM ÎN EUROPA CENTRALĂ ȘI DE EST
THE CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN REGIME CHANGE